

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**Qalandar ABDURAXMONOV,
Samandar QURBONOV**

**INSON
TARAQQIYOTI**

(O‘quv qo‘llanma)

Toshkent – 2021

UO‘K:
KBK:

Q.X.Abduraxmonov, S.P.Qurbonov. Inson taraqqiyoti. O‘quv qo‘llanma – T.: «ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ НАШРИЁТ-МАТБАА УЙИ», 2021, 180 bet.

ISBN:

Mazkur o‘quv qo‘llanmada inson taraqqiyoti konsepsiyasining nazariyasi va asoslari uning tarkibiy qismlari, ushbu konsepsiyaning iqtisodiy o‘rish va iqtisodiy rivojlanish modellari bilan o‘zaro bog‘liqligi, inson taraqqiyoti indeksini hisoblash uslubiyoti, inson taraqqiyotining demografik va ekologik omillari, ushbu sohadagi milliy maqsadlarni amalga oshirishda davlatning roli, O‘zbekiston Respublikasida inson taraqqiyoti ko‘rsatkichlarining tahlili bayon etilgan.

O‘quv qo‘llanmada BMT Rivojlanish dasturining global va mintaqaviy ma‘ruzalarida, O‘zbekiston Respublikasining Milliy ma‘ruzalarida bayon etilgan uslubiy ishlanmalaridan foydalanilgan. Ushbu o‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarining talabalari va o‘qituvchilari, inson taraqqiyoti muammolari bilan qiziqadigan mutaxassislar uchun mo‘ljallangan.

UO‘K:
KBK:

Taqrizchilar: **Bobonazarova J.X.** – Jizzax politexnika instituti “Iqtisodiyot va menejment” kafedrasida professori, iqtisod fanlari doktori;
Hayitov A.B. – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Inson resurslarini boshqarish” kafedrasida dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi.

ISBN:

© «ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ НАШРИЁТ-МАТБАА УЙИ», 2021.

KIRISH

Globalashuv sharoitida jahonning yetakchi davlatlari taraqqiyoti uchun sanoat rivojlanishidan keyingi bosqich xos bo'lib, bu bosqichda iqtisodiy o'sish omillarining roli va o'rni o'zgarib bormoqda. An'anaviy hisoblab kelingan uch: mehnat, yer, kapital omillariga fan-texnika taraqqiyoti omili ham qo'shildi, axborot va bilimlar esa eng muhim resurslarga aylandi. Innovatsion iqtisodiyot bevosita ana shu asosda shakllanib, ushbu iqtisodiyotda inson va uning salohiyati hal qiluvchi rol o'ynamoqda.

Barqaror rivojlanish maqsadlari - kambag'al, boy va o'rtacha rivojlangan barcha mamlakatlar tomonidan harakatga chorlovchi o'ziga xos da'vatdir. Ular bizning sayyoramizning farovonligi va himoyasini yaxshilashga qaratilgan. Dunyo mamlakatlari qashshoqlikni bartaraf etish choralari iqtisodiy o'sishni kuchaytirish va ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va bandlikni ta'minlash, shuningdek, iqlim o'zgarishi va atrof-muhitni muhofaza qilish sohalaridagi bir qator muammolarni hal etish bo'yicha sa'y-harakatlar bilan birgalikda qabul qilinishi zarurligini tan oladilar.

Uzoq vaqt davomida iqtisodiy tafakkur moddiy boylik orttirish sohasida ro'y berayotgan jarayonlar ta'sirida edi. Moddiy omillarga universal va hal qiluvchi vosita sifatida qaralardi. Iqtisodiy o'sish mamlakat umumiy boyligini ko'paytirishga, davlatning qashshoqlik, ochlik, boshqa ijtimoiy muammolarni hal etish bo'yicha imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilishi shubhasizdir. Huddi shuning uchun iqtisodiy o'sishning yuqori darajasi jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda iqtisodiy siyosatning eng asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Moddiy boylik jamiyatda va inson hayotida ulkan rol o'ynaydi. Daromadlar ortishiga moddiy va ma'naviy qoniqish hosil qilinadigan nufuzli ishda band bo'lish kabi inson imkoniyatlarini kengaytiradigan asosiy vosita sifatida qaralishi mumkin. Bundan tashqari, daromad soliqlar va boshqa tushumlar manbayi bo'lib, ular aholining nochor qatlamlari ijtimoiy muhofaza qilinishini kafolatlash, ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, ya'ni moddiy ne'matlarni qayta taqsimlashni amalga oshirish uchun zarurdir.

Resurslarni adolatli ravishda taqsimlash jamiyat barcha a'zolari uchun ne'matlarni tanlash imkoniyatlarini kengaytiradi, shuningdek,

turmush sifatini oshirish negizini yaratadi. Daromadlar va inson turmushi o'rtasidagi bog'liqlik soliq–budget va ijtimoiy siyosat choralarini qamrab oladigan davlat strategiyasi yordamida shakllantirilishi kerak.

Shu bilan birga yalpi ichki mahsulot (YaIM) miqdori bilan o'lchanadigan daromadning o'zi insonni rivojlantirishning yakka-yu yagona mezon bo'la olmaydi. Jahon amaliyotidan faqat YaIM ortishining o'zi ta'lim darajasi yuksalishi, odamlar salomatligi mustahkamlanishi, inson huquq va erkinliklari ta'minlanishiga olib kelmasligiga doir ko'plab misollar keltirish mumkin. Hatto daromadlarining o'rtacha ko'rsatkichlari deyarli bir xil bo'lgan mamlakatlarda turmush sifati ko'rsatkichlari bir-biridan jiddiy ravishda farq qilishi mumkin.

Insonni rivojlantirish konsepsiyasida an'anaviy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, shu jumladan, YaIM hajmi va jon boshiga o'rtacha daromad ijtimoiy resurslarni taqsimlashda yoki mamlakatlarni rivojlantirish darajasi bo'yicha tasniflashda universal mezon vazifasini o'ta olmaydi. Tobora ko'proq miqdorda tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish turmush darajasini oshirish hamda boshqa umummilliy vazifalarni eng oqilona hal etish vositasi ekanligi to'g'risidagi tasavvurlar muayyan darajada bir yoqlama yondashuvdir. Bunday qarashlar noiqtisodiy hisoblangan ko'pgina boshqa rivojlantirish mezonlariga yetarli darajada baho bermaslikka sabab bo'ladi. Iqtisodiy o'sish sur'atlari rasmiy jihatdan yuqori bo'lganda ham odamlarning turmush darajasi nisbatan past bo'lishi mumkin. Buning aksi – iqtisodiy o'sishdagi natijalar salmoqli bo'lmaganda ham turmush darajasining nisbatan yuqoriligi ham kuzatiladi.

Jamiyatda sanoat rivojlanishi bosqichidan avval iqtisodiy o'sishni ta'minlashda tabiiy va mehnat resurslariga, sanoat rivojlanishi bosqichida moddiy resurslarga ustuvorlik berilgan bo'lsa, sanoat rivojlanishidan keyingi hozirgi bosqichda intellektual va axborot resurslarining roli birinchi o'ringa chiqmoqda. Jahonning yetakchi mamlakatlari taraqqiyoti yangi – bilimlar, innovatsiyalar, global axborot tizimlari, yangi texnologiyalar va venchur biznesi iqtisodiyotini shakllantirishga olib keldi. Innovatsion iqtisodiyotning asosini hozirgi davr jamiyatini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning hal qiluvchi kuchi hisoblangan inson kapitali tashkil etadi. Ya'ni inson

tafakkuri ishlab chiqarish tizimining shunchaki muayyan unsuri bo‘lib qolmasdan, balki bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylandi. Dastavval insonni rivojlantirish tushunchasining tarkibiy qismlari u qadar ko‘p bo‘lmasdan, tarbiya, ta‘lim, bilim, salomatlikni qamrab olardi. Shu bilan birga uzoq vaqt davomida insonni rivojlantirishga iqtisodiy o‘shish nazariyasi nuqtayi nazaridan taraqqiy etishning ijtimoiy, ya‘ni chiqimli omili sifatida qaralardi. Tarbiya, ta‘limga investitsiyalar noishlab chiqarish xarajatlari hisoblanardi. XX asr ikkinchi yarmidan boshlab inson kapitali va ta‘limga nisbatan munosabat asta-sekin tubdan o‘zgarib boshladi. Ijtimoiy rivojlanishda insonga faqat ma‘naviy sohadagina emas, balki takror hosil qilish aloqalarida ham markaziy o‘rin ajratila boshlandi. Zero, bevosita inson avloddan avlodga meros bo‘lib qoladigan bilimlarni egallash va ulardan samarali foydalanish qobiliyatiga egadir. “Inson kapitali” iqtisodiy kategoriyasida o‘z ifodasini topgan bu g‘oya jahon BMT ekspertlari tomonidan inson salohiyatining insonni rivojlantirish dinamikasiga ta‘sirini aniqlaydigan modellar yordamida ishlab chiqilgan yangi “Insoniyatni barqaror rivojlantirish” nazariyalari, “Milliy boylik konsepsiyasi” kabi ijtimoiy tafakkur negizini tashkil etadi. Inson kapitalini rivojlantirish ustuvorligi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham, barqaror iqtisodiyotlar va modernizatsiyani amalga oshirayotgan tizimlar uchun ham universal xususiyatga ega ekanini alohida ta‘kidlash lozim. Bu jahonning yetakchi olimlari va xalqaro tashkilotlarning ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan juda ko‘p tadqiqotlarda o‘z tasdig‘ini topgan.

Insonni rivojlantirish – odamlarning uzoq va sog‘lom, munosib turmush kechirishlari, ma‘lumotli bo‘lishlari uchun zarur vositalardan foydalanishlari imkoniyatlarini kengaytirishdir. Ammo bu imkoniyatlarni odamlarning o‘zlari tanlaydilar. Rivojlantirish jarayoni insonga uning ehtiyojlari va manfaatlariga muvofiq ravishda o‘zini rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratishga xizmat qilishi kerak. Insonni rivojlantirish tushunchasi uning qobiliyati va imkoniyatlarini shunchaki shakllantirishga qaraganda ancha kengroqdir. U, shuningdek, bu imkoniyatlardan mehnat jarayonida, dam olish va ijtimoiy faoliyatda foydalanishni ham nazarda tutadi. Imkoniyatlarni shakllantirish va ularni ishga solish o‘rtasida mutanosiblik bo‘lmas ekan, inson salohiyatidan foydalanilmay qolinadi. Insonni

rivojlantirishning asosiy mezoni umr ko‘rish davomiyligi, savodxonlik darajasi va resurslardan foydalanish imkoniyatini ifoda etadigan Insonni rivojlantirish indeksidir. Davlatning farovonligi faqat daromad darajasiga emas, balki bu daromaddan qanday foydalanilishiga ham bog‘liqdir.

Daromadlar mo‘may bo‘lishining o‘zi insonni rivojlantirishni kafolatlamaydi. Shunday ekan, insonni rivojlantirishning ikki xususiyati – imkoniyatlarni shakllantirish va ulardan foydalanishni farqlash kerak. Insonni barqaror rivojlantirish faqat iqtisodiy o‘shishni ta‘minlabgina qolmasdan, uning natijalarini adolatli taqsimlashni ham nazarda tutadi. Bunday rivojlanish aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalariga birinchi darajali ahamiyat berilishini, ular imkoniyatlarini kengaytirishni, ularning o‘z turmushlariga ta‘sir ko‘rsatadigan qarorlarni qabul qilishda ishtirok etishlarini ta‘minlashni nazarda tutadi. Bunday rivojlanish insonlar manfaatini ko‘zlaydi, ular uchun ish joylarni ko‘paytirishga, jamiyat farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab taraqqiy etgan davlatlarda insonga va aholini ijtimoiy muhofaza qilish sohasiga xarajatlar moddiy jamg‘armalar miqdoriga qaraganda yuqoriroq bo‘lmoqda. Ishlab chiqarishga investitsiyalar kiritish qanchalik muhim bo‘lmasin, insonni rivojlantirish uchun sarmoyalarga tobora ko‘proq ustuvorlik berilmoqda. Ya‘ni mazkur mamlakatlarda takror hosil qilish jarayonidagi eng jiddiy o‘zgarishlar moddiy ishlab chiqarish sohasidan tashqarida sodir bo‘lmoqda. Insonni rivojlantirish konsepsiyasi nihoyatda ko‘p qirrali, uning inson va jamiyat hayotining turli tomonlarida qo‘llanilishi imkoniyatlari keng.

BMT Rivojlanish dasturining har yilgi insonni rivojlantirish to‘g‘risidagi ma‘ruzalari va turli mamlakatlarning milliy ma‘ruzalari huddi shundan dalolat beradi. BMT Rivojlanish dasturining 1990-yildagi bunday birinchi ma‘ruzasida insonni rivojlantirish nazariyasi va uni o‘lchash indikatorlari chuqur ishlab chiqilishi bilan bir qatorda urbanizatsiya muammolariga bag‘ishlangan qism ham mavjud edi. Ana shundan keyingi ma‘ruzalar mavzulari hayotiy ehtiyojlar, odamlar xavfsizligining turli mezonlari, harbiy xarajatlarni qisqartirish hisobiga ijtimoiy rivojlanish imkoniyatlari, hamkorlikning yangi yo‘nalishlari, qashshoqlik bilan kurash, ish bilan bandlikka globallashuvning ta‘siri,

iste'mol modellari, insonni rivojlantirish bilan barqaror ekologik rivojlanish mezonlari o'rtasidagi bog'liqlik kabi ko'pgina masalalarni qamrab olgan. Shu tariqa ijtimoiy rivojlanishning hozirgi bosqichi insonni faqat ijtimoiy hayotning an'anaviy ma'naviy sohasidagina emas, takror hosil qilish jarayonlarida ham insonga markaziy o'rinni ajratadi. Bunda inson ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning birlamchi va pirovard maqsadi ekanligi e'tirof etiladi. Ya'ni rivojlantirishning insoniy yoki ijtimoiy mezoni dominanta bo'lib, moddiy-ashyoviy salohiyat esa bu rivojlanishning sharti deb belgilanmoqda.

2015-yil 25-sentabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasida 70/1-sonli "Dunyomizni o'zgartirish. 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi kun tartibi" rezolyutsiyasini qabul qildi va u 2016-yil 1-yanvardan kuchga kirdi. Ushbu hujjat kompleks xarakterga ega 17 maqsad va 169 vazifani o'z ichiga olgan bo'lib, barqaror rivojlanishning har uchta komponenti - iqtisodiy o'sish, ijtimoiy integratsiya va ekologik barqarorlik muvozanatini ta'minlaydi.

Barqaror rivojlanish maqsadlari – kambag'al, boy va o'rtacha rivojlangan barcha mamlakatlar tomonidan harakatga chorlovchi o'ziga xos da'vatdir. Ular bizning sayyoramizning farovonligi va himoyasini yaxshilashga qaratilgan. Dunyo mamlakatlari qashshoqlikni bartaraf etish choralari iqtisodiy o'sishni kuchaytirish va ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va bandlikni ta'minlash, shuningdek, iqlim o'zgarishi va atrof-muhitni muhofaza qilish sohalaridagi bir qator muammolarni hal etish bo'yicha sa'y-harakatlar bilan birgalikda qabul qilinishi zarurligini tan oladilar.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng va Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'lgach, xalqaro hamjamiyatga qo'shilishidan kelib chiqadigan majburiyatlarni zimmasiga oldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2021-yil 22-fevral kuni BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining 46-sessiyasidagi nutqida ta'kidlab o'tganidek, "O'zbekiston Inson huquqlari bo'yicha kengash a'zosi sifatida xalqaro huquqning inson

huquqlariga oid umume'tirof etilgan prinsip va normalarini qat'iy himoya qiladi va faol ilgari suradi"¹.

Mamlakatimiz insonni rivojlantirish konsepsiyasini BMTning boshqa a'zolari ham shunday qilganliklari uchungina emas, balki mazkur konsepsiyaning g'oyalari va qoidalari o'zbek xalqining ko'p asrlik hayotiy maqsadlariga mos ekanligi uchun qabul qildi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining 46-sessiyasidagi nutqi, 202-yil 22-fevral. Yangi Uzbekiston, online. URL: <https://yuz.uz/uz/news/prezident-shavkat-mirziyoevning-bmt-inson-huquqlari-boyicha-kengashining-46-sessiyasidagi-nutqi>

1-BOB. “INSON TARAQQIYOTI” FANINING PREDMETI VA MAZMUNI

1.1. “Inson taraqqiyoti” tushunchasining mohiyati

1.2. Fanning predmeti va mohiyati, asosiy maqsad va vazifalari

1.3. Boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi

1.1. “Inson taraqqiyoti” tushunchasining mohiyati

Inson taraqqiyoti – bu moddiy sharoitlarning o‘zgarishi bilan tavsiflangan jarayon. Ushbu shartlar ehtiyojlar va istaklarni qondirish imkoniyatlariga ta’sir qiladi. Shuningdek, ular har bir insonning jismoniy va ruhiy, biologik va madaniy, individual va ijtimoiy imkoniyatlarini o‘rganadi va amalga oshiradi. Shuningdek, bu barcha yoshdagi va sharoitdagi odamlar vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishini yoki bir xil bo‘lishini tushunishga intiladigan fanning nomi. Bu insonning ahvolini o‘rganishni o‘z ichiga oladi, uning mohiyati qobiliyat yondashuvidir. Inson taraqqiyoti indeksining tengsizligi Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan inson taraqqiyotidagi haqiqiy yutuqlarni o‘lchash usuli sifatida ishlatiladi. Bu taraqqiyotni anglash usuli sifatida iqtisodiy o‘sishga qaratilgan yagona yo‘nalishga muqobil yondashuv va ko‘proq ijtimoiy adolatga qaratilgan.

Inson taraqqiyoti – odamlarning uzoq va sog‘lom, munosib turmush kechirishlari, ma’lumotli bo‘lishlari uchun zarur vositalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishdir. Ammo bu imkoniyatlarni odamlarning o‘zlari tanlaydilar. Rivojlantirish jarayoni insonga uning ehtiyojlari va manfaatlariga muvofiq ravishda o‘zini rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratishga xizmat qilishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2021-yil 22- fevral kuni BMT Inson huquqlari bo‘yicha kengashining 46-sessiyasidagi nutqida ta’kidlab o‘tganidek, **“O‘zbekiston Inson huquqlari bo‘yicha kengash a’zosi sifatida xalqaro huquqning**

inson huquqlariga oid umume'tirof etilgan prinsip va normalarini qat'iy himoya qiladi va faol ilgari suradi"².

Inson taraqqiyoti tushunchasi uning qobiliyati va imkoniyatlarini shunchaki shakllantirishga qaraganda ancha kengroqdir. U, shuningdek, bu imkoniyatlardan mehnat jarayonida, dam olish va ijtimoiy faoliyatda foydalanishni ham nazarda tutadi. Imkoniyatlarni shakllantirish va ularni ishga solish o'rtasida mutanosiblik bo'lmas ekan, inson salohiyatidan foydalanilmay qolinadi.

Inson taraqqiyotining asosiy mezoni umr ko'rish davomiyligi, savodxonlik darajasi va resurslardan foydalanish imkoniyatini ifoda etadigan Insonni rivojlantirish indeksidir. Davlatning farovonligi faqat daromad darajasiga emas, balki bu daromaddan qanday foydalanilishiga ham bog'liqdir. Daromadlar mo'may bo'lishining o'zi insonni rivojlantirishni kafolatlamaydi. Shunday ekan, insonni rivojlantirishning ikki xususiyati – imkoniyatlarni shakllantirish va ulardan foydalanishni farqlash kerak. Insonni barqaror rivojlantirish faqat iqtisodiy o'sishni ta'minlabgina qolmasdan, uning natijalarini adolatli taqsimlashni ham nazarda tutadi. Bunday rivojlanish aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalariga birinchi darajali ahamiyat berilishini, ular imkoniyatlarini kengaytirishni, ularning o'z turmushlariga ta'sir ko'rsatadigan qarorlarni qabul qilishda ishtirok etishlarini ta'minlashni nazarda tutadi. Bunday rivojlanish insonlar manfaatini ko'zlaydi, ular uchun ish joylarni ko'paytirishga, jamiyat farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab taraqqiy etgan davlatlarda insonga va aholini ijtimoiy muhofaza qilish sohasiga xarajatlar moddiy jamg'armalar miqdoriga qaraganda yuqoriroq bo'lmoqda. Ishlab chiqarishga investitsiyalar kiritish qanchalik muhim bo'lmasin, insonni rivojlantirish uchun sarmoyalarga tobora ko'proq ustuvorlik berilmoqda. Ya'ni mazkur mamlakatlarda takror hosil qilish jarayonidagi eng jiddiy o'zgarishlar moddiy ishlab chiqarish sohasidan tashqarida sodir bo'lmoqda.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining 46-sessiyasidagi nutqi, 2021-yil 22-fevral. Yangi Uzbekiston, online. URL: <https://yuz.uz/uz/news/prezident-shavkat-mirziyoevning-bmt-inson-huquqlari-boyicha-kengashining-46-sessiyasidagi-nutqi>

Inson taraqqiyoti konsepsiyasi nihoyatda ko‘p qirrali, uning inson va jamiyat hayotining turli tomonlarida qo‘llanilish imkoniyatlari keng. BMT Rivojlanish dasturining har yilgi insonni rivojlantirish to‘g‘risidagi ma‘ruzalari va turli mamlakatlarning milliy ma‘ruzalari huddi shundan dalolat beradi.

BMT Rivojlanish dasturining 1990-yildagi bunday birinchi ma‘ruzasida Inson taraqqiyoti nazariyasi va uni o‘lchash indikatorlari chuqur ishlab chiqilishi bilan bir qatorda urbanizatsiya muammolariga bag‘ishlangan qism ham mavjud edi. Ana shundan keyingi ma‘ruzalar mavzulari hayotiy ehtiyojlar, odamlar xavfsizligining turli mezonlari, harbiy xarajatlarni qisqartirish hisobiga ijtimoiy rivojlanish imkoniyatlari, hamkorlikning yangi yo‘nalishlari, qashshoqlik bilan kurash, ish bilan bandlikka globallashuvning ta‘siri, iste‘mol modellari, insonni rivojlantirish bilan barqaror ekologik rivojlanish mezonlari o‘rtasidagi bog‘liqlik kabi ko‘pgina masalalarni qamrab olgan.

Shu tariqa ijtimoiy rivojlanishning hozirgi bosqichi insonni faqat ijtimoiy hayotning an‘anaviy ma‘naviy sohasidagina emas, takror hosil qilish jarayonlarida ham insonga markaziy o‘rinni ajratadi. Bunda inson ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning birlamchi va pirovard maqsadi ekanligi e‘tirof etiladi. Ya‘ni rivojlantirishning insoniy yoki ijtimoiy mezonni dominantaga bo‘lib, moddiy-ashyoviy salohiyat esa bu rivojlanishning sharti deb belgilanmoqda.

1.2. Fanning predmeti va mohiyati, asosiy maqsad va vazifalari

Iqtisodiyot fani sohalari serqirra. Jumladan, mehnat iqtisodiyoti mehnat bozori, mehnat resurslari, ish bilan bandlik, mehnat munosabatlari, ishga haq to‘lash va xodimlarning daromadlari, mehnat unumdorligi va samaradorligi, mehnatni me‘yorlash, personalni boshqarish usullarini o‘rganadi. Mehnat sotsiologiyasi insonning mehnatga munosabati, uning ijtimoiy faolligi, ishlab chiqarish jamoalaridagi ijtimoiy muhit, xodimlarni ma‘naviy va moddiy rag‘batlantirish omillari, ijtimoiy kafolatlar, mehnat nizolarining sabablari, ularni hal etish va boshqa masalalarni tadqiq etadi.

Iqtisodiyot fanining bu va boshqa sohalari qatorida nisbatan yangi, ammo tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan Inson taraqqiyotini alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Inson taraqqiyoti ilmiy tadqiqotlar yo'nalishi sifatida XX asr oxirlarida paydo bo'ldi.

Inson taraqqiyoti ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiy o'sishni iqtisodiy yo'naltirilgan ijtimoiy rivojlanish sifatida talqin qiladi. Uning shakllanishi va amal etishida inson salohiyati markaziy o'rin egallashi tabiiydir. Bu iqtisodiy o'sish va ijtimoiy rivojlanish o'rtasidagi uzviy bog'liqlik bilan izohlanadi (1.1-rasm).

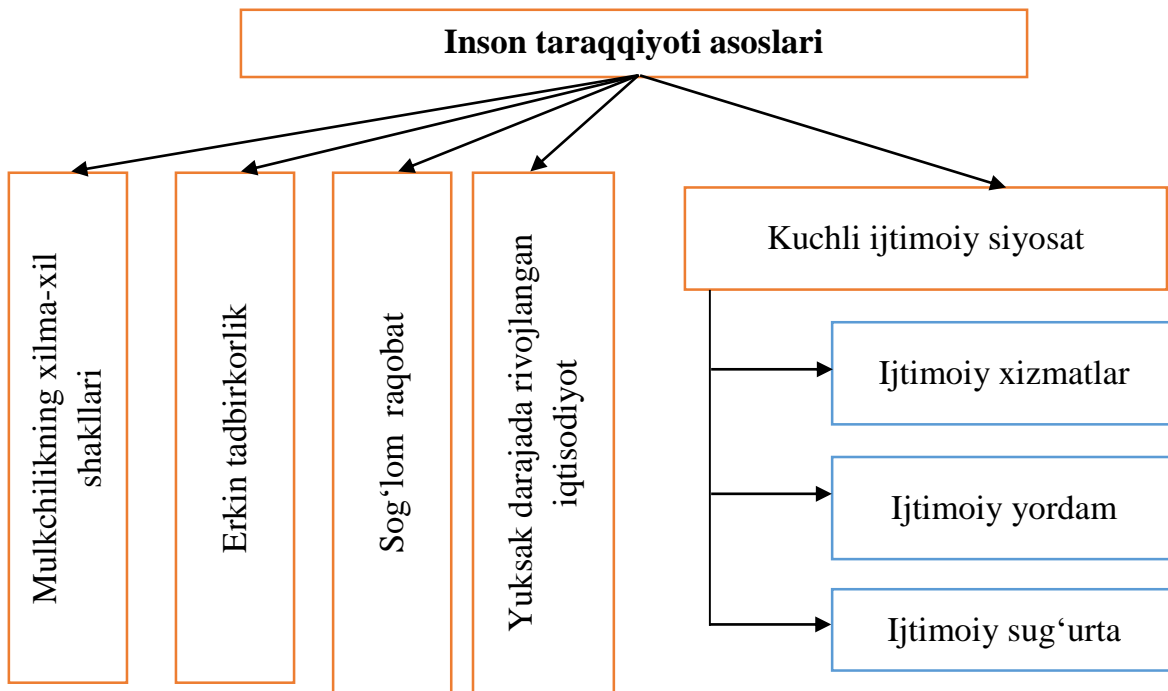

1.1-rasm. Inson ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar subyekti sifatida³

Inson faoliyati turlariga iqtisodiy nuqtayi nazardan yondoshish, sarf qilinadigan xarajatlarni buning natijasida erishiladigan samara bilan taqqoslashni taqozo etadi. Inson taraqqiyotida ham shunday prinsipga amal qilinadi.

Inson taraqqiyotiga mulkchilikning xilma-xil shakllari, erkin tadbirkorlik, sog'lom raqobatga hamda iqtisodiyot yuksak darajada rivojlangan holda aholi turmushining munosib darajasi ta'minlanadigan, ijtimoiy himoyalanihi kafolatlanadigan kuchli ijtimoiy siyosatga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida ta'rif berilishi mumkin (1.2-rasm). Bunday talqin Inson taraqqiyoti rivojlangan davlatlardagi bozor iqtisodiyoti hamda o'tish iqtisodiyotiga ega davlatlarda bozor munosabatlari shakllantirilayotgan sharoitlarda amal etayotganligiga mos tushadi.

³ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 16 b

1.2-rasm. Inson taraqqiyoti asoslari⁴

1.3. Boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi

Inson taraqqiyotining iqtisodiy funksiyasi shaxs, oila va umuman jamiyatning rivojlanishini ta’minlaydigan resurs bazasi, shart-sharoitlarini ta’minlashga yo’naltirilgan aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi subyektlarining faoliyat ko’rsatishidir. Mazkur faoliyat iqtisodiy resurslarni shakllantirish va adolatli taqsimlash, resurslardan samarali foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirishga qaratilgan bo‘ladi. Bu funktsiyani amalga oshirishda davlat, jamiyat va shaxsning o‘zi ishtirok etadi.

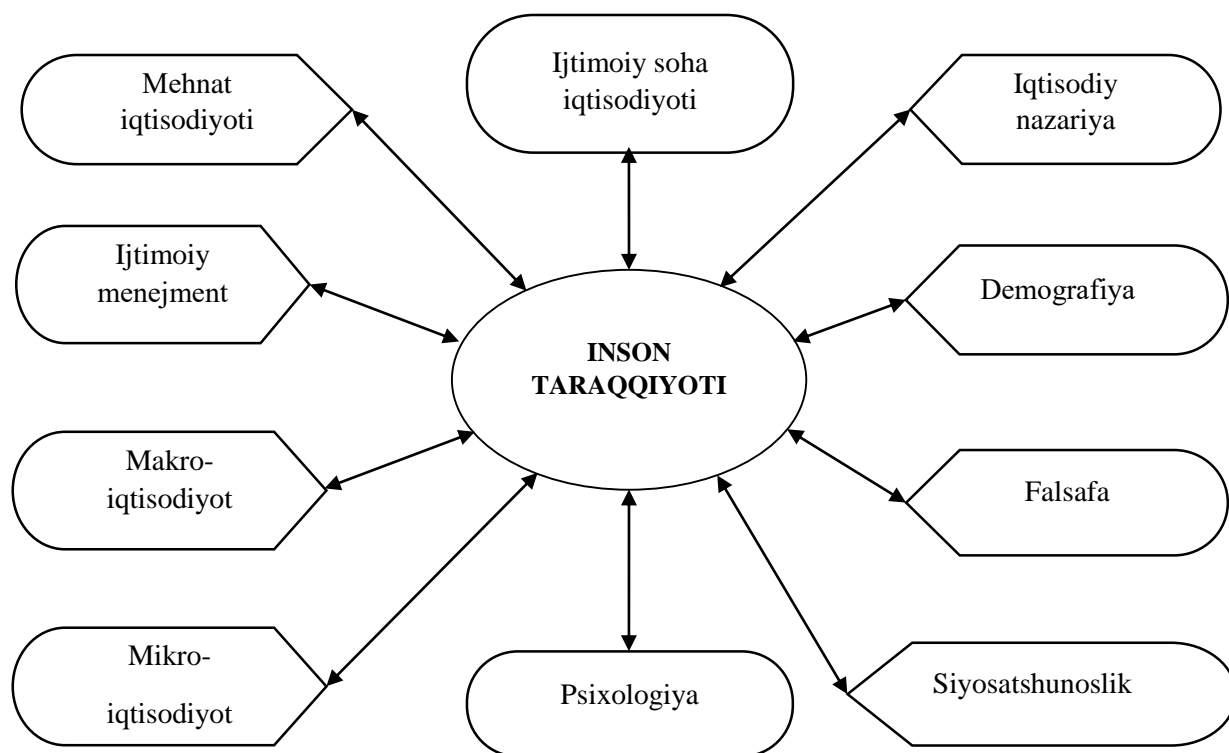
Sog‘lom raqobat mulchilikning turli shakllari mavjud bo‘lishini, tadbirkorlik erkinligini talab etadi, shunday sharoitlardagina iste’dodli ishbiarmonlar va oddiy tovar ishlab chiqaruvchilar o‘z salohiyatlarini to‘la namoyon qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu bilan birga mazkur iqtisodiyotda aholining ijtimoiy jihatdan nochor toifalari

⁴ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 21 b

(keksa kishilar, ko‘p bolali oilalar, nogironlar va qo‘llab-quvvatlanishga muhtoj shaxlar) uchun bozor munosabatlari xavfini yumshatish maqsadida ijtimoiy himoya kafolatlanishi kerak.

Inson taraqqiyotining bosh maqsadi insonning erkin rivojlanishini, har bir fuqaro va umuman mamlakat butun aholisining munosib turmush darajasi va turmush sifatini ta’minlashdan iboratdir. Bunday maqsadga erishishning vositasi fan va texnika so‘nggi yutuqlari hamda inson omilidan samarali foydalanish hisobiga jo‘shqin rivojlanayotgan milliy iqtisodiyot hisoblanadi.

Inson taraqqiyoti tadqiqot obyekti nuqtayi nazaridan aholini ijtimoiy muhofaza qilish konsepsiyasining mikro va makroiqtisodiyot bilan bog‘liq ikki xususiyatga ega. Bir tomondan, bu aholining o‘zini o‘zi ta’minlash uchun shart-sharoit yaratishni, ikkinchi tomondan, o‘zining tirikchiligini obyektiv ravishda yo‘lga qo‘yishga qodir bo‘lmaganlarga yordam ko‘rsatishni nazarda tutadi.

1.3-rasm. Inson taraqqiyotining boshqa ilmiy yo‘nalishlar bilan aloqadorligi

Inson taraqqiyoti boshqa ilmiy yo‘nalishlar bilan uzviy aloqador (1.3-rasm).

Inson taraqqiyoti iqtisodiy nazariyaga metodologik asos sifatida tayanadi va ijtimoiy sohani rejalash, amalga oshirish resurslar bilan ta'minlash masalalarini qamrab oladi, iqtisodiy qonuniyatlar asosida hamda iqtisodiy qonunlarni ijtimoiy sohada qo'llash amaliyoti asosida davlat, ijtimoiy guruhlar va shaxs o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni o'rganadi.

Inson taraqqiyotining shakllanishi va rivojlanishi davlatning faol ishtirokida sodir bo'ladi. Iqtisodiy va ijtimoiy dasturlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi davlat iqtisodiy siyosati, davlat hokimiyati va boshqaruvi subyektlarining irodasiga bog'liqdir. Ijtimoiy soha iqtisodiy strategiyaning ustuvor yo'nalishiga aylangan taqdirdagina davlat obyektiv ravishda ijtimoiy davlatga aylanadi.

Aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish davlat dasturlari asosida fuqarolarning bepul ta'lim olish va tibbiy xizmatdan foydalanish konstitutsiyaviy huquqlari ta'minlanadi, keksa kishilar va mehnatga layoqatsiz shaxslar, onalik va bolalik qo'llab-quvvatlanadi. Bunday ijtimoiy xizmatlarga ehtiyojning qondirilishi darajasi mamlakatning iqtisodiy rivojlanganligi va jamiyatdagi qadriyatlar bilan belgilanadi.

Davlatning milliy daromadni qayta taqsimlash bo'yicha faoliyati uch asosiy yo'nalish bo'yicha olib boriladi:

birinchisi – aholi tomonidan olinadigan daromad mehnat natijalari asosida, lekin tirikchilik ehtiyojlari qondirilishi hisobga olingan holda taqsimlanishi;

ikkinchisi – ehtiyoj miqdori hisobga olingan holdagi to'lovlar (bolalar nafaqalari, ixtisoslashtirilgan tibbiy yordam olish xarajatlarining qoplanishi va h.k.);

uchinchisi – aholining qonun tomonidan belgilab qo'yilgan toifalariga noishlab chiqarish sohasining tegishli muassasalari orqali amalga oshiriladigan davlat tomonidan moddiy qo'llab-quvvatlash.

Qisqacha xulosa

Inson taraqqiyoti – odamlarning uzoq va sog'lom, munosib turmush kechirishlari, ma'lumotli bo'lishlari uchun zarur vositalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishdir. Ammo bu imkoniyatlarni odamlarning o'zlari tanlaydilar.

Rivojlantirish jarayoni insonga, uning ehtiyojlari va manfaatlariga muvofiq ravishda o'zini rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratishga xizmat qilishi kerak. Inson taraqqiyotining iqtisodiy funksiyasi shaxs, oila va umuman jamiyatning rivojlanishini ta'minlaydigan resurs bazasi, shart-sharoitlarini ta'minlashga yo'naltirilgan aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi subyektlarining faoliyat ko'rsatishidir.

Inson taraqqiyotining bosh maqsadi insonning erkin rivojlanishini, har bir fuqaro va umuman mamlakat butun aholisining munosib turmush darajasi va turmush sifatini ta'minlashdan iboratdir. Bunday maqsadga erishishning vositasi fan va texnika so'nggi yutuqlari hamda inson omilidan samarali foydalanish hisobiga jo'shqin rivojlanayotgan milliy iqtisodiyot hisoblanadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. "Inson taraqqiyoti" tushunchasiga ta'rif bering.
2. Inson taraqqiyotini o'rganish zarurati nimada deb bilasiz?
3. Inson taraqqiyoti qaysi fanlar bilan uzviy aloqador?
4. Inson taraqqiyoti qaysi ilmiy yo'nalishlar bilan uzviy aloqador?
5. Inson taraqqiyoti qaysi xorijiy oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladi?
6. Inson taraqqiyotini o'rganishdan asosiy maqsad nimalarni o'z ichiga oladi deb hisoblaysiz?
7. Inson taraqqiyotining qanday funksiyalari mavjud?

2-bob. INSON TARAQQIYOTI KONSEPSIYASI

2.1. Inson taraqqiyotining asosiy tamoyillari

2.2. Insonni ishlab chiqarish faoliyatining asosiy maqsadi sifatida rivojlanishi

2.3. Insonning barqaror rivojlanishi

2.4. Inson taraqqiyotining asosiy unsurlari

2.5. Inson taraqqiyoti konsepsiyaning yuzaga kelishi va shakllanishi

2.1. Inson taraqqiyotining asosiy tamoyillari

Insoniyat taraqqiyotining oltita asosiy ustuni bor: tenglik, barqarorlik, mahsuldorlik, imkoniyatlarni kengaytirish, hamkorlik va xavfsizlik⁵.

Tenglik – har bir inson uchun, erkaklar va ayollar o‘rtasidagi munosabatlarda adolat g‘oyasi; har birimiz ta’lim olish va tibbiy xizmatdan foydalanishga haqlimiz.

Barqaror rivojlanish – bu, hammamiz hayotimizni ta’minlash va tovarlarni yanada adolatli taqsimlanishiga erishish uchun o‘z pulimizni topish huquqiga egamiz.

Mahsuldorlik odamlarning daromad olish jarayonida to‘liq ishtirok etishini anglatadi. Bu, shuningdek, hukumat xalq uchun yanada samarali ijtimoiy dasturlarga muhtojligini anglatadi.

Imkoniyatlarni kengaytirish – bu, odamlarning rivojlanishiga va hayotiga ta’sir qiladigan qarorlarga ta’sir qilish erkinligi.

Hamkorlik o‘zaro boyitish vositasi va ijtimoiy ma’no manbayi sifatida jamoalar va guruhlariga qatnashishni va ularga tegishli bo‘lishni o‘z ichiga oladi.

Xavfsizlik odamlarga kelajakda to‘satdan yo‘q bo‘lib ketmasligiga ishonch bilan erkin va xavfsiz rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etadi⁶.

⁵ "What is Human Development? - Human Development Reports". URL:www.hdr.undp.org. Archived from the original on 2017-10-27.

⁶ "What is Human Development?". UNDP. Archived from the original on 1 June 2012. URL:www.hdr.undp.org. Retrieved 3 June 2012.

Insonni rivojlantirish konsepsiyasining asosiy usullari Birlashgan Millatlar Tashkilotining Mingyillik rivojlanish deklaratsiyasida e'lon qilingan edi. Mazkur deklaratsiyada XXI asrda xalqaro munosabatlar uchun qator asosiy qadriyatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi ko'rsatilgan. Mazkur qadriyatlarga quyidagilar taalluqlidir:

Erkinlik. Erkaklar va ayollar ochlik va zo'ravonlik qo'rquvidan, zulm va adolatliksizdan holi bo'lgan, inson uchun munosib sharoitlarda yashash va bolalarini tarbiyalash huquqiga egadirlar. Xalqning keng ishtiroki va irodasiga asoslangan boshqaruvning demokratik shakli bu huquqlarning eng yaxshi kafolati hisoblanadi.

Tenglik. Birorta ham odam, birorta ham mamlakat rivojlanish ne'matlaridan foydalanish imkoniyatlaridan mahrum qilinmasligi kerak. Erkaklar va ayollar huquqlari va imkoniyatlarining tengligi kafotlanishi zarur.

Birdamlik. Global muammolar tenglik va ijtimoiy adolatning asosiy prinsiplariga muvofiq, chiqimlar va mas'uliyatni adolatli taqsimlash asosida hal etilishi kerak. Azob chekayotganlar yoki eng noqulay sharoitga tushib qolganlar eng qulay vaziyatda bo'lganlar tomonidan yordam olish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

Sabr-toqatlilik. Dinlar, madaniyatlar va tillar xilma-xilligiga qaramasdan odamlar bir-birlarini hurmat qilishlari kerak. Jamiyatlar doirasida va jamiyatlar o'rtasidagi tafovut qo'rqitishga ham, ta'qib qilishga ham asos bo'lmasligi zarur, balki bu turfalikka insoniyatning eng qimmatli boyligi sifatida yondashilishi zarur. Jahon madaniyati hamda barcha stivilizatsiyalar o'rtasidagi muloqot faol rag'batlantirib borilishi kerak.

Tabiatga hurmat. Barqaror rivojlanish qoidalariga muvofiq, barcha tirik mavjudot va tabiiy resurslarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish negiziga ehtiyotkorlik qo'yilishi lozim. Faqat shu yo'l bilangina bizga tabiat tomonidan in'om etilgan ulkan boyliklarni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish mumkin. Hozirgi ishlab chiqarishning va iste'molning beqaror modellari kelajakda bizning farovonligimiz va avlodlarimizning farovonligi manfaatlarida o'zgartirilishi kerak.

Umumiy majburiyat. Global iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni boshqarish, shuningdek, xalqaro tinchlik va xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etish bo'yicha mas'uliyat jahon xalqlari o'rtasida taqsimla-

nishi hamda ko‘p tomonlik asosida amalga oshirilishi zarur. Mazkur ishda jahondagi eng universal va eng vakolatli tashkilot hisoblangan Birlashgan Millatlar Tashkiloti markaziy rol o‘ynashi lozim.

2015-yil 25-sentabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasida 70/1-sonli “Dunyomizni o‘zgartirish. 2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi kun tartibi” rezolyutsiyasini qabul qildi va u 2016-yil 1-yanvardan kuchga kirdi. Ushbu hujjat kompleks xarakterga ega 17 maqsad va 169 vazifani o‘z ichiga olgan bo‘lib, barqaror rivojlanishning har uchta komponenti - iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy integratsiya va ekologik barqarorlik muvozanatini ta‘minlaydi.

Barqaror rivojlanish maqsadlari - kambag‘al, boy va o‘rtacha rivojlangan barcha mamlakatlar tomonidan harakatga chorlovchi o‘ziga xos da‘vatdir. Ular bizning sayyoramizning farovonligi va himoyasini yaxshilashga qaratilgan. Dunyo mamlakatlari qashshoqlikni bartaraf etish choralari iqtisodiy o‘sishni kuchaytirish va ta‘lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya va bandlikni ta‘minlash, shuningdek, iqlim o‘zgarishi va atrof-muhitni muhofaza qilish sohalaridagi bir qator muammolarni hal etish bo‘yicha sa‘y-harakatlar bilan birgalikda qabul qilinishi zarurligini tan oladilar.

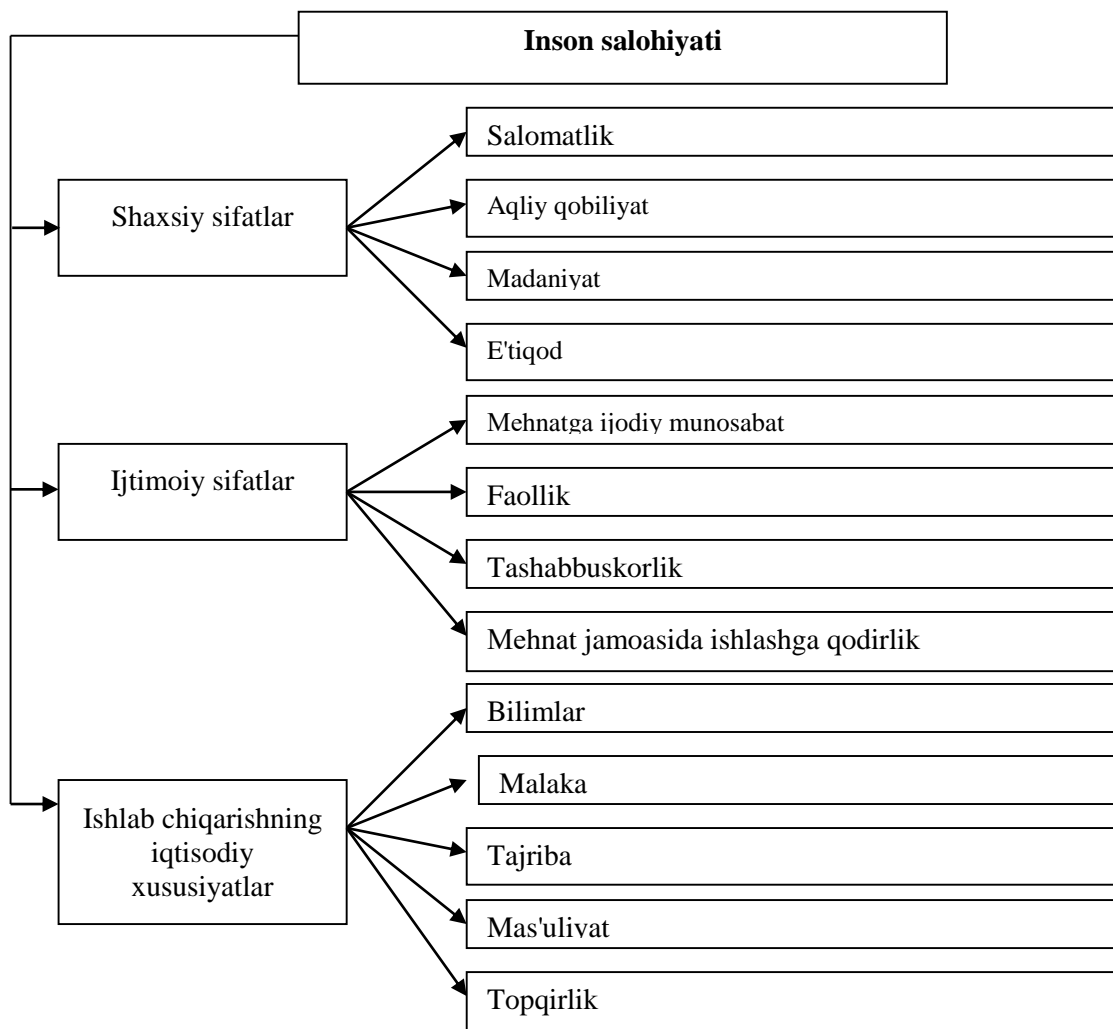
2.2. Insonni ishlab chiqarish faoliyatining asosiy maqsadi sifatida rivojlanishi

Iqtisodiy adabiyotda hozirga qadar “inson salohiyati” atamasi tushunchasiga aniq tarif berilmagan. Uning o‘rniga, odatda, “xodimning mehnat salohiyati” tushunchasidan foydalaniladi. Mazkur tushuncha xodimning muayyan sharoitlarda o‘z ishlab chiqarish faoliyatida ma‘lum natijalarga erishish hamda mehnat faoliyati jarayonida ishlab chiqarishdagi o‘zgarishlar natijasida paydo bo‘ladigan yangi vazifalarni hal etish uchun o‘zini takomillashtirishga qaratilgan jismoniy va intellektual xususiyatlari jamlanmasi hisoblanadi.

Salohiyat – muayyan vazifalarni hal etish, qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun foydalanilishi mumkin bo‘lgan imkoniyatlar, manbalar, vositalar va hokazolarning jamlanmasi, alohida shaxs, jamiyat, umuman davlatning imkoniyatidir.

Inson salohiyati deganda esa quyidagilar tushuniladi:

- jismoniy salomatlik;
- tabiiy va ishlab chiqarish muhitining noqulay ta'siriga *chidamlilik*, uzoq muddatli kuch va asab zo'riqishiga *bardoshlilik qobiliyati*;
- *ijtimoiy-psixologik xususiyatlar*: tasavvurlarning barqarorligi, xotira, nutq, inson xarakteri, uning ijodiy qobiliyati, bilimlari va e'tiqodi, ijtimoiy tajribani egallash darajasi, ijtimoiy faollik;
- *ishlab chiqarish-iqtisodiy xususiyatlari*: malaka, ijtimoiy ta'lim darajasi, kasb tajribasi, tashabbuskorlik va ishbilarmonlik, bajariyotgan ish sifati va tejamkorlik, xodimlar bilan o'zaro munosabat, mas'uliyat, mehnat intizomi, texnika xavfsizligi qoidalariga rioya etish va hokazolardir (1-rasm).

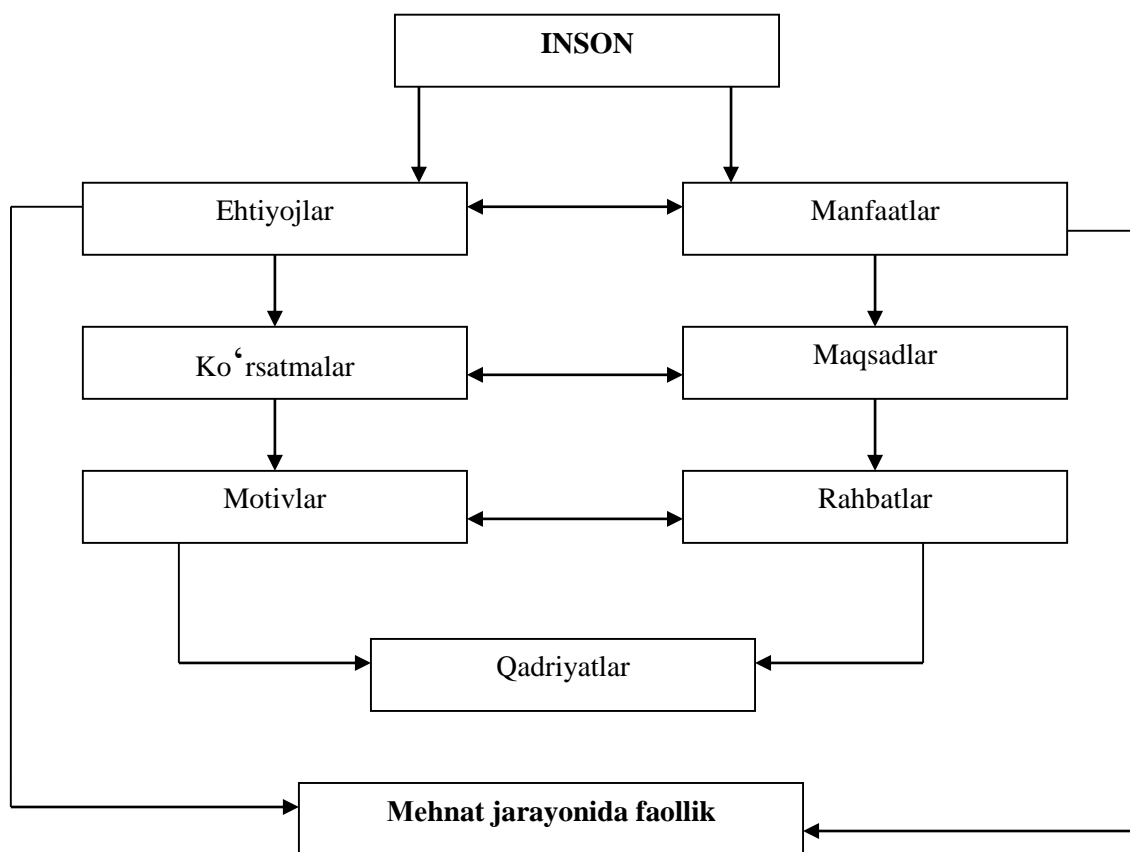

2.1-rasm. Inson salohiyatining xususiyatlari⁷

⁷ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 36 b

Inson salohiyatining mohiyati samarali mehnat faoliyatining iqtisodiy asosi sifatidagi *xodimning raqobatbardoshligi* hisoblanadi. Inson salohiyatiga ishlab chiqarishda ro‘y beradigan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, innovatsiya jarayonlari o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Mehnat jarayonida xodimning faolligi nihoyatda muhim ahamiyatga egadir. Insoning ehtiyojni shunchaki anglashi uni bu ehtiyojlarni qondirish vositalarini topish uchun faol harakat qilishga olib kelmaydi. Bunda ehtiyoj juda muhim bo‘lishi va inson uni qondirishga qodirligiga ishonchi komil bo‘lishi kerak. Faqat shundagina dastavval anglangan ehtiyoj *motivga* – insonning hatti-harakatini belgilaydigan ichki barqaror psixologik sababga aylanadi.

2.2-rasm. Insonning mehnat jarayonidagi faolligi⁸

Odatiylik va faollikning qo‘shilishi insonda yuqori mehnat qobiliyatini shakllantiradi. Ijod va tafakkur qobiliyatlari qo‘shilib *inson*

⁸ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 41 b

intellekti hosil bo‘ladi. Yuksak unumli mehnatga qodirlik va intellekt shaxsning oliy imkoniyatlari – iste’dod va daholikni vujudga keltiradi.

Iste’dod – inson qobiliyatining oliy darajasidir. *Daholik* iste’doddan o‘z faoliyati sohasida maktab, butun bir davrni yaratishga qodirligi bilan belgilanadi.

Xodim o‘z salohiyati poydevoriga tayanib, kasb bilimlarini egallab va o‘z vazifalarini aniqlab asoslilikka ega bo‘ladi.

Asoslilik (kompetentlik) egallangan bilim va ko‘nikmalarni ishga solgan holda korxonada belgilangan maqsadlarga erishish qobiliyatidir. Asoslilikning ichki (kasb malakasi) va tashqi (chetdan egallangan) manbalari mavjuddir.

Xodimning kasb asosliligi eng muhim sifatdir. Kasb asosliligi deyilganda muayyan mehnat jarayonida zarur bo‘lgan o‘ziga xos qobiliyatlar: maxsus bilim, ko‘nikmalar va mahorat tushuniladi.

Asoslilikning boshqa turlari ham mavjuddir. Masalan, funksiyaviy asoslilik texnologiyalar, marketinglar, moliya to‘g‘risidagi maxsus bilimlarni qamrab oladi. Yangi funksiyaviy bilimlarni egallash zarur malakaga erishishning garovidir.

2.3. Insonning barqaror rivojlanishi

“Barqaror rivojlanish” – bu umumjahon resurslarini boshqarishga shunday yondashuvki, u o‘zida bugungi kunda odamlar hayotini yaxshilashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik strategiyalarni hamda ayni paytda kelajak avlodlar uchun tabiiy resurslarning saqlanishi mujassamlashtiradi.

Inson rivojlanishining barqarorligiga rivojlanish masalalari kelajak va hozirgi avlodlarga ziyon yetkazmagan holda hal etilgan taqdirda, ya’ni joriy va istiqbol yo‘nalish maqsadlarining oqilona birlashuvi amalga oshganida erishiladi.

Inson rivojlanishining barqarorligi mezonlari sifatida quyidagilardan foydalanish mumkin:

– ta’lim ko‘rsatkichlari - katta yoshdagi aholining bilim darajasi, o‘quv muassasalarida ta’lim olish muddati, tegishli

yosh kategoriyalarida o'quvchilarning solishtirma salmog'i, turli bosqichlarda ta'lim bilan qamrab olinganlik va hokazo;

- aholi salomatligi ko'rsatkichlari – hayotning kutilayotgan davomiyligi, aholining o'lim darajasi, chaqaloqlar o'limi darajasi, 5 yoshgacha bo'lgan bolalarning o'lim darajasi, onalar o'limi darajasi, ijtimoiy xavfli kasalliklarga chalinish darajasi(tanosil, OITS, sil, yuqumli kasalliklar va hokazo);

- atrof-muhit ko'rsatkichlari – havoning, yerning va foydalaniladigan suvning ifloslanish darajasi, ularning tarkibida odamlar sog'lig'i va hayot uchun xavfli elementlarning mavjudligi;

- aholini toza suv manbalari bilan ta'minlash; tabiiy ofatlardan (suv toshqini, yer ko'chishi va h.k.) himoyalaniş darajasi, tuproqning sho'rlanishi xarakteristikasi, ularning hosildorligi va boshqalar.

Insonning barqaror rivojlanishiga doir asosiy mezonlarga muvofiq odamlarning hozirgi kunda yashayotgan avlodi uchun ularning ertangi kunga bo'lgan ishonchini ta'minlaydigan kafolatlar tizimlarini yaratish va ularni amalga oshirish kerak. Har qanday jamiyatda bunday kafolatlar sirasiga quyidagilar kiradi:

- tinchlik va urushning har qanday ko'rinishlarining yo'qligi kafolatlari;

- fuqarolar huquq va erkinliklarining kafolatlanishi;

- ta'lim olish imkoniyatining kafolatlanganligi;

- yashash muhitining ekologik xavfsizligi kafolatlari;

- aholi salomatligini saqlash tizimining mavjudligi kafolatlari;

- mehnat bozoriga kirish va daromad olish kafolatlari;

- aholining turmushi uchun zarur bo'lgan resurslardan foydalanish kafolatlari;

- ushbu kafolatlarning shu hajmda kamida kelgusi ikki bo'g'in avlodlar uchun saqlanish kafolatlari.

2.4. Inson taraqqiyotining asosiy unsurlari

Insonning rivojlanish jarayoni uzluksiz bo'lib, jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy hayotida ishtiroki

nuqtayi nazaridan kishilar imkoniyatini muntazam ravishda kengaytirishidan iborat. Inson uchun erkin tanlash imkoniyati uning rivojlanish sharti bo'lib, ayni paytda inson jamiyatining eng oliy maqsadlaridan birini ifodalaydi. Qolgan imkoniyatlardan foydalanishga yordam beruvchi eng asosiy imkoniyatlar orasida uchta ajralib turadi: uzoq va sog'lom umr kechirish imkoniyati, bilim olish va turmushning munosib darajasini ta'minlay oladigan moddiy farovonlikka erishish imkoniyati. Insonning rivojlanishi insoniylik jamiyatining asosiy mazmuni va mavjudlik shaklidir. Inson faoliyatining barcha turlarida taraqqiyotning zamonaviy bosqichi nafaqat insonni ijtimoiy rivojlanish markaziga qo'yadi, balki taraqqiyot natijalarini inson taraqqiyot yo'lida xizmat qilishini taqozo etadi.

Inson rivojlanishi konsepsiyasi iqtisodiy rivojlanishning an'anaviy nazariyasiga zid emas. Biroq u iqtisodiy rivojlanishni nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlarini oshirish, balki inson rivojlanishiga ham qaratgan holda ularning cheklanganligi va ijtimoiy munosabatlardan muayyan darajada uzilib qolishining oldini oladi. Iqtisodiy o'sish va inson rivojlanishi maktablari o'rtasidagi tafovut shundan iboratki, iqtisodiy o'sish o'z e'tiborini faqat bir narsa, ya'ni daromad olishni kengaytirishga qaratrsa, inson rivojlanishi inson tanlovini – u xoh iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy yoki siyosiy tanlov bo'lsin, kengaytirishni o'z ichiga oladi.

Konsepsiya inson rivojlanishiga ikki yoqlama yondashuvni ko'rib chiqadi: birinchisi – bu salomatlikni mustahkamlab, bilim egallash va kasbiy ko'nikmalarni takomillashtirish orqali inson imkoniyatlarini kengaytirish; ikkinchisi – bu odamlarning ishlab chiqarish maqsadlari, madaniy, siyosiy faoliyat va dam olish uchun o'zi egallagan qobiliyatdan foydalanish jarayonidir. Shunday qilib, ushbu konsepsiya inson rivojlanishini faqat ishlab chiqarish faoliyati uchun resurslarni shakllantirish va moddiy boylikni ko'paytirishga yo'naltirmagan. Daromad, inson rivojlanishi konsepsiyasiga ko'ra – garchi juda kam bo'lsa-da, inson egalik qilishni istaydigan tanlovlardan biri, xolos. Biroq bu inson hayotining murakkabligi va xilma-xilligini belgilay olmaydi. Bunda salomatlik, ta'lim, yashash muhiti, harakatlar va so'z erkinligi ham muhim o'rin tutadi. Shu bois rivojlanish daromad va boylikni oshirishdan ko'ra ko'proq bo'lishi darkor. Uning maqsadi faqat odamlar bo'lishi kerak.

2.1-jadval

Inson taraqqiyoti konsepsiyasining asosiy «savatlari» va komponentlari⁹

<i>Iqtisodiyot</i>	<i>Demografiya</i>	<i>Aholi daromadlari</i>
YaIM darajasi va o'sish sur'atlari	Aholi ko'payishi, uning tuzilmasi	Aholining real daromadlari
Aholi jon boshiga YaIM	Tug'ilish va o'lim miqdori	Daromadlar tuzilmasi
Xarid qobiliyati pariteti bo'yicha YaIM	Oila hajmi	Daromadning o'rtacha jon boshiga miqdori
YaIMning tarmoq tuzilmasi	Qaramoqlik yuki koeffitsiyenti	Jamiyatda daromadlar taqsimlanishi
Davlat byudjetining tuzilmasi	Nikohdan o'tish va ajrimlar soni	Uy xo'jaliklarining sarf-xarajatlari
Inflyatsiya darajasi va sur'atlari	Migratsiyaviy jarayonlar	Mehnat resurslari va bandlik
<i>Kambag'allik</i>	<i>Sog'liq</i>	<i>Ovqatlanish</i>
Iste'mol savati	Sog'liqni saqlashga sarflanadigan davlat va shaxsiy xarajatlari	Iste'mol qilish tuzilmasi (natural ko'rsatkichlar)
Mutlaq kambag'allik chizig'i	Tibbiy infratuzilma bilan ta'minlanganlik	Iste'mol qilish tuzilmasi (kaloriyalar bo'yicha ko'rsatkichlar)
Kambag'allik chizig'idan quyida bo'lgan aholi ulushi va tuzilmasi	Immunizatsiya va vaksinatziya; kontratsepsiya va tug'uruqgacha parvarish	Bolalar ozuqasi; kam vaznli bolalar ulushi
	Umr davomiyligi; onalar va bolalar o'limi	Kamqonlik darajasi
<i>Turar-joy va kommunal xizmatlar</i>	<i>Ta'lim va madaniyat</i>	<i>Jinoyatchilik</i>

⁹ Manba: Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013

Turar-joy bilan ta'minlanganlik, uning texnik holati	Ta'lim va madaniyatga sarflanadigan xarajatlar	Jinoyatchilik dinamikasi
Yangi turar-joy qurilishi	O'quvchiga sarflanadigan xarajatlar	Giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlar
Turar-joy narxi	Savodxonlik darajasi	Korrupsiya
Kommunal xizmatlar bilan ta'minlanganlik va uning narxi	Ta'lim turlari bilan qamrab olinganlik	Mulkka qarshi jinoyatlar
Uzoq muddat davomida foydalaniladigan buyumlar bilan ta'minlanganlik	O'qituvchilar ish haqi; o'qituvchi/o'quvchi koeffitsiyenti	Bolalar jinoyatchiligi
<i>Atrof-muhit holati</i>	<i>Davlat boshqaruvini takomillashtirish, demokratiya va fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish</i>	
Iqtisodiyot va jamiyatning energiya manbalari bilan ta'minlanganligi	Ma'muriy islohot va davlat boshqaruvini markazdan chetlashuvi	
Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida o'g'itlar va pestitsidlar	Siyosiy institutlarning rivojlanganligi	
Havodagi ifloslantiruvchi moddalarning konsentratsiyasi	Ular faoliyatining samaradorligi, transparentligi va hisobdorligi	
Suvning ifloslanish darajasi	Aholining fuqarolik va siyosiy huquqlarini huquqiy va institutsional jihatdan ta'minlash	
Tuproq holati; bioxilma-xillikning yo'qolishi	Dinga e'tiqod qilish erkinligi	

Daromad eng soʻnggi maqsad emas, balki iqtisodiyot, ijtimoiy faoliyat, taʼlim, sogʻliqni saqlash va boshqa sohalarda odamlar imkoniyatlarini kengaytirish vositasi hisoblanadi.

Inson rivojlanishi konsepsiyasi toʻrtta asosiy unurni oʻz ichiga oladi:

1. Unumdorlik. Odamlar daromadlarni shakllantirish jarayonida toʻliq ishtirok etib, oʻz hayoti va faoliyati mahsuldorligini oshirish imkoniyatiga ega boʻlishi lozim. Shu sababli iqtisodiy oʻsish inson salohiyatining tarkibiy qismlaridan biri sanaladi.

2. Tenglik. Barcha odamlar avval-boshdan iqtisodiy hayotda teng imkoniyatlarga ega boʻlishi kerak va shu bois bunday imkoniyatlarni berishga toʻsqinlik qiladigan gʻovlar bartaraf etilishi darkor.

3. Barqarorlik. Imkoniyatlardan foydalanish nafaqat bugungi, balki kelajak avlod uchun ham taʼminlanishi lozim. Inson rivojlanishini barqaror taʼminlash maqsadida kelajak avlod toʻlashiga toʻgʻri keladigan qarzlarni vujudga keltirmasdan, barcha turdagi — jismoniy, insoniy va tabiiy kapitalning bajarilishi mumkinligini taʼminlash lozim.

4. Imkoniyatlarni kengaytirish. Rivojlanish fuqarolar manfaatlarini uchun va ularning saʼy-harakati bilan amalga oshirilishi kerak. Odamlar ularning hayotini belgilaydigan qarorlarni qabul qilish jarayonida har tomonlama ishtirok etishi shart. Ular muayyan yashirin qobiliyat bilan dunyoga keladi.

Inson rivojlanishining vazifasi har bir inson oʻz qobiliyatini rivojlantira oladigan muhitni yaratishdan iborat va bunday rivojlanish imkoniyatlari yanada kengaytirilishi lozim. Shu tariqa inson rivojlanishining asosiy maqsadi odamlarni moddiy farovonlik bilan taʼminlash, sogʻlom va bunyodkorlik hayotidan yetarlicha bahra olish imkoniyatini beradigan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy hamda ekologik muhitni yaratishdan iborat.

2.5. Inson taraqqiyoti konsepsiyasining yuzaga kelishi va shakllanishi

Inson taraqqiyoti konsepsiyaga koʻra, jamiyat rivojlanishi markazida faqatgina oddiy iqtisodiy koʻrsatkichlar emas, balki avvalo inson turishi kerak. Taraqqiyotning pirovard maqsadi va uning

samarasining bosh mezoni – odamlarning imkoniyatlarini kengaytirish, ularning tabiiy, jamiyatda umume'tirof etilgan qadriyatlarga mos keladigan ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini sifatliroq qondirish, yanada yuqori turmush darajasiga erishish demakdir.

Bir qarashda bularning barchasi – o'z-o'zidan ravshan, oddiy haqiqat va hammaga ma'lum fikrlar bo'lib tuyulishi mumkin. Zero, hatto qadimgi antik davr mutafakkirlari ham qayd etganidek: "Boylik biz intilayotgan asl maqsadimiz emasligi aniqdir, u shunchaki foydali va o'zga narsaga erishish uchun xizmat qiladi" (Aristotel). Nima sababdan insoniyat asl maqsad va taraqqiyot mezoni inson ekanligini tushunish uchun bunchalik uzoq yo'l bosdi?

Dunyoda 836 million kishi hanuzgacha o'ta qashshoqlikda yashab kelmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi deyarli har beshinchi odam kuniga 1,25 dollardan kam mablag' bilan hayot kechiradi. Dunyoda 5 yoshgacha davrdagi har to'rtinchi bolaning bo'yi me'yordan past. 800 milliondan ortiq kishi o'ta qashshoqlikda yashamoqda va eng zarur hayotiy ehtiyojlar, masalan, sog'liqni saqlash, ta'lim, suv zaxiralaridan foydalanish va sanitariyaga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda¹⁰.

Gap shunda bo'lsa kerakki, Inson taraqqiyoti konsepsiyasining mualliflaridan biri Mahbub ul-Haq ta'kidlaganidek, "o'z-o'zidan ravshan narsa – bu, ba'zan ko'ra bilish, eng mushkul bo'lgan narsadir". Bundan tashqari, insoniyat avvalgi davrlarda insonning imkoniyatlarini kengaytirish masalasini amaliy hal etishga qodir emas edi. Bu hol buning uchun zarur shart-sharoit vujudga kelgandagina, ya'ni – ilmiy-texnik taraqqiyotning inqilobiy rivojlanishi va inson bunyodkorlik salohiyatining mislsiz o'sishi, globalizatsiya va xalqaro hamkorlikning mutlaqo yangi imkoniyatlari paydo bo'lishi, demokratiya va bozor iqtisodiyoti ko'laminin kengayishi kuzatilgan taqdirdagina mumkin bo'ldi.

Inson rivojlanishi konsepsiyasining asosiy qoidalari:

– inson rivojlanishi inson tanlovi ko'laminin kengayishi bilan birga odamlar erishgan turmush farovonligini ifodalaydi;

¹⁰ BMT 17 Barqaror Rivojlanish Maqsadlari: Dunyomizni o'zgartirish.
URL:<http://nsdg.stat.uz/uz/publications/2>

– farovonlik odamlarning munosib turmush kechira olishi nuqtayi nazaridan baholanadi;

– inson rivojlanishi uzoq umr ko‘rish, bilim olish va moddiy farovonlik kabi inson rivojlanishi ko‘rsatkichlarini tavsiflovchi uchta asosiy ehtiyojning qondirilishiga bog‘liq;

– daromad insonning tanlash imkoniyatini kengaytiradigan vositadir;

– odamlarga munosib turmush sharoitini ta‘minlash uchun cheksiz yuqori daromad kerak emas, yuqori daromadning ijobiy ta‘siri daromad ortgani sayin kamayib boradi.

BMT Taraqqiyot dasturi tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyaga ko‘ra inson rivojlanishining asosiy tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

– ishlab chiqishda samarali mehnat;

– jamiyat hayotiga tegishli masalalar bo‘yicha qaror qabul qilishda kishilarning vakolatlarini va ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish;

– rivojlanish barqarorligi;

– barcha odamlar uchun imkoniyatlar va tanlovning tengligi.

Insoniyat jamiyatining iqtisodiy rivojlanishining asosiy mezon iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va ishlab chiqarishning samaradorligidir. Iqtisodiyotni tashkil etishning bozor tizimi kishilar ishlab chiqarish faoliyatining samaraliroq yo‘llarini tanlash masalasini muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida samarali hal qilinadigan “Nimani va qancha ishlab chiqarish, kim uchun ishlab chiqarish va qanday qilib ishlab chiqarish” qabilidagi masalalar odamning hayotiy faoliyatiga, uning ma‘naviy va axloqiy taraqqiyotiga oid masalalarni avtomatik tarzda hal qilish imkonini bermaydi.

Insonning rivojlanishi konsepsiyasiga ko‘ra ishlab chiqarishni kengaytirish yakuniy maqsad bo‘lmasdan, asosiy maqsadga– insonning munosib turmush sharoitini ta‘minlashga erishish vositasi bo‘lmog‘i darkor. Tegishli ravishda, jamiyat taraqqiyoti iqtisodiy salohiyat ko‘rsatkichlariga ko‘ra emas, balki uning har bir insonning ravnaqi va uyg‘un rivojlanishi yo‘lida xizmat qilishiga ko‘ra baholanishi lozim. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi va

iqtisodiy o‘shishni baholash uchun qator ko‘rsatkichlardan foydalaniladi, ular orasida YaIMning o‘shishi hamda YaIMning aholi jon boshiga nisbatan o‘shishi, turmushning kutilayotgan davomiyligi va aholining bilimlilik darajasi ko‘proq ahamiyatga ega.

Inson rivojlanishi jarayonida qaror qabul qilishda odamlarning vakolatlarini va ishtirokini kengaytirish. Har bir insonning uyg‘un rivojlanishiga fuqarolik jamiyati asoslarini yaratmasdan turib erishib bo‘lmaydi. Zero, bunday jamiyatda demokratik institutlar “odamlarning rivojlanishi, odamlar tomonidan rivojlantirish va odamlar uchun rivojlanish” tamoyilini amalga oshirishga yordam beradi. Demokratiya fuqarolik asoslari rivojlanishi uchun oziqlantiruvchi muhitni yaratadi, bunda odamlarning siyosiy, madaniy va ijtimoiy hayotdagi ishtiroki kengayadi.

Qisqacha xulosa

Imkoniyatlarni kengaytirish - bu odamlarning rivojlanishiga va hayotiga ta’ir qiladigan qarorlarga ta’sir qilish erkinligi. Barqaror rivojlanish maqsadlari - kambag‘al, boy va o‘rtacha rivojlangan barcha mamlakatlar tomonidan harakatga chorlovchi o‘ziga xos da’vatdir. Ular bizning sayyoramizning farovonligi va himoyasini yaxshilashga qaratilgan. Salohiyat – muayyan vazifalarni hal etish, qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun foydalanilishi mumkin bo‘lgan imkoniyatlar, manbalar, vositalar va hokazolarning jamlanmasi, alohida shaxs, jamiyat, umuman davlatning imkoniyatidir. “Barqaror rivojlanish” – bu umumjahon resurslarini boshqarishga shunday yondashuvki, u o‘zida bugungi kunda odamlar hayotini yaxshilashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik strategiyalarni hamda ayni paytda kelajak avlodlar uchun tabiiy resurslarning saqlanishi mujassamlashtiradi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. Inson taraqqiyotining asosiy tamoyillari nechta? Yana nimalarni qo‘shimcha qila olasiz? Nega?
2. Inson taraqqiyotining asosiy tamoyillari nimalarni o‘z ichiga oladi?

3. Insonni ishlab chiqarish faoliyatining asosiy maqsadi sifatida rivojlanishi haqida nimalarni qo‘shimcha qila olasiz?
4. Erkinlik, birdamlik va tanglik qadriyatlarini tavsiflang.
5. Sabr-toqatlilik, tabiatga hurmat va umumiy majburiyat qadriyatlarini tavsiflang.
6. Inson salohiyati deganda nimani tushunasiz?
7. Insonning mehnat jarayonidagi faolligini oshiruvchi omillarga nimalar kiradi?
8. “Barqaror rivojlanish” nima?
9. Inson taraqqiyotining asosiy unsurlarini sanab bering, qo‘shimcha unsurlar haqida firkingiz qanday?
10. Inson taraqqiyoti konsepsiyasining yuzaga kelishi va shakllanishida asosiy omillar qaysilar?

3-bob. INSON TARAQQIYOTI INDEKSI VA UNI O‘LCHASH USULLARI

3.1. Inson taraqqiyoti mezonlari va indikatorlari

3.2. Inson taraqqiyotining uchta o‘lchami: uzoq yashash, ziyolilik va moddiy farovonlik

3.3. Hayotning kutilgan davomiyligi indeksi yordamida uzoq va sog‘lom turmush imkoniyatlarini baholash

3.4. Ta‘lim olishning integral indeksini hisoblab chiqish orqali bilim olish imkoniyatini baholash

3.5. Xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha YaIMni hisoblash usullari

3.1. Inson taraqqiyoti mezonlari va indikatorlari

Jahondagi turli mamlakatlarda turmush sifatini baholash uchun pokistonlik iqtisodchi Mahbub ul-Haq¹¹ boshchiligidagi BMT ekspertlar guruhi tomonidan integral ko‘rsatkich – Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) ishlab chiqildi. Bu o‘rinda mazkur indeksning konseptual tarkibi Amartiya San izlanishlari natijasi asosida yaratilganligini ta’kidlash kerak.

Mahbub ul-Haqning ta’kidlashicha, “Insonni rivojlantirish konseptiyasi bugungi kunda eng yaxlit rivojlanish modeli hisoblanadi. U iqtisodiy o‘shish, ijtimoiy investitsiyalar, odamlar imkoniyatlarini kengaytirish, asosiy ehtiyojlarni qondirish va ijtimoiy himoya tizimini tashkil etish, siyosiy va madaniy erkinliklar hamda inson hayoti barcha boshqa sohalarini qamrab oladigan rivojlanishning barcha masalalarini mujassamlashtirgan.

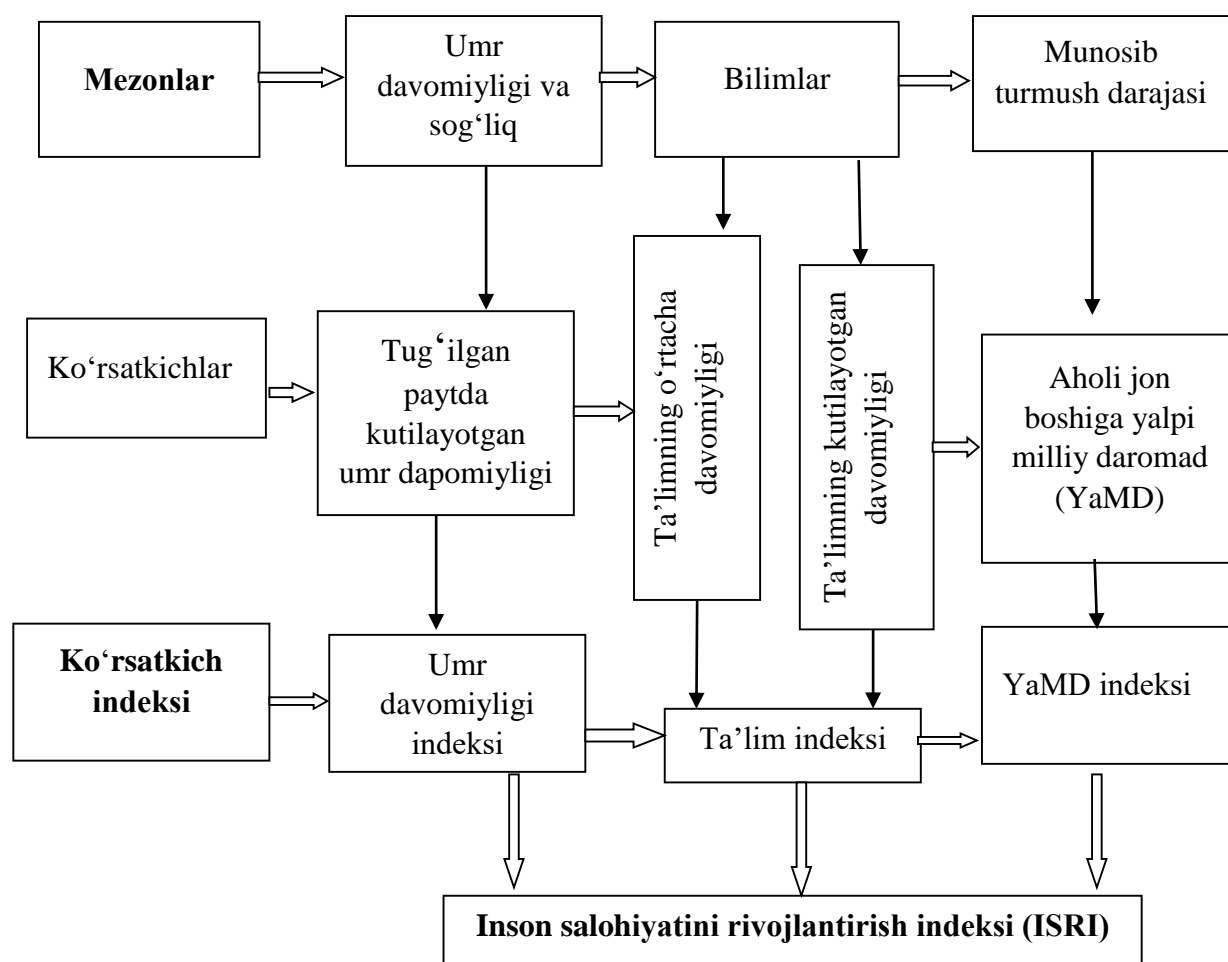
Inson taraqqiyoti indeksi har yili turli mamlakatlarda turmush darajasi, savodxonlik, ta‘lim, umr ko‘rish davomiyligi kabi inson salohiyatining asosiy xususiyatlarini o‘lchash va taqqoslash uchun har yili hisoblab chiqiladi. U turli mamlakatlar va mintaqalar turmush darajasi o‘rtasidagi umumiy farqlarni aniqlashda standart va vosita

¹¹ Mahbub ul-Haq (1934-1996) – pokistonlik buyuk iqtisodchi, Insonni rivojlantirish ma’ruzasining asochisi, “Iqtisodiy rejalashtirish strategiyasi”, “Insonni rivojlantirish to‘g‘risida mulohazalar”, “Rivojlantirish maqsadlarida hamkorlik uchun yangi asoslar” asarlarining muallifi.

vazifasini o‘taydi. Mazkur indeks BMTning Rivojlanish dasturi doirasida inson salohiyatini rivojlantirish to‘g‘risidagi hisobotlarda e‘lon qilinadi.

ITIni hisoblab chiqishda ko‘rsatkichlarning uch turi hisobga olinadi:

- *inson tug‘ilgan paytda kutilayotgan o‘rtacha umr ko‘rish;*
- *ta‘lim olishning o‘rtacha davomiyligi va ta‘lim olishning kutilayotgan davomiyligi;*
- *munosib turmush darajasi.* Bu aholi jon boshiga yalpi milliy daromadning xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha AQSh dollarida baholanadi.

3.1-rasm. Inson taraqqiyoti indeksi¹²

¹² Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – Norderstedt, Books on Demand, 2014.

3.2. Inson taraqqiyotining uchta o‘lchami: uzoq yashash, ziyolilik va moddiy farovonlik

Inson taraqqiyoti indeksi insonni rivojlantirishining integral jamlanma ko‘rsatkichidir. U yuqorida qayd qilingan uchta asosiy ko‘rsatkich bo‘yicha mamlakatda erishilgan o‘rtacha darajani ifoda etadi.

Mazkur uch mezon bo‘yicha integral indeksni aniqlash uchun dastavval har bir mezonning indeksi hisoblab chiqilishi kerak. Ko‘rsatkichlarni 0 dan 1,0 gacha bo‘lgan miqdorini indekslarga aylantirish uchun mezonlarning eng kam va eng ko‘p miqdorlarini o‘rnatish talab qilinadi.

Eng ko‘p miqdor mamlakatlarning amalda kuzatilayotgan oliy darajalariga vaqt qatori bo‘yicha belgilanadi. Masalan, BMT Rivojlanish dasturining 2010-yilgi Insonni rivojlantirish global ma‘ruzasida 1980 – 2010-yillardagi ko‘rsatkichlardan foydalanilgan (1-jadval).

3.1-jadval

BMT Rivojlanish dasturining 2019-yilgi Insonni rivojlantirish global ma‘ruzasida foydalanilgan eng yuqori miqdor ko‘rsatkichlari¹³

O‘lchamlar	Kuzatilgan eng yuqori miqdor ko‘rsatkichi	Eng kam miqdor ko‘rsatkichi
Tug‘ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligi (yil)	84,6 (Yaponiya, 2019 - yil)	20,0
Ta‘limning o‘rtacha davomiyligi (yil)	13,4 (AQSh, 2019 - yil)	0
Ta‘limning kutilayotgan davomiyligi (yil)	22 (Avstraliya, 2019 - yil)	0
Ta‘limning jamlanma indeksi	0,95 (Yangi Zelandiya)	0
Aholi jon boshiga daromad (xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha, AQSh dollari)	\$ 131032 (Lixtenshteyn, 2019 - yil)	163 (Zimbabve, 2008-yil)

¹³ Human Development Report 2020. By the United Nations Development Programme. URL:<http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>

Taqqoslashga mezonlarning eng kam miqdorlari ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun indekslarni hisoblab chiqishda tirikchilik ko'rishning eng kam miqdori yoki "tabiiy 0" kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Quyidagi eng kam miqdorlar belgilangan:

- Tug'ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligi - 20 yil (uzoq muddatli tarixiy ma'lumotlarga asoslangan).

- Ta'lim sohasidagi ikkala ko'rsatkich uchun – 0 yil (ta'limning eng kam darajasi to'g'risidagi tasavvur jamiyat amalda rasmiy ta'limsiz ham amal etishi mumkinligiga asoslangan).

- Aholi jon boshiga yalpi milliy daromad – 163 AQSh dollari (bu birorta mamlakat, masalan Zimbabveda 2008-yilda kuniga 45 sentga teng bo'lgan eng kichik miqdordir. Mazkur miqdor Jahon banki tomonidan o'rnatilgan, kuniga 1,25 AQSh dollarini tashkil etadigan kambag'allik chizig'i darajasidan biroz ortiqdir).

Eng kichik va eng yuqori miqdorlar aniqlangandan so'ng kichik indekslar quyidagicha aniqlanadi:

$$O'lchash\ indeks\ =\ amaldagi\ miqdor\ -\ eng\ kam\ miqdor\ : \ eng\ ko'p\ miqdor\ -\ eng\ kichik\ miqdor\ (1)$$

Ta'lim sohasi uchun mazkur 1-tenglama har ikki tarkibiy qismga nisbatan qo'llaniladi. Buning natijasida ularning o'rtacha geometrik miqdori topiladi, shundan so'ng 1-tenglama ikkinchi marotaba ishlatiladi. Buni 1-tenglamasini ikki tarkibiy qismi o'rtacha geometrik miqdoriga tenglashtirish mumkin.

Inson taraqqiyoti indeksi uch o'lchov indeksleri o'rtacha geometrik miqdori jamlanmasidir:

$$(I_{Turmush}^{1/3} + I_{Ta'lim}^{1/3} + I_{Daromad}^{1/3}) (2)$$

Mazkur 2-formula ITI barcha ko'rsatkichlarining to'liq bo'lmagan o'zaro bir-birini almashtirishini nazarda tutadi. Shu tariqa u chiziqli jamlanish formulasiga nisbatan eng jiddiy e'tirozlarni hisobga oladi. Ma'lumki, chiziqli jamlanish formulasi ko'rsatkichlarning bir-birini to'la o'rnini bosishini nazarda tutadi. Ayrim o'zaro bir-birining o'rnini bosish har qanday indeksni aniqlash uchun muqarrar ravishda xos bo'lib, uning tarkibiy qismlari miqdori ortishi bilan ko'payib boradi.

ITIda yangi indikatorlardan va yangi funksiyaviy shakllardan foydalanilgan holda uslubiyotning takomillashtirilishi jiddiy o'zgarishlarga olib keldi. O'rtacha geometrik ko'rsatkichlarni qo'llash indekslarning quyiroq miqdorlarini keltirib chiqaradi. Bunda eng katta

o'zgarishlar rivojlanishi bir xil darajada bo'lmagan mamlakatlarda kuzatildi.

2010-yilgi Inson taraqqiyoti to'g'risidagi global ma'ruzada Inson taraqqiyoti indeksiga jiddiy o'zgartirishlar kiritildi. Avvalgilarida bo'lgani kabi yigirmanchi global ma'ruzada ITI insonni rivojlantirishning uch asosiy mezonini – salomatlik, bilim va daromadlar bo'yicha erishilgan natijalarni o'lchaydigan kompozit indeks sifatida saqlanib qolgan. ITIning avvalgi formulalariga muvofiq “salomatlik” mezonini o'lchash uchun tug'ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligidan foydalanilgan.

3.3. Hayotning kutilayotgan davomiyligi indeksi yordamida uzoq va sog'lom turmush imkoniyatlarini baholash

Inson taraqqiyoti indeksi integral indeks bo'lib, uni aniqlash uchun o'rtacha kichik indeksni hisoblash zarur. Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$HDI_t = \sqrt[3]{LEI_t \cdot EI_t \cdot GNII_t},$$

Ya'ni, inson taraqqiyoti indeksini aniqlash uchun uch subindeksning o'rtacha geometrik o'lchamini hisoblash zarur:

- 1) Kutilayotgan umr davomiyligi (Life expectancy index, *LEI*).
- 2) Ta'lim indeksi (Education index, *EI*).
- 3) Turmush darajasi indeksi (Gross national income index, *GNII*).

Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash metodikasi ikki bosqichdan iborat:

- 1) Har bir o'lchov uchun subindekslarni hisoblash.
- 2) Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash uchun subindekslarni agregatlash.

1-bosqich. Har bir o'lchov uchun subindekslarni hisoblash. Ko'rsatkichlarni 0 dan 1 gacha shkalali indeksarga o'zgartirish maqsadida minimal va maksimal belgilar (yoki maqsadli mo'ljallar) o'rnatiladi. Agregatlash uchun o'rtacha geometrik o'lchamdan foydalanilgani tufayli maksimal belgi istalgan ikki mamlakat yoki vaqt davrlari o'rtasidagi (foizda) qiyoslovga ta'sir qilmaydi. Maksimal

belgilar 1980-2010-yillarda mamlakat indikatorlarining *haqiqatda kuzatilayotgan yuqori belgilariga* qo'yiladi.

O'sish minimal darajalarga nisbatan o'lchanib, ular jamiyatga ma'lum davrda saqlanib qolish uchun zarur. Quyidagi minimal belgilar o'rnatilgan: tug'ilishda kutilayotgan umr davomiyligi uchun – 20 yil, ta'lim sohasida ikkala o'zgaruvchi uchun – 0 va aholi jon boshiga yalpi milliy daromad uchun – 163 AQSH dollari.

Minimal ta'lim darajasi haqidagi tasavvur jamiyatlar rasmiy ta'limsiz mavjud bo'lishi mumkinligi bilan ma'qullanadi. 163 AQSH dollardan iborat yashash uchun zarur asosiy daromad darajasi – mavjud tarixiy ma'lumotlar bo'yicha biror-bir mamlakatda erishilgan kuniga 45 sentga ekvivalent eng kam belgi (Zimbabwe, 2008-y.), bu Jahon banki tomonidan o'rnatilgan kuniga 1,25 AQSH doll.ga teng kambag'allik chegarasidan 1/3 marta ortiq.

1. Kutilayotgan umr davomiyligi indeksi. Kutilayotgan umr davomiyligi indeksi tug'ilishda kutilayotgan umr davomiyligini oshirishda mamlakat tomonidan erishilgan nisbiy o'sishni o'lchaydi. U kutilayotgan umr davomiyligi ko'rsatkichi asosida o'lchanadi.

Kutilayotgan umr davomiyligi mazkur davrda tug'ilgan chaqaloqning taxminiy umr davomiyligini belgilaydi, chunki umuman, o'rtacha umr davomiyligi muayyan mamlakatda turmush sharoitlarining barqaror o'lchanishini aks ettiradi. Kutilayotgan umr davomiyligi indeksini belgilashda xalqaro metodikada qabul qilingan minimal va maksimal belgilar muvofiq tarzda 20 va 83,2 sifatida (Yaponiya, 2010-y.) belgilangan. Umr davomiyligi indeksini hisoblashda quyidagi formula qo'llaniladi:

$$LEI_t = \frac{LE_t - \min\{LE\}}{\max\{LE\} - \min\{LE\}} = \frac{LE_t - 20}{83,2 - 20} = \frac{LE_t - 20}{63,2},$$

bu yerda: LEI_t – tadqiq etilayotgan yilda umr davomiyligi indeksi;

LE_t – tadqiq etilayotgan yilda muayyan mamlakatda umr davomiyligining mavjud belgisi;

$\min\{LE\}$ – tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo'ljallaridan kutilayotgan umr davomiyligining minimal belgisi;

$\max \{LE\}$ – tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo‘ljallaridan kutilayotgan umr davomiyligining maksimal belgisi.

3.4. Ta’lim olishning integral indeksini hisoblab chiqish orqali bilim olish imkoniyatini baholash

Ta’lim indeksi ikki subkomponentdan iborat:

a) **O‘rtacha ta’lim davomiyligi indeksi** – 25 va undan katta yoshdagi shaxslarning umri davomida aholi ta’lim darajasi ko‘rsatkichiga asoslangan, olingan har bir ta’lim darajasining nazariy davomiyligi asosida o‘qish miqdorida hisoblangan ta’lim olish yillarining o‘rtacha miqdori.

b) **Kutilayotgan ta’lim davomiyligi indeksi** – ta’lim olish yillari miqdori, agar rasman belgilangan maktabga borish yoshiga yetgan bola, uning umri davomida aholini ta’lim bilan qamrab olish ko‘rsatkichlari sohasida ustuvor yo‘nalish saqlanib qolsa, ta’lim olishi mumkin.

a) **O‘rtacha ta’lim davomiyligi indeksini hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanish zarur:**

$$MSI_t = \frac{MS_t - \min\{MS\}}{\max\{MS\} - \min\{MS\}} = \frac{MS_t - 0}{13,2 - 0} = \frac{MS_t - 0}{13,2},$$

bu yerda: MSI_t - tadqiq etilayotgan yilda o‘rtacha ta’lim davomiyligi indeksi;

MS_t - tadqiq etilayotgan yilda o‘rtacha ta’lim davomiyligining mavjud belgisi;

$\min \{MS\}$ - tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo‘ljallaridan o‘rtacha ta’lim davomiyligining minimal belgisi;

$\max \{MS\}$ - tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo‘ljallaridan o‘rtacha ta’lim davomiyligining maksimal belgisi.

b) **Kutilayotgan ta’lim davomiyligi indeksini hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanish zarur:**

$$ESI_t = \frac{ES_t - \min\{ES\}}{\max\{ES\} - \min\{ES\}} = \frac{ES_t - 0}{20,6 - 0} = \frac{ES_t - 0}{20,6}, \quad (5)$$

bu yerda: ESI_t - tadqiq etilayotgan yilda kutilayotgan ta'lim davomiyligi indeksi;

ES_t - tadqiq etilayotgan yilda kutilayotgan ta'lim davomiyligining mavjud belgisi;

$\min \{ES\}$ - tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo'ljallaridan kutilayotgan ta'lim davomiyligining minimal belgisi;

$\max \{MS\}$ - tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo'ljallaridan kutilayotgan ta'lim davomiyligining maksimal belgisi.

So'ngra bu ikki subkomponent yagona **ta'lim indeksiga** birlashtiriladi, uni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$EI_t = \frac{\sqrt{MSI_t \cdot ESI_t - \min\{EI\}}}{CEL - \min\{EL\}} = \frac{\sqrt{MSI_t \cdot ESI_t - 0}}{0,951 - 0},$$

bu yerda: EI_t – tadqiq etilgan yilda ta'lim indeksi;

MSI_t - tadqiq etilgan yilda o'rtacha o'qish davomiyligi indeksi;

ESI_t - tadqiq etilgan yilda kutilayotgan o'qish davomiyligi indeksi;

$\min \{EI\}$ - tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo'ljallaridan ta'lim indeksining minimal belgisi;

CEI – erkin ta'lim indeksi.

3.5. Xarid qobiliyati pariteti bo'yicha YaIMni hisoblash usullari

Turmush darajasi indeksi aholi jon boshiga (milliy valyutalarning xarid qilish qobiliyati pariteti bo'yicha AQSH dollarida) yalpi milliy daromad ko'rsatkichi asosida hisoblanadi. Aholi jon boshiga yalpi milliy daromad ko'rsatkichini hisoblash boshqa indikatorlarga nisbatan murakkabroq hisoblanadi. Daromad ko'rsatkichi tuzatiladi, chunki inson salohiyatining munosib rivojlanish darajasiga erishish uchun cheklanmagan daromad talab etilmaydi.

Biroq, o'z navbatida, mazkur ko'rsatkichning inson taraqqiyoti indeksidagi muhimligiga ta'sir etmaydi, ayniqsa, yuqori daromad

darajasiga ega mamlakatlarga nisbatan sezilarlicha kuzatiladi. Shu tarzda, daromad uchun minimal va maksimal belgilardan iborat natural logorifmlardan foydalaniladi. Aholi jon boshiga yalpi milliy daromad indeksi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$GNII = \frac{\log(Y_t) - \log(Y_{min})}{\log(Y_{max}) - \log(Y_{min})},$$

bu yerda: **GNII** – turmush darajasi indeksi;

Y_t - tadqiq etilayotgan yilda mamlakat aholi jon boshiga yalpi milliy daromad;

Y_{min} - tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo'ljallaridan mamlakat aholi jon boshiga yalpi milliy daromad miqdorining minimal belgisi;

Y_{max} – tadqiq etilayotgan yilda inson taraqqiyoti indeksi maqsadli mo'ljallaridan mamlakat aholi jon boshiga inson taraqqiyoti indeksi miqdorining maksimal belgisi.

2-bosqich. Integral inson taraqqiyoti indeksini hisoblash uchun subindekslarni agregatlash. Kutilayotgan umr davomiyligi (*LEI*) indeksi, ta'lim indeksi (*EI*) va turmush darajasi indeksi (*GNII*) belgilari o'rnatilgach, inson taraqqiyoti indeksi quyidagi formula bo'yicha bu uch indeksning geometrik o'rtacha ko'rsatkichi sifatida hisoblanadi:

$$HDI_t = \sqrt[3]{LEI_t \cdot EI_t \cdot GNII_t}$$

$$\text{Kutilayotgan umr davomiyligi indeksi} = \frac{73,5-20}{83,2-20} = 0,847.$$

$$\text{O'rtacha o'qish davomiyligi indeksi} = \frac{7,5-0}{13,2-0} = 0,568.$$

$$\text{Kutilayotgan o'qish davomiyligi indeksi} = \frac{11,4-0}{20,6-0} = 0,553.$$

$$\text{Ta'lim indeksi} = \frac{\sqrt{0,568 \cdot 0,553} - 0}{0,951-0} = 0,589.$$

$$\text{Daromad indeksi} = \frac{\ln(7,263) - \ln(163)}{\ln(108,211) - \ln(163)} = 0,584.$$

$$\text{Inson taraqqiyoti indeksi} = \sqrt[3]{0,847 \cdot 0,589 \cdot 0,584} = 0,663.$$

Shu tarzda, yangi indikatorlar va yangi amaliy shakldan foydalangan holda inson taraqqiyoti indeksini hisoblash metodologiyasini yaxshilash sezilarli o'zgarishlarga olib keldi.

O‘rtacha geometrik ko‘rsatkichni qo‘llash yanada past indeks belgilarini beradi, binobarin o‘lchamlari turlicha rivojlangan mamlakatlarda ko‘proq o‘zgarishlar kuzatilgan.

Qisqacha xulosa

Insonni rivojlantirish konsepsiyasi bugungi kunda eng yaxlit rivojlanish modeli hisoblanadi. U iqtisodiy o‘shish, ijtimoiy investitsiyalar, odamlar imkoniyatlarini kengaytirish, asosiy ehtiyojlarni qondirish va ijtimoiy himoya tizimini tashkil etish, siyosiy va madaniy erkinliklar hamda inson hayoti barcha boshqa sohalarini qamrab oladigan rivojlanishning barcha masalalarini mujassamlashtirgan.

Inson taraqqiyoti indeksi har yili turli mamlakatlarda turmush darajasi, savodxonlik, ta‘lim, umr ko‘rish davomiyligi kabi inson salohiyatining asosiy xususiyatlarini o‘lchash va taqqoslash uchun har yili hisoblab chiqiladi. U turli mamlakatlar va mintaqalar turmush darajasi o‘rtasidagi umumiy farqlarni aniqlashda standart va vosita vazifasini o‘taydi. Mazkur indeks BMTning Rivojlanish dasturi doirasida inson salohiyatini rivojlantirish to‘g‘risidagi hisobotlarda e‘lon qilinadi. Inson taraqqiyoti indeksi integral indeks bo‘lib, uni aniqlash uchun o‘rtacha kichik indeksni hisoblash zarur.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. Inson taraqqiyoti mezonlarini sanab o‘ting.
2. Inson taraqqiyoti indikatorlarini tavsiflang.
3. Inson taraqqiyotining uchta o‘lchmlariga nimalar kiradi?
4. Hayotning kutilgan davomiyligi indeksi qanday hisoblanadi va u nima uchun zarur deb bilasiz?
5. Ta‘lim olishning integral indeksini hisoblab chiqish orqali bilim olish imkoniyatini baholash qanday amalga oshiriladi?
6. Xarid qobiliyati pariteti nima? ITI da uning ahamiyati qanday?
7. Inson taraqqiyoti indeksi qanday hisoblanadi? Bosqichlarini sanab bering.
8. Inson taraqqiyoti indeksini o‘lchash usullari haqida nimalarni bilasiz?
9. O‘rtacha ta‘lim davomiyligi indeksi qanday hisoblanadi?
10. Kutilayotgan ta‘lim davomiyligi indeksi qanday hisoblanadi?

4-bob. MINGYILLIK DEKLARATSIYASI VA MINGYILLIK RIVOJLANISH MAQSADLARI

4.1. Inson huquqlarining umumjahon deklaratsiyasi

4.2. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlar va standartlar

4.3. Mingyillik rivojlanish maqsadlari va ularning inson taraqqiyotidagi ahamiyati

4.4. Mingyillik rivojlanish maqsadlari monitoringini amalga oshirish uchun tanlangan indikator va vazifalar majmuyi

4.5. Mingyillik rivojlanish maqsadlari monitoringini amalga oshirish uchun tanlangan vazifalar majmuyi

4.6. Global va milliy mingyillik rivojlanish maqsadlarining ustuvorliklari, chaqiriqlari va imkoniyatlari

4.1. Inson huquqlarining umumjahon deklaratsiyasi

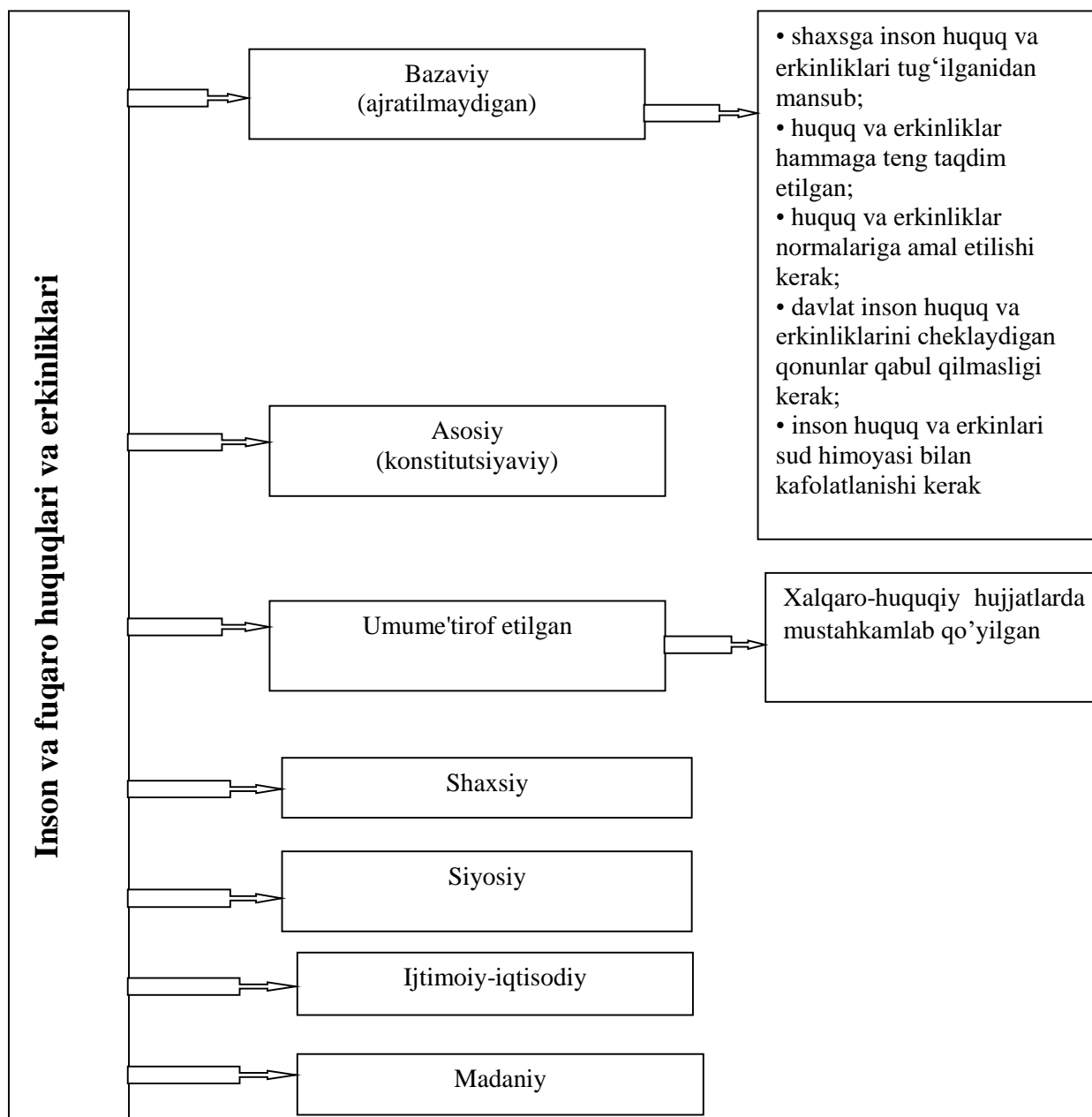
1948-yil 10-dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 217 A (III) rezolyustiyasi bilan “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” qabul qilindi va e’lon qilindi.

Umumjahon deklaratsiyasida 1789-yilgi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasidek, “Hamma odamlar o’z qadr-qimmatini hamda huquqlarida erkin va teng bo’lib tug’iladilar” (1-modda) deb e’lon qilindi. Shu bilan bir qatorda umumjahon deklaratsiyasida unga quyidagilar qo’shib qo’yilgan: “Har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e’tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qat’i nazar ushbu Deklaratsiyada e’lon qilingan barcha huquq va erkinliklarga ega bo’lishi zarur”¹⁴ (2-modda).

Inson huquqlarining umumiy tamoyillari quyidagilardan iboratdir:

- inson huquq va erkinliklari unga tug’ilganidan mansub, davlat tomonidan taqdim etilmagan;
- inson va fuqaro huquq va erkinliklarini tan olish, ularga rioya qilish va himoya qilish – davlatning majburiyatidir;
- tenglik prinsipiga muvofiq huquq va erkinliklar hammaga va har bir kishiga teng taqdim etilgan;

¹⁴ Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: тўплам. – Т.: Адолат, 2004. – 30-31 б.

4.1-rasm. Inson va fuqaro huquqlari va erkinliklari¹⁵

- inson huquqlari va erkinliklari toʻgʻrisidagi huquqiy normalar faqat eʼlon qilinib qolmasdan, unga amal etish zarur;
- inson va fuqaro huquq va erkinliklari qonunlarning mazmunini, mohiyati va qoʻllanilishini, davlat hokimiyati va mahalliy oʻzini oʻzi boshqarish organlari faoliyatini belgilab berishi kerak;

¹⁵ Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014

- inson va fuqaro huquq va erkinliklari sud himoyasi bilan kafolatlanishi kerak;
- inson va fuqaro huquq va erkinliklarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini buzishi kerak emas.

4.2. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlar va standartlar

1966-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti shafeligida “Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt” va “Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt” qabul qilindi. Bu va shundan keyin qabul qilingan xalqaro bitimlar inson va fuqaro huquqlarining xalqaro standarti hamda bu haq-huquqlarni ta'minlash kafolatlarini tasdiqladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng qo'shilgan birinchi xalqaro-huquqiy hujjat “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” bo'ldi. O'zbekiston inson huquqlari va manfaatlarini ijtimoiy rivojlanish va davlat qurilishining, o'zining ichki va tashqi siyosatining eng muhim ustuvori sifatida belgilab oldi. O'zbekiston inson huquqlari bo'yicha 60 ta asosiy xalqaro hujjatga qo'shilgani, BMT tomonidan mazkur sohada qabul qilingan 6 ta asosiy xalqaro shartnomaning ishtirokchisi ekanligi huddi shundan dalolat beradi.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining qoidalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, milliy qonunchilikda o'z ifodasini topib, insonning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari hamda erkinliklarini ishonarli himoya qilishni ta'minlamoqda.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi “O'zbekiston xalqi inson huquqlariga va davlat suvereniteti g'oyalariga sodiqligini tantanali ravishda e'lon qilib”¹⁶ so'zlari bilan boshlanadi. Mamlakatning Asosiy Qonunida mustahkamlab qo'yilgan O'zbekiston fuqarolarining shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlari prinsip jihatidan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qoidalari muvofiqdir.

¹⁶ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б.3.

Mamlakat Konstitutsiyasining ikkinchi bo‘limi to‘laligicha inson huquqlari bo‘yicha o‘zbekcha billdir. Boshqacha qilib aytganda, shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarning yaxlit va keng qamrovli tizimi mustahkamlangan. Tabiiyki, inson huquqlari to‘g‘risidagi bo‘lim davlat organlari tizimiga bag‘ishlangan bo‘limdan avval keladi. Davlat huquqlarni taqdim etmaydi, fuqaroning o‘zi unga erkinlik bilan berilgan ajralmas tabiiy huquqlardan ongli va ma’suliyatli ravishda foydalanadi.

4.1-jadval

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson va fuqaro huquqlari va erkinliklarining aks etishi

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi	O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi
1-modda. Hamma odamlar o‘z qadr-qimmatini hamda huquqlarida erkin va teng bo‘lib tug‘iladilar. 2-modda. Har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e‘tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qat’i nazar ushbu Deklaratsiyada e‘lon qilingan barcha huquq va erkinliklarga ega bo‘lishi zarur. 7-modda. Barcha odamlar qonun oldida tengdir va hech bir tafovutsiz qonun bilan teng himoya qilinish huquqiga egadir	18-modda. O‘zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo‘lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e‘tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat’i nazar, qonun oldida tengdirlar.
3-modda. Har bir inson yashash, erkin bo‘lish va shaxsiy dahlsizlik huquqiga ega.	24-modda. Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. 25-modda. Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega.
5-modda. Hech kim qiynoqqa yoki shafqatsiz, g‘ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni xo‘rlovchi muomala va jazoga duchor etilmasligi kerak.	26-modda. Hech kim qiynoqqa solinishi, zo‘ravonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas.

8-modda. Har bir inson unga konstitutsiya yoki qonun orqali berilgan asosiy huquqlari buzilgan hollarda nufuzli milliy sudlar tomonidan bu huquqlarning samarali tiklanish huquqiga ega.	19 modda. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari dahlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas.
17-modda. Har bir inson yakka holda, shuningdek, boshqalar bilan birgalikda mulkka egalik qilish huquqiga ega.	36-modda. Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli.
18-modda. Har bir inson fikr, vijdon va din erkinligi huquqiga ega.	29-modda. Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega.
20-modda. Har bir inson bevosita yoki erkin saylangan vakillar vositasi orqali o'z mamlakatini boshqarishda qatnashish huquqiga ega.	32-modda. O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar.
23-modda. Har bir inson mehnat qilish, ishni erkin tanlash, adolatli va qulay ish sharoitiga ega bo'lish va ishsizlikdan himoya qilinish huquqiga ega.	37-modda. Har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalanih huquqiga ega.

4.3. Mingyillik rivojlanish maqsadlari va ularning inson taraqqiyotidagi ahamiyati

2000-yilning sentabrida Birlashgan Millatlar Tashkilotining *Mingyillik rivojlanish deklaratsiyasi* e'lon qilindi. 189 mamlakat tomonidan qabul qilingan ushbu Deklaratsiyada davlatlar o'z zimmasiga qashshoqlikka barham berish uchun yangi global sheriklikni yo'lga qo'yish majburiyatini oldilar. Shuningdek, 2015-yilga borib erishilishi kerak bo'lgan boshqa maqsadlar ham belgilandi. Ular *Mingyillik rivojlanish maqsadlari* nomini oldi.

Rivojlanish sohasidagi maqsadlar BMT tomonidan qator yillar davomida o'tkazilgan xalqaro konferensiyalarning bitimlari va

rezolyustiyalari asosida ishlab chiqildi. Ushbu maqsadlar 1996-yilda *“Rivojlanish sohasidagi xalqaro maqsadlar”* sifatida shakllantirilgan edi. Shundan keyin bu maqsadlarni takomillashtirish davom ettirildi.

Mingyillik rivojlanish deklaratsiyasida insonni global rivojlantirish va inson xavfsizligini ta'minlashga erishish uchun umumiy harakat rejasi o'z ifodasini topdi. Shu bilan bir qatorda mazkur maqsadlarda ko'zda tutilgan hal qiluvchi yo'nalishlar bo'yicha jahonda erishilgan muvafaqqiyatlarni o'lchash va ular monitoringini o'tkazishning miqdor mezonlari taklif etildi.

Mingyillik rivojlanish maqsadlari 8 maqsad, 18 vazifa va 48 ko'rsatkichdan iborat. Mazkur vazifalarining aksariyati 1990-yillarda jahonda tarkib topgan ahvolni hisobga olgan holda 2015-yilga qadar hal qilinishi rejalandi.

Mingyillik rivojlanish global maqsadlari doirasida mamlakatlar o'z milliy muammolarini hal etishga qaratilgan maqsadlarini belgilab olishlari mumkin edi. Ayni paytda Mingyillik rivojlanish maqsadlari faqat rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidagina emas, shuningdek, rivojlangan davlatlar tomonidan ham aniq choralar ko'rilishini talab etadi. Rivojlangan davlatlar belgilangan global maqsadlarga erishishga o'z hissalarini qo'shishlari ko'zda tutilgan.

Mingyillik rivojlanish maqsadlarining monitoringi umuman BMT tizimi bo'yicha ham, shuningdek, ayri davlatlar darajasida ham amalga oshiriladi. Umumiy darajada Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh kotibi BMTning Bosh Assambleyalarida Mingyillik rivojlanish maqsadlari ayrim vazifalarining bajaralishi to'g'risida har yili hisob berishi shart. Mingyillik rivojlanish maqsadlari to'g'risidagi hisobot mamlakatlar tomonidan har 5 yilda bir marta taqdim etiladi.

Mingyillik rivojlanish maqsadlarining dastlabki yetti maqsadi birbirini o'zaro to'ldiradi hamda kambag'allikning barcha ko'rinishlarini kamaytirishga qaratilgan. Mazkur muammolarga ochlik, tirikchilik uchun mablag'ning yetishmasligi, ta'lim va sog'liqni saqlash darajasining pastligi, erkak va ayollarning tengsizligi hamda atrof muhit ahvolining yomonlashishi kiradi. Ushbu har bir maqsad o'zicha muhim bo'lishiga qaramasdan, ular jamlanma holda kambag'allik muammosini hal etishga kompleks yondashuvni nazarda tutadi.

4.4. Mingyillik rivojlanish maqsadlari monitoringini amalga oshirish uchun tanlangan indikatorlar va vazifalar majmuyi

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Mingyillik deklaratsiyasi bosh Assambleyaning 2000-yil 8-sentabrdagi 55/2-Rezolyutsiyasi bilan ta'ris etilgan.

U quyidagi bo'limlarni o'z ichida olgan:

I. Qadriyatlar va tamoyillar

II. Tinchlik, xavfsizlik, qurolsizlanish

III. Rivojlanish va qashshoqlikka barham berish

IV. Umumiy atrof-muhitimizni muhofaza qilish

V. Inson huquqlari, demokratiya va ezgu boshqarish

VI. Nochorlarni himoyalash

VII. Afrikaning alohida ehtiyojlarini qondirish

VIII. Birlashgan Millatlar Tashkilotini mustahkamlash

O'zbekiston uchun MRMni quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Kam ta'minlanganlikni va qoniqarsiz oziqlantirishni qisqartirish.

2. Boshlang'ich va o'rta maktablarda ta'lim sifatini yaxshilash.

3. Ayollar va erkaklar tengligini rag'batlantirish va ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish.

4. Bolalar o'limini kamaytirish.

5. Onalar sog'lig'ini yaxshilash.

6. OITS/OIV, sil va boshqa kasalliklarga qarshi kurash.

7. Ekologik barqarorlikni ta'minlash.

8. Rivojlanish maqsadlarida global sheriklikni shakllantirish.

4.5. Global va milliy mingyillik rivojlanish maqsadlarining ustuvorliklari, chaqiriqlari va imkoniyatlari

Butun dunyo insoniyati qashshoqlik, tengsizlik va iqlim o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan muammolarning yechimini talab qilmoqda. 2015-yil 25-sentabr kuni barcha mamlakatlarning yetakchilari Mingyillik rivojlanish maqsadlarini o'zida jamlagan, 2030-yilgacha bo'lgan davrga mo'ljallangan Barqaror taraqqiyot dasturini qabul qilib, talablardan aniq harakatlarga o'tish maqsadida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nyu-Yorkdagi bosh qarorgohida yig'ilishdi.

Barqaror taraqqiyot 2030-yilgacha dasturi yangi 17 ta Barqaror taraqqiyot maqsadlari (BTM)dan yoki Global maqsadlardan iborat bo‘lib, keyingi 15 yillik davrdagi umumjahon siyosati va sarmoyalar yo‘nalishlarini belgilab beruvchi dasturdir. Unda dunyo mamlakatlarning yetakchilari dunyoning barcha nuqtalarida qashshoqlikka batamom barham berishga va’da qilishi kutiladi.

Barqaror taraqqiyot maqsadlari konsepsiyasi 2015-yilda bo‘lib o‘tgan BMTning Barqaror taraqqiyot mavzusidagi Rio+20 konferensiyasida paydo bo‘ldi. Mazkur konferensiya davomida barqaror rivojlanish konsepsiyasining uchta tamoyili, xususan, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotni ta’minlash tamoyillarini qamrab oluvchi vazifalar ham belgilab olingan.

Global maqsadlar 2000-yilda qabul qilingan va qashshoqlikka qarshi kurashish masalalarini yechishni ko‘zda tutgan 15 yillik dastur – Mingyillik taraqqiyot maqsadlari (MTM)ning davomi bo‘lib hisoblanadi.

Mingyillik taraqqiyot maqsadlari doirasida qashshoqlik va ochlikka barham berish, o‘linga olib keluvchi, lekin davolasa bo‘ladigan kasalliklarning oldini olish, barcha bolalar uchun ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash va rivojlanish sohasidagi shu kabi boshqa yo‘nalishlardagi o‘lchab bo‘ladigan, barcha tomonlar bilan kelishilgan vazifalar va maqsadlar belgilab olingan edi.

Mingyillik taraqqiyot maqsadlari quyidagi kabi yo‘nalishlarda “yo‘l ko‘rsatgich” bo‘lib xizmat qilgan:

- daroman bo‘yicha qashshoqlik;
- yaxshilangan suv manbalaridan foydalanish imkoniyati;
- bolalarning boshlang‘ich ta’lim muassasalarida o‘qishi;
- bolalar orasidagi o‘lim darajasi.

Yuqoridagi vazifalar millionlab insonlar uchun hali to‘laqonli bajarilmay qolganligini inobatga olganda, tanlangan yo‘lning oxirgi qismini bosib o‘tib, qashshoqlikka batamom barham berish, to‘liq gender tenglikka erishish, sog‘liqni saqlash sohasining sifatini oshirish, har bir bola maktab ta’limini olish imkoniyatiga ega bo‘lishini ta’minlash lozim. Endi dunyoni barqaror taraqqiyot yo‘liga yo‘naltirish kerak. Global maqsadlar aynan shu vazifalarning yechimini 2030-yilga qadar topishni nazarda tutadi.

Mazkur dastur barcha mamlakatlarda joriy etilib, tinchliksevar, ochiq jamiyatni yaratish, inson turmushi va mehnat sharoitlarini yaxshilash hamda dolzarb bo‘lgan iqlim muammolari, jumladan, iqlim o‘zgarishi muammosini hal etish kabi maqsadlarga qaratilgan.

Global maqsadlar Mingyillik taraqqiyot maqsadlari dasturi tomonidan boshlab qo‘yilgan ishlarni oxiriga yetkazib, hech bir inson taraqqiyot jarayonidan chetda qolib ketmasligini ta’minlashni nazarda tutadi.

Barqaror rivojlanish jamg‘armasi Birlashgan Millatlar Tashkiloti-ning Taraqqiyot dasturi (BMTTD) tomonidan Ispaniya hukumatining boshlang‘ich sarmoya tariqasida ajratilgan mablag‘i hisobiga joriy etilgan bo‘lib, Mingyillik taraqqiyot maqsadlari bosqichidan Barqaror taraqqiyot maqsadlari bosqichiga o‘tishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Dunyoning barcha yetakchilarini qashshoqlik va tengsizlik darajasini pasaytirish hamda Yerni himoyalashga qaratilgan aniq va izchil choralarni ko‘rishga undash har bir insonni burchi etib belgilandi.

Barqaror rivojlanish maqsadlari 17 ta Global maqsadni o‘z ichiga olgan bo‘lib, ular quyidagilardir:

- 1-maqsad: Qashshoqlikni yo‘q qilish
- 2-maqsad: Ochlikni yo‘q qilish
- 3-maqsad: Sog‘lik-salomatlik
- 4-maqsad: Sifatli ta’lim
- 5-maqsad: Gender tenglik
- 6-maqsad: Toza suv va sanitariya
- 7-maqsad: Arzon va toza energiya
- 8-maqsad: Munosib mehnat va iqtisodiy o‘sish
- 9-maqsad: Industrializatsiya, innovatsiyalar va infratuzilma
- 10-maqsad: Tengsizlikni qisqartirish
- 11-maqsad: Barqaror shahar va aholi punktlari
- 12-maqsad: Mas’uliyatli iste’mol qilish va ishlab chiqarish
- 13-maqsad: Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash
- 14-maqsad: Dengiz ekotizimlarini asrash
- 15-maqsad: Yer ekotizimlarini asrash
- 16-maqsad: Tinchlik, adolat va samarador institutlar
- 17-maqsad: Barqaror taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik.

Qisqacha xulosa

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining qoidalari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, milliy qonunchiliklarida o‘z ifodasini topib, insonning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari hamda erkinliklarini ishonarli himoya qilishni ta’minlamoqda. Barqaror taraqqiyot 2030 dasturi yangi 17 ta Barqaror taraqqiyot maqsadlari (BTM)dan yoki Global maqsadlardan iborat bo‘lib, keyingi 15 yillik davrdagi umumjahon siyosati va sarmoyalar yo‘nalishlarini belgilab beruvchi dasturdir. Unda dunyo mamlakatlarning yetakchilari dunyoning barcha nuqtalarida qashshoqlikka batamom barham berishga va’da qilishi kutiladi. Global maqsadlar 2000-yilda qabul qilingan va qashshoqlikka qarshi kurashish masalalarini yechishni ko‘zda tutgan 15 yillik dastur – Mingyillik taraqqiyot maqsadlari (MTM)ning davomi hisoblanadi. Yuqoridagi vazifalar millionlab insonlar uchun hali to‘laqonli bajarilmay qolganligini inobatga olganda, tanlangan yo‘lning oxirgi qismini bosib o‘tib, qashshoqlikka batamom barham berish, to‘liq gender tenglikka erishish, sog‘liqni saqlash sohasining sifatini oshirish, har bir bola maktab ta’limini olish imkoniyatiga ega bo‘lishini ta’minlash lozim. Endi dunyoni barqaror taraqqiyot yo‘liga yo‘naltirish kerak. Global maqsadlar aynan shu vazifalarning yechimini 2030-yilga qadar topishni nazarda tutadi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” nimalarni o‘zida qamrab olgan edi?
2. Inson huquqlarining umumiy tamoyillarini sanab bering? Siz unga nimalarni qo‘sha olasiz?
3. “Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt” va “Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt” qabul qilinishiga nimalar turtki berdi?
4. Mingyillik rivojlanish maqsadlari nimalarni o‘z ichiga oladi?
5. Mingyillik rivojlanish maqsadlari monitoringini amalga oshirish uchun qanday ko‘rsatkichlar va vazifalar belgilangan?
6. Global va milliy mingyillik rivojlanish maqsadlarining

ustuvorliklari, chaqiriqlari va imkoniyatlari haqida yana nimalarni bilasiz?

7. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlarini (17 ta maqsadlar) sanab bering?

8. Qashshoqlikni yo‘q qilish uchun xalqaro tajribalardan qaysi mamlakat strategiyasini qo‘llab-quvvatlaysiz?

5-bob. INSON TARAQQIYOTIDA BMT TIZIMINING TUTGAN ROLI

5.1. Inson taraqqiyotida Birlashgan Millatlar Tashkilotining roli

5.2. Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti va uning faoliyat sohalari

5.3. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta‘lim, fan va madaniyat bo‘yicha tashkiloti va uning faoliyat sohalari

5.4. Birlashgan Millatlar Tashkilotning Bolalar jamg‘armasi va uning faoliyat sohalari

5.5. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Narkotiklar va jinoyatchilik bo‘yicha boshqarmasi va uning faoliyat sohalari

5.6. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholishunoslik jamg‘armasi va uning faoliyat sohalari

5.7. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Rivojlanish dasturi va uning faoliyat sohalari

5.8. Birlashgan Millatlar Tashkilotining OIV/OITS bo‘yicha birlashgan dasturi va uning faoliyat sohalari

5.1. Inson taraqqiyotida Birlashgan Millatlar Tashkilotining roli

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) – yer yuzida tinchlikni mustahkamlash va xavfsizlikni ta‘minlash, davlatlarning o‘zaro hamkorligini rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan xalqaro tashkilot. Tashkilot 1945-yilda tuzilgan. BMTni barpo etish haqidagi qaror sobiq SSSR, AQSH, Angliya va Xitoy tashqi ishlar vazirlarining Moskvadagi kengashida 1943-yilda, nizomi esa SanFransisko konferensiyasida 1945-yilda qabul qilindi. BMT nizomiga dastlab 51 davlat imzo chekkan, 2000-yilda esa ular soni 189 ga yetdi. BMTning doimiy ish o‘rni (shtab kvartirasi) – Nyu York. BMT nizomida ko‘rsatilganidek, u xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, xalqlarning teng huquqli bo‘lishi va o‘z taqdirini o‘zi belgilashi qoidasiga amal qilib, millatlar o‘rtasida do‘stlik munosabatlarini rivojlantirishni, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy muammolarni hal etishda xalqlar o‘rtasida hamkorlik bo‘lishini ta‘minlashni ko‘zda tutib, shu umumiy

maqsadlarga erishishda millatlar harakatini uygʻunlashtirib turadigan markaz hisoblanadi.

2000-yil 6–8-sentabrda BMTning 55-sessiyasi doirasida “Mingyillik sammiti” boʻlib oʻtdi. Unda 155 dan ortiq mamlakatning davlat va hukumat boshliqlari ishtirok etdi. Mazkur anjumanda umum-bashariy ahamiyatga ega boʻlgan ijtimoiy-iqtisodiy, ekologiya va xavfsizlikka doir muammolar muhokama qilinib, yangi yuz yillikning dastlabki yillarida amalga oshirilishi moʻljallanayotgan tadbirlar belgilandi. Sammit ishtirokchilari yakdillik bilan qabul qilgan deklaratsiyada 2015-yilgacha taʼminlashda, Bosh Assambleya va BMT boshqa organlari qarorlari amalda bajarilishida yordam beradi. Kotibiyat quyidagi departamentlar va boshqarmalarga boʻlinadi: Siyosiy masalalar va Xavfsizlik Kengashi ishlari departamenti, Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar departamenti, Vasiylik va oʻz-oʻzini boshqarmaydigan hududlar departamenti, Nazorat boshqarmasi, Xodimlar boshqarmasi, Bosh kotibning maʼmuriy idorasi, Ijtimoiy axborot boshqarmasi, Konferensiyalarga xizmat qilish boshqarmasi, Umumiy xizmat boshqarmasi, BMTning Jeneva boʻlimi. BMT sessiyasi yilda bir marta chaqiriladi. Xavfsizlik Kengashining yoki BMT aʼzolari koʻpchiligining talabi bilan har qanday masala yuzasidan maxsus sessiyalar chaqirilishi mumkin. BMTning rasmiy tillari – ingliz, fransuz, rus, ispan va xitoy tillari boʻlib, ingliz, fransuz, ispan tillarida ish yuritiladi.

Oʻzbekiston oʻz mustaqilligini eʼlon qilganidan keyin koʻp oʻtmay – 1992-yil 2-martda BMTga aʼzo boʻldi. Shu kuni BMT Bosh Assambleyasi binosi oldida OʻzRning Davlat bayrogʻi koʻtarildi. BMTning Toshkentdagi vakolatxonasi ochildi (1993.24.8). BMTda Oʻzbekiston Respublikasi vakolatxonasi ish boshladi. Oʻzbekiston Respublikasi BMTning Taʼlim, fan va madaniyat masalalari bilan shugʻullanuvchi tashkiloti – YUNESKOga ham aʼzo boʻldi.

Oʻzbekiston oʻz ovozi va mavqeyiga ega boʻlgan aʼzo sifatida BMT oldiga muhim va dolzarb masalalarni qoʻymoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning BMT Bosh Assambleyasi 48-sessiyasida (1993-yil, sentabr), BMT tashkil etilganining 50 yilligiga bagʻishlangan sessiyada (1995-yil, okt.), BMT Bosh Assambleyasining "Mingyillik sammiti" (2000-yil, sentabr) da soʻzlagan nutqlari dunyo jamoatchiligida katta qiziqish uygʻotdi.

Xususan, ushbu xalqaro tashkilotning XX-asr soʻnggidagi eng yirik anjumanida Oʻzbekiston rahbari xalqaro terrorizm va narkobiznes bilan bogʻliq muammolarni hal etish; mintaqaviy xavfsizlik, jumladan Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlik va xavfsizlikni taʼminlash; jahon xavfsizligi tizimini takomillashtirish, BMT faoliyati va tarkibiy tizimini isloh qilishga taalluqli takliflar bilan chiqdi.

Oʻzbekiston Respublikasi BMTning teng huquqli aʼzosi sifatida bu eng nufuzli xalqaro tashkilotning maqsad va qoidalariga qatʼiy amal qilmoqda.

5.2. Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti va uning faoliyat sohalari

1948-yilda tashkil etilgan Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) BMTning sogʻliqni saqlash boʻyicha ixtisoslashgan agenti hisoblanadi. Uning Oʻzbekistondagi BMT vakolatxonasi esa JSST tuzilmasini tashkil etadigan oltita mintaqaviy ofislardan biri - Yevropa Mintaqaviy Ofisining (JSST YMO) bir qismidir.

Oʻzbekiston JSSTga 1992-yil 25-mayda qoʻshilgan. JSST Yevropa Mintaqaviy Ofisi va Oʻzbekiston oʻrtasidagi hamkorlik 1993 yilda boshlangan. JSSTning Oʻzbekistondagi vakolatxonasi mamlakatda umumiy rivojlanish maqsadi – “Salomatlik barcha uchun” maqsadiga erishish borasidagi ishlarda muhim oʻrin tutadi.

Jamoat sogʻligini saqlash tizimining sogʻliqni saqlash sohasidagi ustuvor vazifalarni samarali hal etish imkoniyatini mustahkamlash borasidagi qiyinchiliklarga qaramay, Oʻzbekistonda oʻtgan yillar mobaynida salmoqli natijalarga erishildi: JSST tomonidan koʻrsatilayotgan texnik yordam sogʻliqni saqlash tizimi samaradorligini oshirish va innovatsiya yondashuvlarini ishlab chiqishda Sogʻliqni saqlash vazirigi salohiyatini mustahkamlashda muhim oʻrin tutadi va bu borada texnik yordam koʻrsatish orqali barcha darajadagi yordam sifatini oshiradi.

JSSTning mamlakatdagi faoliyati hamkorlikning qator strategik yoʻnalishlarini oʻz ichiga oladi. Bu yoʻnalishlar Oʻzbekiston Respublikasi Sogʻliqni saqlash vazirligi bilan hamkorlikda muntazam belgilab boriladi va Hamkorlik toʻgʻrisidagi ikki yillik shartnomada oʻz aksini topadi. Quyidagi hamkorlik sohalari ustuvor vazifalar sifatida belgilangan:

- aholi salomatligining eng dolzarb muammolarini hal etishda sog'liqni saqlash tizimi samaradorligini oshirish;
- yuqumli kasalliklarni nazorat qilish va davolashni yanada yaxshilash;
- ona va bola salomatligini mustahkamlash;
- yuqumli bo'lmagan kasalliklarning oldini olish va davolashga e'tiborni yanada kuchaytirish;
- ekologik xavfsizlikni mustahkamlash.

JSST xalqaro vakili tomonidan muvofiqlashtirish va aloqalar bo'yicha milliy hamkor ko'magida boshqariladigan tashkilotning O'zbekistondagi vakolatxonasi bugungi kunda yettita texnik dasturni o'z ichiga olgan: OIV/OITS, Parranda grippiga qarshi kurash, Xalqaro tibbiy-sanitariya qoidalari, Sil, Ruhiy salomatlikni himoya qilish, Immunizatsiya, Oila va Bola salomatligi, shuningdek, Ovqatlanish va Oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi. Har bir texnik dastur Sog'liqni saqlash vazirligining tegishli bo'limi va milliy muvofiqlashtiruvchi bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi.

Har bir texnik dastur Sog'liqni saqlash vazirligining tegishli bo'limi va milliy muvofiqlashtiruvchi hamda «milliy mulk» darajasiga erishish uchun parlament, Ichki ishlar vazirligi, Tashqi ishlar vazirligi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi. BMT Rivojlanish dasturi, YuNISEF, Jahon banki, BMT Aholishunoslik jamg'armasi, BMTning OIV/OITS bo'yicha birlashgan dasturi, YuNESKO, “Chegara bilmas shifokorlar” (Gollandiya), AQShning Xalqaro rivojlanish bo'yicha agentligi, Amerika yuqumli kasalliklarni nazorat qilish markazi (AQSh), “ZdravPlyus”, Osiyo taraqqiyot banki, OIV/OITS, sil va bezgakka qarshi kurash bo'yicha global jamg'arma xalqaro sheriklar hisoblanadi.

5.3. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha tashkiloti va uning faoliyat sohalari

YuNESKO (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha tashkiloti bo'lib, 1945-yilning 16-noyabr kuni tashkil etilgan, qarorgohi Parij shahridadir. BMT

ixtisoslashgan agentligi bo'lmish YuNESKO tinchlikni qaror toptirish, kambag'allikka qarshi kurash, barqaror rivojlanish, ta'lim, ilm-fan, madaniyat, kommunikatsiya va axborot yordamida madaniyatlararo dialogga ko'maklashadi hamda shu tariqa 193 ta a'zo mamlakat va 6 ta assostiativ a'zo davlat o'rtasida xalqaro hamkorlikni qo'llab-quvvatlaydi. YuNESKO umumiy qadriyatlarni hamda har bir stivilizastiya va madaniyatning qadr-qimmatini hurmatlashga asoslangan ochiq dialog uchun sharoit yaratish yo'lida xizmat qiladi.

YuNESKOning Toshkentdagi vakolatxonasining asosiy vazifasi O'zbekistonda Kotibiyat nomidan ish yuritish, bu yerda joylashgan butun boshli BMT sistemasi faoliyatini rejalashtirish va amalga oshirishda ta'lim, fan, madaniyat va kommunikatsiya masalalari e'tiborga olinishini ta'minlash, YuNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy komissiyasi hamda mahalliy va xalqaro sheriklar bilan hamkorlikda YuNESKO dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun fondlarni shakllantirishdan iboratdir.

YuNESKOning Toshkentdagi vakolatxonasi hukumatga texnik maslahatlar berish, me'yorlar ishlab chiqish, innovatsion loyihalar va axborot almashuv uchun tarmoq tashkil etish orqali O'zbekistonda ta'lim sifatini oshirish va ta'lim tizimi imkon qadar ko'proq kishilarni qamrab olishiga ko'maklashishdan iborat. Tashkilot, shuningdek, O'zbekistonning moddiy va nomoddiy merosi kelgusi avlodlar qo'lga bus-butun yetib borishi uchun muhofaza qilish va qo'llab-quvvatlash ishiga yordam beradi. Bundan tashqari, YuNESKO madaniy rang-baranglik va madaniyatlararo dialogni taraqqiyot va tinchlikka erishishda o'ta samarali vosita deb biladi. YuNESKO, shuningdek, ilmiy va texnologik jarayon turli jamoalarning madaniy, huquqiy, falsafiy va diniy merosiga asoslangan axloqiy me'yorlarga tayanishi kerak, deb hisoblaydi. Ushbu tashkilot axborot va bilim olishga hammaning imkoni bo'lishi tarafdori hamda O'zbekistonda kommunikatsiya sohasining rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

5.4. Birlashgan Millatlar Tashkilotning Bolalar jamg'armasi (YuNISEF) va uning faoliyat sohalari

YuNISEF (UNICEF - United Nations International Children's Emergency Fund) bolalar huquqlarini himoya qilish, ularning asosiy ehtiyojlarini qondirishga ko'maklashish va salohiyatlarini har tomonlama rivojlantirish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan faoliyat yuritishni nazarda tutuvchi BMT Bosh Assambleyasining mandatiga ega.

YuNISEF bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiyaga amal qilib, ushbu huquqlar bolalarga nisbatan mustahkam etnik tamoyillar va xalqaro ahloq standartlariga aylanishiga intiladi.

YuNISEF bolalar omon qolishi, ularni himoya qilish va rivojlantirish bolalarning universal rivojlanish imperativlari va inson jamiyati taraqqiyotining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi.

YuNISEF "asosiy e'tibor – bolalarga" tamoyilini amalga oshirish va tegishli siyosat ishlab chiqish hamda bolalar va ularning oilalari uchun xizmat ko'rsatishni ta'minlash borasida shaxsiy salohiyatni yaratishda, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berish uchun siyosiy iroda va moddiy resurslarni safarbar qiladi.

YuNISEF urush, tabiiy ofat, o'ta kambag'allik, zo'ravonlik va bolalar mehnatidan foydalanishning barcha shakllarining qurboni bo'lgan va eng nomaqbul vaziyatda yashab yurgan bolalar hamda nogiron bolalarni alohida himoya qilishni ta'minlash tarafdoridir.

YuNISEF favqulodda vaziyatlar yuzaga kelgan vaziyatda bolalar huquqlarini himoya qilish choralarini ko'radi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining hamkor tashkilotlari va insonparvarlik muassasalari bilan muvofiq ravishda harakat qilib, YuNISEF bolalarga va ularga g'amxo'rlik qiladiganlarga yordam berish bo'yicha tezkor choralar ko'rish uchun o'zining noyob imkoniyatlarini taqdim etadi.

YuNISEF beg'araz tashkilot bo'lib, o'zining hamkorlik harakatlarida hech qanday diskriminastiyani namoyon etmaydi. Barcha turdagi faoliyat yuritishda uning sa'y-harakatlari birinchi navbatda eng noma'qul ahvolda bo'lgan bolalar va eng muhtoj mamlakatlarga yordam berishga qaratilgan.

YuNISEF o'zining mamlakatlararo dasturlarini amalga oshirish doirasida o'z sa'y-harakatlarini ayollar va qizlar teng huquqligini ta'minlashga qaratadi hamda ular jamoalarining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida ayollar va qizlarning har tomonlama ishtirokini qo'llab-quvvatlaydi.

YuNISEF xalqaro hamjamiyat tomonidan qo'yilgan inson salohiyatini barqaror rivojlantirish maqsadlariga erishish hamda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomida e'lon qilingan tinchlik va ijtimoiy taraqqiyotga erishish uchun o'zining barcha sheriklari bilan hamkorlik qiladi.

Asosiy dasturlar. Ona va bola salomatligini saqlash, Ilk bolalik davridagi rivojlanish va sifatli asosiy ta'lim, Bola himoyasi, Oilalar va jamoalar rolini oshirish, Oilaviy ta'lim, Mahalliy salohiyatni kuchaytirish, OIV/OITS va yoshlar, Favqulodda sharoitlarga tayyorgarlik.

5.5. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi va uning faoliyat sohalari

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi YUNODK (UNODC – United Nations Office on Drugs and Crime) noqonuniy giyohvand moddalar va xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurashish borasida global peshqadam hamda Birlashgan Millatlar Tashkilotining terrorchilik bo'yicha yetakchi dasturi hisoblanadi. YUNODK 1997-yilda ta'sis etilgan bo'lib, dunyoning turli mamlakatlarida ishlayotgan taxminan 500 nafar xodimga ega. Uning bosh qarorgohi Venada joylashgan, tarkibiga joylardagi 21 bo'lim, shuningdek, Nyu-Yorkdagi aloqa byurosi va Bryusseldagi doimiy vakolatxonasi kiradi.

Joylardagi xodimlar hukumatlar va nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlikda giyohvand moddalarni nazorat qilish va jinoyatchilikning oldini olish sohasida yordam ko'rsatilayotgan mamlakatlarga ehtiyojlariga mos dasturlarni ishlab chiqib, amalga oshirmoqda.

Asosiy faoliyat sohalari:

Giyohvand moddalarga qarshi kurash va huquqni muhofaza qilish faoliyati: YuNODK giyohvand moddalar ustidan nazorat to'g'risidagi xalqaro konvensiyani samarali amalga oshirish orqali

giyohvand moddalarni nazorat qilish uchun tegishli amaliy huquqiy va institutsional asoslarni o'rnatish borasida ish yuritadi.

Giyohvand moddalarni suiiste'mol qilishning oldini olish, davolash va ta'siriga berilishni rehabilitatsiya qilish: YuNODK ko'pincha hamkor tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan giyohvand moddalarni suiiste'mol qilishning oldini olishga qaratilgan qator loyihalarni qo'llab-quvvatlaydi. Shuningdek, tashkilot giyohvandlikka berilganlarni davolash va rehabilitatsiya qilish bo'yicha ilg'or tajribalarga oid materiallarni ham chop etadi.

Tirikchilik uchun barqaror vositalar manbalari: dunyoda yetishtiriladigan kokainning katta qismi uch mamlakat – Boliviya, Kolumbiya va Peruda, qoradorining katta qismi esa Afg'oniston va Myanmada yetishtiriladi. YuNODK ushbu mamlakatlar bilan fermerlar va giyohvand moddalarni yetishtirishga daxldor boshqa shaxslar tirikchilik qilishining muqobil barqaror manbalarini rivojlantirish maqsadida hamkorlik qiladi.

Tadqiqotlar va tahlillar: giyohvand moddalar to'g'risidagi yillik butun jahon ma'ruzasi noqonuniy giyohvand moddalar sohasidagi tendensiyalarning keng qamrovli sharhlaridan biridir. YuNODK giyohvand moddalar va jinoyatchilikka oid qator tadqiqotlar hamda ma'ruzalarni tayyorlaydi. Shuningdek, boshqarma narkotiklar ishlab chiqaradigan mamlakatlarda yetishtiriladigan tarkibida giyohvand moddalar bo'lgan ekinlarni har yili tadqiq qiladi.

Odam savdosi: ma'lumotlarni to'plash, baholash va texnik hamkorlik ushbu sohada YuNODK faoliyatining asosiy tarkibiy qismlari hisoblanadi. Tashkilot vaziyatni baholashga asoslangan hamkorlik dasturlarini amalga oshirish orqali odamlar savdosining kelib chiqishi, tranziti va uning jabrdiydalarini aniqlashda mamlakatlarga yordam beradi.

Terrorchilik: YuNODK ushbu sohada Birlashgan Millatlar Tashkilotining yetakchi dasturi hisoblanadi. Uning asosiy tezkor faoliyati terrorchilikka qarshi kurashning huquqiy uslublarini mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu maqsadga asosan tashkilotga a'zo davlatlarga qonuniy va texnik yordam ko'rsatish orqali erishiladi.

Nopok pul mablag'larini qonuniylashtirish: YuNODK nopok pul mablag'larini qonuniylashtirishga qarshi kurashishga qaratilgan siyosatni ishlab chiqishni rag'batlantiradi, yuzaga keladigan muam-

molar va qarshi javob qaytarish choralarini kuzatib boradi hamda tahlil qiladi, boshqa xalqaro tashkilotlar bilan birgalikda nopok yo‘llar bilan topilgan pul mablag‘larini qonuniylashtirishga qarshi kurashishga oid tashabbuslarni amalga oshirishni muvofiqlashtiradi.

Korrupsiya: Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi 2005-yil 14-dekabrda kuchga kirgan. Uni amalga oshirish masalalari esa YuNODK shafeligida ko‘rib chiqiladi. YuNODK tashkilotga a‘zo davlatlarga tegishli qonunchilikni qabul qilish va aktivlarni qaytarish masalalarida texnik yordam ko‘rsatish orqali Konvensiyani amalga oshirishda ko‘maklashadi.

Uyushgan jinoyatchilik: YuNODK qator mamlakatlarda uyushgan jinoyatchilikka yanada muvaffaqiyatli qarshi turish uchun jinoiy odil sudlov tizimi xodimlarini tayyorlash bilan shug‘ullanmoqda. Bundan tashqari, boshqarma transchegara axborot almashuvini kengaytirib, uyushgan jinoyatchilik sohasidagi yo‘nalishlarni baholaydi va tahlil qiladi.

OIV/OITS: giyohvand moddalarni inyeksiya yo‘li bilan iste‘mol qilish OIV bilan zararlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik OIV/OITS muammosini yuzaga keltirishi sababli YuNODKni ko‘proq tashvishga solmoqda. Boshqarma o‘z sa‘y-harakatlarini MDH, Markaziy Osiyo, Sharqiy Osiyo davlatlari, Tinch okeani hududi, shuningdek, Lotin Amerikasining janubidagi mintaqalarga qaratmoqda. YuNODK Birlashgan Millatlar Tashkilotining OIV/OITS bo‘yicha birlashgan dasturining (YuNEYDS) homiy muassasalaridan biri hisoblanadi.

Axborot-ma‘rifiy ishlar/sheriklik munosabatlari: Boshqarma giyohvand moddalar, OIV/OITS, korrupsiya va odamlar savdosi kabi mavzular bo‘yicha axborot va ma‘rifiy materiallar tayyorlaydi. YuNODK, shuningdek, butun dunyoda nodavlat tashkilotlar va fuqarolik jamiyatining boshqa tuzilmalari bilan yaqin hamkorlik qiladi.

5.6. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholishunoslik jamg‘armasi va uning faoliyat sohalari

YuUNFPA (United Nations Population Fund), Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholishunoslik jamg‘armasi rivojlanish bo‘yicha xalqaro agentlik hisoblanadi va u har bir xotin-qiz, har bir erkak va bolaga sog‘lom hayot kechirish hamda imkoniyatlardan teng

foydalanish huquqini ilgari surishga yordam beradi. YuUNFPA mamlakatlarga qashshoqlik darajasini kamaytirish, xohishga ko'ra homilador bo'lish, tug'ish xavfsizligini, har bir yoshning OIV/OITSGa chalinmasligi, har bir qiz va ayolga tegishli ravishda munosabatda bo'lish hamda ularni hurmat qilishni ta'minlashga doir siyosat va dasturlarni ishlab chiqish uchun aholishunoslikka doir ma'lumotlarni olish, ulardan foydalanish imkonini beradi.

Asosiy faoliyat sohalari:

- O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi va mamlakatning asosiy tibbiyot muassasalari salohiyatini reproduktiv salomatlik sohasida yuqori sifatli xizmatlar ko'rsatish maqsadida kuchaytirishga yordam berish. Ushbu yo'nalish reproduktiv salomatlik sohasida zarur asbob-uskuna va vositalarni taqdim etish, o'quv dasturlari va ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirish, tegishli axborot va o'quv materiallarini chop etish, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bilan ishlashni o'z ichiga oladi. YuUNFPA mamlakatdagi yirik kontraseptiv vositalar donorlaridan biri hisoblanadi;

- Aholining reproduktiv salomatlik, OIV/OITSGa va jinsiy yo'l orqali yuqadigan boshqa xastaliklarga qarshi kurash, istalmagan homiladorlik, gender munosabatlari masalalari bo'yicha bilimni yanada yaxshilash hamda ushbu masalalarga doir axborotdan foydalanishini oshirish. Bu yo'nalishdagi ishlar treninglar tashkil etish (jumladan, yoshlar o'rtasida «Tengdosh – tengdoshga» tamoyili bo'yicha o'qitish uslubi), ijtimoiy tadbirlar va mavzuga oid tadqiqotlar o'tkazish, axborot materiallarini chop etish va ommaviy axborot vositalari bilan ishlash orqali amalga oshiriladi;

- Qarorlar qabul qiluvchi shaxslar, din namoyondalari va hamjamiyatlar yetakchilarini YuUNFPA o'z ishlarini amalga oshirishda asoslanadigan eng asosiy hujjatlar, ya'ni aynan Aholishunoslik va rivojlanish bo'yicha xalqaro konferensiya Harakatlar platformasi (MKNR) va Xotin-qizlarga nisbatan barcha turdagi kamsitishlarga barham berish konvensiyasi (CEDAW) prinsiplaridan xabardor qilish. Ushbu yo'nalishdagi faoliyat O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi va boshqa qator sheriklar bilan hamkorlikda ijtimoiy tadbirlar hamda o'quv kurslarini tashkil qilish, axborot materiallarini chop etish va ommaviy axborot vositalari bilan ishlashdan iborat;

- O‘zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi, Davlat statistika qo‘mitasi va boshqa sheriklar bilan hamkorlikda turli o‘quv va ijtimoiy tadbirlarni o‘tkazish orqali statistika bilan shug‘ullandigan tashkilotlar salohiyatini kuchaytirish. Bundan tashqari, ushbu yo‘nalish doirasida tadqiqot ishlari, ommaviy axborot vositalari bilan ishlash orqali faoliyat ham amalga oshiriladi, axborot materiallari chop etiladi;

- Hokimlar o‘rinbosarlari va boshqa hokimiyat vakillarini aholishunoslik hamda rivojlanish masalalari yuzasidan xabardor qilish ishlarini amalga oshirish. Bu boradagi ishlar O‘zbekiston Respublikasi Ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar markazi va O‘zbekiston Xotin-qizlar qo‘mitasi bilan hamkorlikda treninglar o‘tkazish orqali bajariladi.

5.7. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Rivojlanish dasturi va uning faoliyat sohalari

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Rivojlanish dasturi (UNDP - United Nations Development Programme) BMTning rivojlanish sohasidagi global tarmog‘i hisoblanadi. Ushbu dastur islohotlarni qo‘llab-quvvatlaydi va mamlakatlarga aholi turmush darajasini yaxshilashga ko‘maklashish maqsadida bilim manbalari, amaliy tajriba hamda resurslardan foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Rivojlanish dasturi 166 mamlakatda faoliyat ko‘rsatadi. Global va milliy rivojlanish masalalari bo‘yicha o‘z qarorlarini ishlab chiqishda ular bilan hamkorlik qilib kelmoqda.

BMTRD 1993-yil yanvarda O‘zbekistonda o‘z vakolatxonasini ochdi. BMTRD o‘n besh yildan buyon O‘zbekiston hukumati, fuqarolik jamiyati va aholisiga o‘tish davri muammolarini hal etishda va mamlakatni rivojlantirishda yordam berib kelmoqda. Tashkiloti hukumatlar va nohukumat institutlarga O‘zbekiston xalqiga farovon va porloq kelajakka erishish uchun iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishda muntazam ko‘maklashmoqda.

Asosiy faoliyat sohalari.

BMTRDning amaldagi mamlakatlar dasturi (2005-2009) doirasida O‘zbekistonga ko‘rsatayotgan yordami ikkita o‘zaro uzviy maqsadga erishish – hukumatga iqtisodiy va demokratik islohotlarni jadallashtirishda, shuningdek, fuqarolik jamiyatining

milliy va xalqaro darajada rivojlanish jarayonida ishtirok etishiga ko‘maklashishga qaratilgan. BMTRD quyidagi uch yo‘nalish bo‘yicha faoliyat ko‘rsatmoqda:

- Iqtisodiy rivojlanish.
- Atrof-muhit va energetika.
- Samarali boshqaruv.

BMTRD axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, erkaklar va xotin-qizlar tengligi va inson huquqlariga rioya qilinishi uchun kurashga alohida e‘tibor qaratmoqda.

BMT Rivojlanish dasturi inson rivojlanishi konsepsiyasini qo‘llab-quvvatlaydigan hamda rivojlantiradigan asosiy tashkilot hisoblanadi. BMTRD tomonidan chop etiladigan. Inson rivojlanishi to‘g‘risidagi yillik ma‘ruza global va milliy darajada rivojlanish sohasida bahs-munozaralar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ma‘ruza hukumatga mavjud ahvolning batafsil tahlilini va siyosiy tavsiyalarni taqdim etadi.

BMTRD bezgak, sil kasalligi va OITSga qarshi kurash bo‘yicha global jamg‘arma, Yevropa Ittifoqi va Global ekologik jamg‘arma loyihalarini ma‘muriy jihatdan boshqaradi, shuningdek, boshqa xalqaro hamda donor tashkilotlar uchun ishonchli sherik va hamkor sanaladi.

5.8. Birlashgan Millatlar Tashkilotining OIV/OITS bo‘yicha birlashgan dasturi va uning faoliyat sohalari

YuNEYDS (UNAIDS - Joint United Nations Programme on HIV/AIDS), Birlashgan Millatlar Tashkilotining OIV/OITS bo‘yicha birlashgan dasturi BMT tizimining innovatsion qo‘shma tashabbusi hisoblanadi. Dastur yangi OIV-infeksiyalari paydo bo‘lishining oldini olishda, OIVni yuqtirgan odamlarni davolash va ularni davolashni ta‘minlash hamda epidemiya ta‘sirini yumshatishda butun dunyoga yordam berish maqsadida, OITSga qarshi kurash choralari amalga oshirishda BMT tizimidagi o‘nta agentlikning sa‘y-harakatlari va resurslarini birlashtirgan. Bosh qarorgohi Jenevada (Shveytsariya) joylashgan YuNEYDS kotibiyati dunyoning 80 dan ortiq mamlakatida faoliyat ko‘rsatmoqda.

O‘zbekistonda BMTning epidemiyaga qarshi kurash bo‘yicha kelishilgan chora-tadbirlari BMTning Mavzuga oid guruhi va OITS bo‘yicha birlashgan guruhi tomonidan muvofiqlashtirilmoqda. YuNISEF, BMTRD, YuNFPA, YuNODK, YuNESKO, JSST va Jahon banki mamlakatda dasturning qo‘shma homiylari sirasiga kiradi.

YuNEYDS 2010-yili OIVning oldini olish, davolash va parvarishdan umumiy foydalanish maqsadiga erishishga imkon qadar yaqinlashish uchun davlat hamda fuqarolik jamiyatini ifoda etadigan turli sektorlar va sheriklar ishtirokida amalga oshirilayotgan OITSGa qarshi kurash bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlarni tashkil etish hamda ro‘yobga chiqarishda yordam ko‘rsatmoqda.

Asosiy faoliyat sohalari.

YuNEYDS OITSGa qarshi kurash bo‘yicha samarali milliy choralarni amalga oshirish uchun quyidagi besh asosiy sohada faoliyat ko‘rsatadi:

- epidemiyaga samarali qarshi kurash maqsadida boshqaruv va siyosiy muloqotni safarbar etish;
- strategik axborot va uslublarni taqdim etish;
- epidemiyani kuzatish, monitoring qilish va baholash;
- fuqarolik jamiyatini jalb etish va sheriklar o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirish;
- samarali javob choralarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha moliyaviy, inson va texnik resurslarni safarbar etish.

Qisqacha xulosa

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) – yer yuzida tinchlikni mustahkamlash va xavfsizlikni ta‘minlash, davlatlarning o‘zaro hamkorligini rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan xalqaro tashkilot.

JSSTning O‘zbekistondagi vakolatxonasi mamlakatda umumiy rivojlanish maqsadi – “Salomatlik barcha uchun” maqsadiga erishish borasidagi ishlarda muhim o‘rin tutadi.

YuNESKO Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta‘lim, fan va madaniyat bo‘yicha tashkiloti hisoblanadi.

YuNISEF bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiyaga amal qilib, ushbu huquqlar bolalarga nisbatan mustahkam etnik tamoyillar va xalqaro axloq standartlariga aylanishiga intiladi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (YuNODK) noqonuniy giyohvand moddalar va xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurashish borasida global peshqadam hamda Birlashgan Millatlar Tashkilotining terrorchilik bo'yicha yetakchi dasturi hisoblanadi.

YuUNFPA, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholishunoslik jamg'armasi rivojlanish bo'yicha xalqaro agentlik hisoblanadi va u har bir xotin-qiz, har bir erkak va bolaga sog'lom hayot kechirish hamda imkoniyatlardan teng foydalanish huquqini ilgari surishga yordam beradi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Inson taraqqiyotida BMT tizimining roli qanday?
2. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining Xalqaro hamjamiyatdagi o'rnini qanday?
3. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha tashkiloti va uning faoliyat sohalari so'nggi yillarda qanday yutuqlar amalga oshirildi?
4. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bolalar jamg'armasi va uning faoliyat sohalari haqida so'nggi yutuqlar haqida nima deya olasiz?
5. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi va uning faoliyat sohalari bo'yicha nimalarni bilasiz?
6. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholishunoslik jamg'armasi va uning faoliyat sohalari bo'yicha qanday global muammolar hal etiladi?
7. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Rivojlanish dasturi va uning faoliyat sohalari haqida nimalarni bilasiz?
8. Birlashgan Millatlar Tashkilotining OIV/OITS bo'yicha birlashgan dasturi va uning faoliyat sohalari haqida nimalarni bilasiz? Pandemiya sharoitida BMT strategiyasi qanday bo'ldi?

6-bob. IQTISODIY O‘SISH VA INSON TARAQQIYOTI

6.1. Iqtisodiy o‘shning asosiy nazariyalari

6.2. Iqtisodiy o‘sh va uning o‘lchanishi

6.3. Iqtisodiy o‘sh omillari va turlari

6.4. Iqtisodiy o‘shning sifat mezonlari

6.5. Iqtisodiy o‘sh va inson taraqqiyoti o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik

6.1. Iqtisodiy o‘shning asosiy nazariyalari

Odatda iqtisodiy o‘shning quyidagi nazariyalarini farqlaydilar:

- iqtisodiy o‘shning yangi keynscha nazariyalari;
- iqtisodiy o‘shning yangi klassik nazariyalari;
- iqtisodiy o‘shning empirik nazariyalari;
- endogen o‘shning yangi nazariyalari (6.1-rasm).

Iqtisodiy o‘shning yangi keynscha, bir omilli modeli ingliz iqtisodchisi Roy Harrod va amerikalik iqtisodchi Evsey Domar tomonidan taklif etilgan. Uni odatda *Harrod-Domar modeli* deb atashadi. Bu modelda kapital iqtisodiy o‘shning yagona omili sifatida hisobga olinadi. Mazkur omil go‘yoki o‘zida barcha boshqa omillar amal etishini sintez qiladi. Bunda barcha omillar ishtirok etishi, talabning ortishi taklifning ortishiga tengligi nazarda tutiladi.

Model mualliflarining hisoblashicha, mehnat umumdorligi ortgan holatlarda kapital sig‘imining koeffitsiyenti, ya‘ni kapitalning mahsulot ishlab chiqarishga nisbati jiddiy ravishda o‘zgarmaydi. Tegishli ravishda “kapital-mehnat” nisbati hamda mahsulot ishlab chiqarishning mehnat sarflariga nisbati ortadi. Shuning uchun bir omilli modelning ko‘rsatkichi – “kapital-mahsulot ishlab chiqarish” nisbati amalda avvalgidek qoladi.

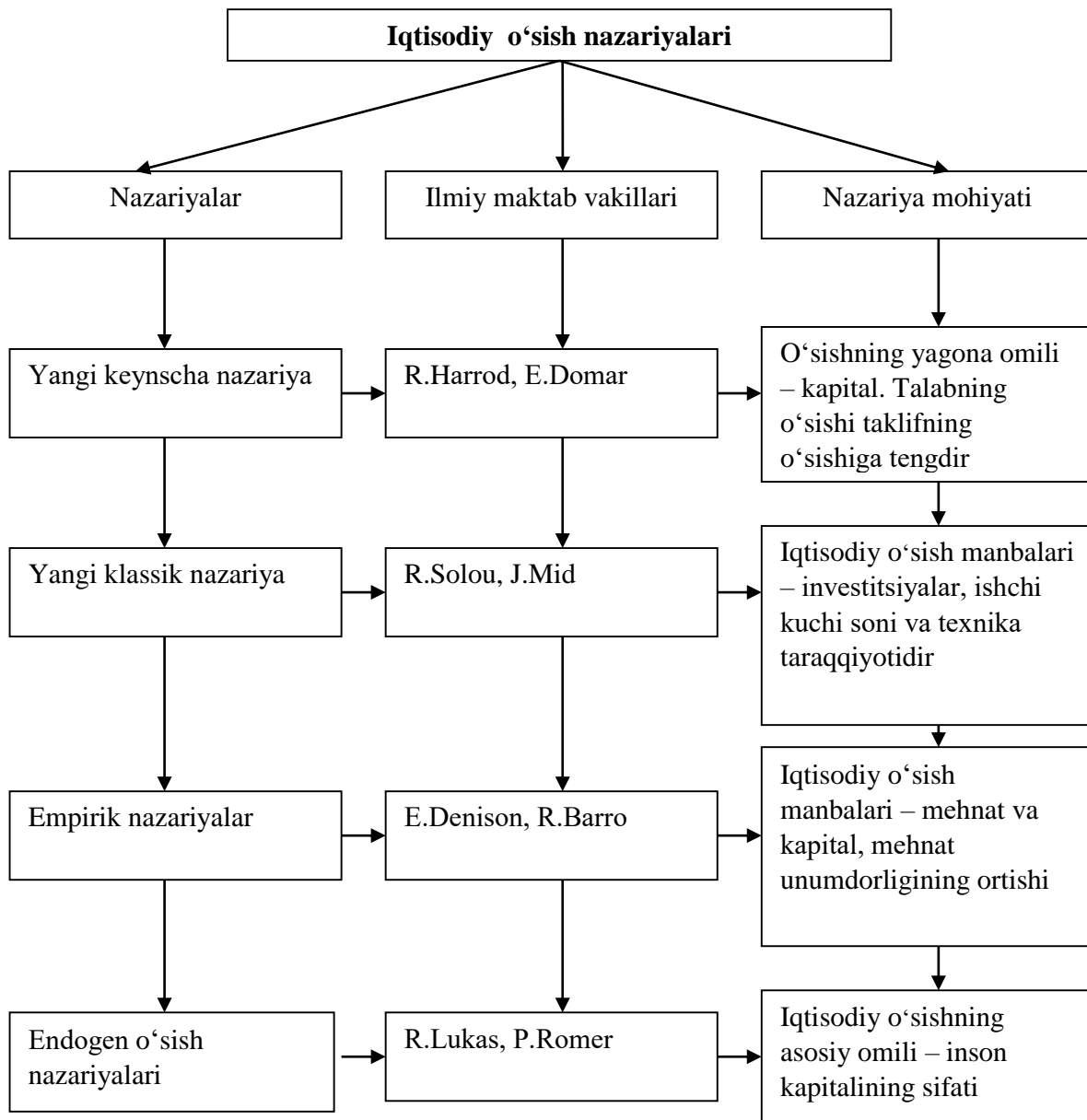
Harrod-Domar modeli uzoq muddatli davrda iqtisodiy o‘sh muammolarini qarab chiqishda yordamchi vosita vazifasini o‘taydi. Ushbu model iqtisodiy o‘shni sodda va yaqqol shaklda namoyon etib, o‘zaro bog‘liqlikni uning dinamikasida tasavvur etishga yordam beradi. Bu modelning formulasi quyidagichadir:

$$G = S:C,$$

bunda: G - iqtisodiy o‘sh sur‘ati;

S – “kapital-mahsulot ishlab chiqarish nisbati” (kapital sig‘imi koeffitsiyenti);

S – milliy daromaddagi jamg‘armalar ulushi.

6.1-rasm. Iqtisodiy o‘shish nazariyalari¹⁷

Sof jamg‘armalarining miqdori (S) qanchalik katta bo‘lsa, investitsiyalar miqdori, demak o‘shish sur‘ati ham shu darajada yuqori bo‘ladi. Kapital sig‘imi (S – kapitalning ishlab chiqarilayotgan

¹⁷ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013.

mahsulot miqdoriga nisbati) qancha katta bo'lsa, iqtisodiy o'sish sur'ati shuncha past bo'ladi.

6.2. Iqtisodiy o'sish va uning o'lchanishi

Yalpi talab - yalpi taklifi modeli yordamida makroiqtisodiy jarayonlarni tahlil qilinsa, qisqa davrda real YaIMni oshirish imkoniyatlari yalpi taklifning vertikal kesmasi bilan chegaralanganligi muammosiga duch kelinadi. To'liq bandlilik darajasiga erishilgandan so'ng real YaIM hajmini bundan keyingi ko'paytirish uchun yalpi taklif egri chizig'ini o'ngga siljishiga erishishimiz, ya'ni foydalani- layotgan resurslar miqdorini ko'paytirishimiz zarur.

Iqtisodiy o'sish to'liq bandlik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish darajasini uzoq muddatli ko'payishi tendensiyasini anglatadi.

Iqtisodiy o'sish jami taklifning o'sishini yoki boshqacha aytgani- mizda, haqiqiy va potensial YaIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o'sish nafaqat mamlakat real daromadlarining o'sishi, shuningdek, jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlarning o'sishini ham anglatadi. Shu sababli ham iqtisodiy o'sish ikki xil usul bilan o'lchanadi.

Birinchi usulda iqtisodiy o'sish real YaIM ni o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiq- tisodiy imkoniyatlari dinamikasini aniqlash uchun ishlatiladi.

Ikkinchi usulda iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaIM ning o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasi va modellarida YaIM o'rniga SIM, YaMD, SMD ko'rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy o'sish daromadlarni qanday nisbatlarda iste'mol va investitsiyalarga bo'linishiga bog'liq deb qaraladi.

Iste'mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning provard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirs, investitsiyalar hajmining o'zgarishi resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiy- lashishini anglatadi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida yetarlicha muqobillik mavjud, chunki joriy iste'mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirish iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini qisqartiradi.

6.3. Iqtisodiy o'sish omillari va turlari

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar taklif omillari deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Turli mamlakatlardagi tarixiy va jo'g'rofiy shart-sharoitlarning va rivojlanish darajasining, moddiy va moliyaviy resurslarning turlicha ekanligi bu davlatlarning iqtisodiy rivojlanishi darajasini yagona bir iqtisodiy ko'rsatkich bilan baholash imkonini bermaydi. Shuning uchun mazkur ko'rsatkichlarning butun bir tizimi mavjud bo'lib, ular orasida, eng avvalo, quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

- real YaIMning umumiy hajmi;
- aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy mahsulot;
- iqtisodiyotning tarmoq tarkibi;
- aholi jon boshiga asosiy turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishi;
- aholining turmush darajasi va turmush sifati;
- iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari.

Iqtisodiy o'sish ekstensiv va intensiv turlarga bo'linadi. Ekstensiv iqtisodiy o'sish moddiy ishlab chiqarishda foydalaniladigan resurslar hajmining oshishi natijasida kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, ekstensiv iqtisodiy o'sish tabiiy resurslar, ishchi kuchi va kapital kabi ishlab chiqarish omillarini qo'shimcha jalb qilish va faqat ularning miqdoriy oshishi hisobiga ro'y beradi. Bunda ularning sifat va texnikaviy darajasi o'zgarmasdan qoladi (1-jadval).

6.1-jadval

Iqtisodiy o‘shish turlari¹⁸

Ekstensiv iqtisodiy o‘shish	Intensiv iqtisodiy o‘shish
Ishlab chiqarish omillari miqdorini avvalgi texnikaviy darajani o‘zgartirmasdan oshirish	Ishlab chiqarish omillari sifatini takomillashtirish
Ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligi oshishining yo‘qligi	Ishchilar chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligining oshishi
Ishchilar sonining oshishi	Ishchilar malakasining oshishi
Kapital qo‘yilmalarning oshishi	Tejamkorlik mexanizmi
Ishlayotgan xom-ashyo hajmining oshishi	Ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanish
Mahsulotlar tarkibiy tuzilishining o‘zgarmasligi	Ishlab chiqarishni tashkil qilish va uning usullarini takomillashtirish
Tabiat resurslaridan nooqilona foydalanish	Mahsulotlar assortimentini kengaytirish va sifatini oshirish
Iqtisodiy inqirozning muqarrarligi	Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish

Intensiv iqtisodiy o‘shish esa ilmiy-texnikaviy bazani takomillashtirish va barcha ishlab chiqarish omillaridan yanada samarali foydalanib mehnat unumdorligini oshirish orqali ta‘minlanadi. Real hayotda esa ekstensiv yoki intensiv o‘shish alohida sof holda uchramaydi, balki o‘zaro ta‘sirlashadi va aralash holatda uchraydi. Ekstensiv va intensiv iqtisodiy o‘shish turlarining xususiyatlarini tizimlashtirib quyidagicha ifodalash mumkin. Iqtisodiy o‘shish doimo iqtisodiy va noiqtisodiy omillar ta‘siri natijasida kelib chiqadi. Iqtisodiy o‘shish omillari deb ishlab chiqarishning real hajmi oshishi, uning samaradorligi va sifatini oshirish imkoniyatlarini aniqlab beruvchi hodisa va jarayonlarga aytiladi. Iqtisodiy omillarga foydalanilayotgan resurslar miqdorini oshirish va sifatini takomillashtirish

¹⁸ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013.

omillari kirsa, noiqtisodiy omillar o'z ichiga siyosiy, harbiy, geografik, iqlimiy, milliy va madaniy omillarni oladi. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qilish mexanizmiga ko'ra esa omillar bevosita va bilvosita omillarga bo'linadi. Bevosita iqtisodiy o'sish omillarini beshta guruhga ajratish mumkin: mehnat resurslari soni va sifati, asosiy kapitalning samaradorligi, tabiiy resurslar miqdori va sifati, boshqaruvning samaradorligi, texnologiyalar samaradorligi.

6.4. Iqtisodiy o'sishning sifat mezonlari

Iqtisodiy o'sish yalpi ichki mahsulot (YaIM) ijobiy dinamikasi asosida milliy ishlab chiqarish real hajmining uzoq muddatli o'zgarishidir. Milliy ishlab chiqarish real hajmining barqaror o'sishi esa iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanganligi darajasiga bog'liqdir.

Jahon mamlakatlari o'z rivojlanish darajasi bo'yicha odatda quyidagi bosqichlarda deb hisoblanadilar:

- *iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishidan oldingi bosqichida.* Bu bosqichda iqtisodiy rivojlanishning asosiy xarakterlantiruvchi kuchi iqtisodiyotning agrar sektori hisoblanadi;

- *iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishi bosqichida.* Bu bosqich asosini sanoat ishlab chiqarish va fan-texnika taraqqiyoti tashkil etadi;

- *iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichida.* Bu bosqichda yuqori fan sig'imiga ega tarmoqlar, shu jumladan axborot texnologiyalari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Sanoati rivojlangan jamiyat nazariyasiga ko'ra, boshlang'ich bosqichda sanoat sektorining o'sishi, asosan, ommaviy ishlab chiqarish hisobiga ta'minlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlantirishni rag'batlantiradi, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashtirilishi va avtomatlashtirilishi xodimlar malakasiga talabni oshiradi. Mehnat jarayonlari mexanizatsiyalashtirilishi va avtomatlashtirilishi natijasida mazkur tarmoqdan bo'shatilayotgan xodimlar xizmat sohasiga o'tadilar va jamiyat bosqichma-bosqich sanoat rivojlanishidan keyingi holatga o'tadi.

Sanoati rivojlangan jamiyatida iqtisodiy o'sish va insonni rivojlantirish xususiyatiga sanoatdagi tarkibiy o'zgarishlar ta'sir ko'rsatadi. Jahondagi ko'pgina mamlakatlarning tajribasi sanoatni

rivojlantirish tarkibiy o'zgarishlarning uch bosqichi orqali ro'y berishidan dalolat beradi:

1. *Mehnat sarfi yuqori bo'lgan ishlab chiqarishni rivojlantirish.* Ushbu jarayon, bir tarafdin, ish haqi darajasi past bo'lishini nazarda tutadi, bu o'z navbatida oilalarning daromadiga va insonni rivojlantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan, ish joylari sonining ko'paytirilishi ish bilan bandlikni rag'batlantiradi. Bu aholi soni barqaror yuqori darajada ko'payib boradigan hamda fan va texnologiya yetarli darajada rivojlanmagan ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xosdir. Ayni paytda ko'p mehnat sarfi talab qiladigan tarmoqlarning ustuvorligi insonni rivojlantirish darajasini mutanosib taqsimlash muammosini hal etishga yordam beradi.

2. *Kapital sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish* ish haqi va daromad darajasi yuqoriroq bo'lishini ta'minlaydi, bu esa insonni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayni paytda bunday rivojlanishda ushbu ishlab chiqarishlardagi kapitalning ulushi ish kuchi salmog'idan yuqori bo'ladi. Bu esa ish bilan bandlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3. *Fan sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarish* yuqori kapital sig'imi xususiyatiga egadir. Yuqori mehnat unumdorligi va rentabellik insonni rivojlantirish salohiyatini sezilarli darajada oshirishni ta'minlaydi.

6.5. Iqtisodiy o'sish va inson taraqqiyoti o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik

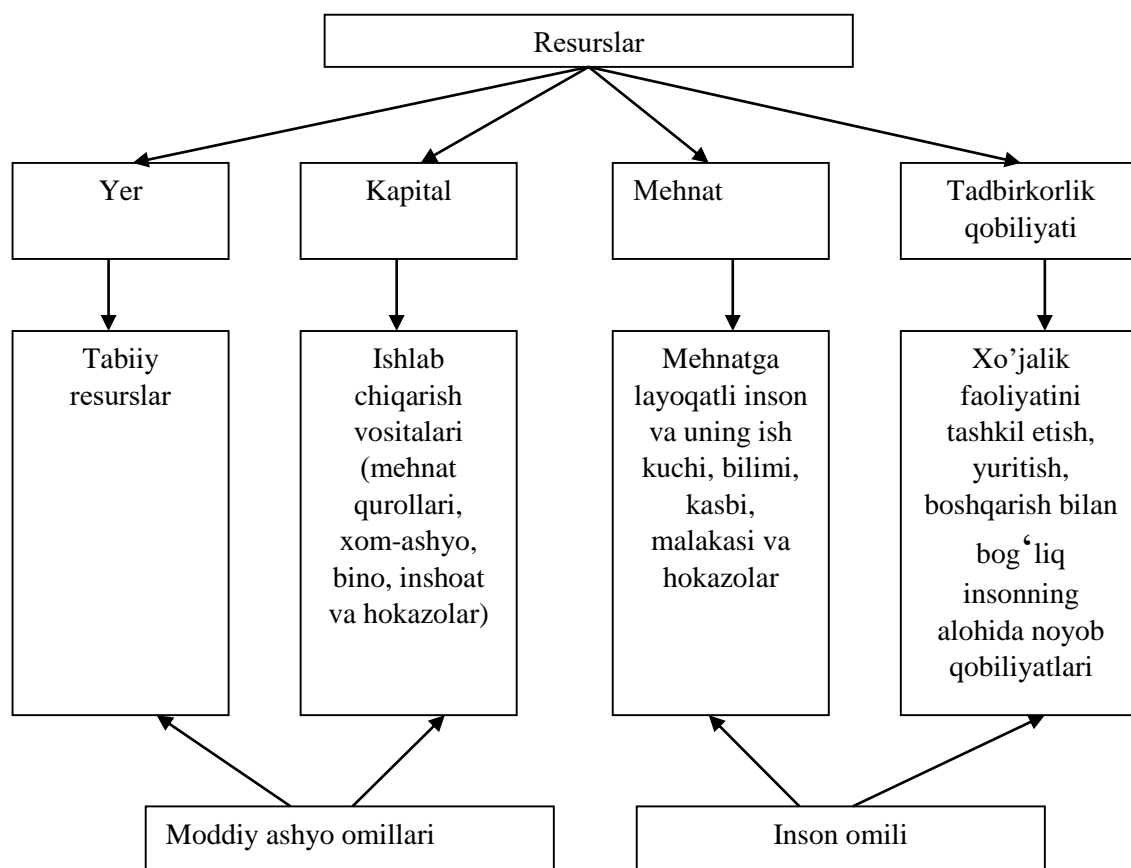
Mehnat jarayoni uchta asosiy xususiyatga egadir:

- insonning maqsadga muvofiq faoliyati, ya'ni mehnatning o'zi;
- mehnat yo'naltirilgan mehnat predmeti;
- inson mehnat predmetiga ta'sir ko'rsatishda foydalanadigan mehnat vositasi.

Ammo mehnat faoliyatining asosiy sharti – ish kuchi mavjudligidir. Shu sababli: “Mehnat iqtisodiyoti ish kuchini qayta hosil qilish – uning hosil qilinishi (tayyorlash, ta'lim berish, malakasini oshirish va h.k.) taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol qilish sodir bo'ladigan, shuningdek, xodim, mehnat vositalari va predmetlari

o‘zaro munosabatda bo‘lish sharoitlari va jarayonlari ta‘minlanadigan ijtimoiy tashkillantirilgan dinamik tizimdir”.

Hozirgi paytda “ish kuchi” kategoriyasi tushunchasi shakllantirilgan: bu inson mehnat faoliyati jarayonida foydalanadigan jismoniy va ma’naviy qobiliyatlarining jamlanmasidir.

6.2-rasm. Ishlab chiqarish omillari¹⁹

Ishchi kuchi atamasi asosan quyidagi tushunchalarni qamrab oladi:

- Insonning ne‘matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatishda foydalaniladigan jismoniy va ma’naviy qobiliyatlari jamlanmasi.

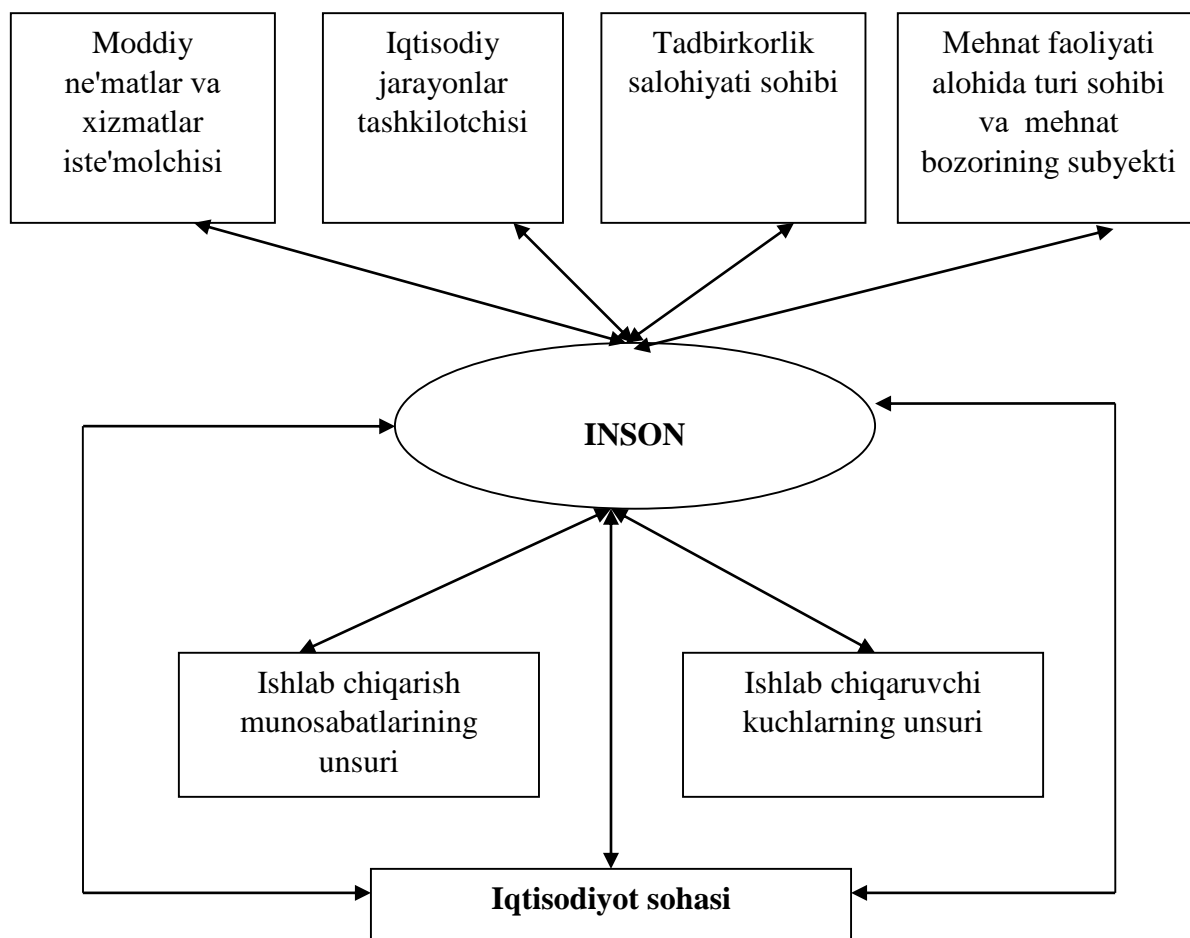
- “Iqtisodiy faol aholi” kategoriyasining sinonimi bo‘lgan aholining ish bilan band yoki ish qidirayotgan qismi.

¹⁹ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013.

- Umuman olganda xodimlar yoki xo‘jalik yurutuvchi subyekting personalini.

Insonning mehnat funksiyalari bilan inson qobiliyatlari sifati yo‘nalishi darajasi va rivojlanish ko‘lami o‘rtasida qalin aloqadorlik mavjuddir.

Inson o‘zida talab, taklif va boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlarni shakllantiradigan ehtiyojlari mavjudligi sababli iqtisodiy munosabatlarning subyekti hisoblanadi (3-rasm).

6.3-rasm. Insonning iqtisodiy hayotdagi o‘rni²⁰

Insonga iqtisodiy hayotning subyekti sifatidagi tasavvurlar rivojlanishining uzoq davom etgan jarayoni natijasida quyidagi qator tushunchalar paydo bo‘ldi:

- mehnat resurslari – butun jamiyatning mehnatga qobiliyati jamlanmasi;

²⁰ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013

- mehnat salohiyati – barcha sifat xususiyatlari jamlanmasi sifatida qaraladigan ish kuchi;
- inson omili – sifat xususiyatlari jamlanmasi sifatida qaraladigan, amal etayotgan ish kuchi;
- inson kapitali – inson tomonidan ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish jarayonida foydalaniladigan qobiliyat va sifatlar zahirasining jamlanmasi.

Qisqacha xulosa

Iqtisodiy o'sishning yangi keynscha, bir omilli modeli ingliz iqtisodchisi Roy Harrod va amerikalik iqtisodchi Evsey Domar tomonidan taklif etilgan. Uni odatda Harrod-Domar modeli deb atashadi. Bu modelda kapital iqtisodiy o'sishning yagona omili sifatida hisobga olinadi. Mazkur omil go'yoki o'zida barcha boshqa omillar amal etishini sintez qiladi. Bunda barcha omillar ishtirok etishi, talabning ortishi taklifning ortishiga tengligi nazarda tutiladi. Iqtisodiy o'sish to'liq bandlik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish darajasini uzoq muddatli ko'payishi tendensiyasini anglatadi. Iqtisodiy o'sish jami taklifning o'sishini yoki boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potensial YaIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o'sish yalpi ichki mahsulot (YaIM) ijobiy dinamikasi asosida milliy ishlab chiqarish real hajmining uzoq muddatli o'zgarishidir. Milliy ishlab chiqarish real hajmining barqaror o'sishi esa iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanganligi darajasiga bog'liqdir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Iqtisodiy o'sishning asosiy nazariyalari haqida nimalarni bilasiz?
2. "Iqtisodiy o'sish" deganda nimani tushunasiz?
3. Iqtisodiy o'sish qanday o'lchanadi?
4. Iqtisodiy o'sish omillarini sanab bering.
5. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlarini sanab bering.
6. Iqtisodiy o'sishning sifat mezonlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Iqtisodiy o'sish va inson taraqqiyoti o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni tavsiflang.
8. Insonning iqtisodiy hayotdagi o'rni haqida sizda qanday tasavvur mavjud?

7-bob. TURMUSH DARAJASI VA INSON TARAQQIYOTI

7.1. Aholi daromadlari shakllanishining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati

7.2. Aholi umumiy daromadlarini hisoblash metodikasi

7.3. Aholi daromadlarini davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari

7.4. Aholi daromadlarining tabaqalashuvi va uni o'lchash usullari

7.5. Aholi daromadlarining tabaqalashuviga ta'sir etuvchi omillar

7.6. Kam ta'minlanganlik indikatorlari va ko'rsatkichlari

7.7. Kam ta'minlanganlikka ta'sir etuvchi omillar

7.8. Kam ta'minlanganlikning kelib chiqish sabablari, uning tarqalishi va cheklash yo'llari

7.1. Aholi daromadlari shakllanishining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati

Bozor iqtisodiyoti taqsimlash munosabatlari sohasidagi sodir bo'layotgan jarayonlarni nazariy jihatdan qayta tushunishni talab qiladi. Bu, eng avvalo, "aholi daromadlari" tushunchasining ta'rifi, uning tabaqalanishiga va yuzaga kelgan aholi tabaqalanishiga, aholining turmush darajasidagi o'zgarishlarning yo'nalishlarini kuzatib borishga, aynan bir xil daromadlar siyosatini o'tkazish asosida daromadlarning yuzaga kelishi va o'sishi masalalarini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda aholi daromadlarining mohiyatini belgilashga oid turlicha yondashuvlar mavjud va ularni tadqiq qilish darajasidan kelib chiqqan holda turlicha talqin qilinadi. Bu yondashuvlarni umumlashtirib, qayd qilish mumkinki, ularni tadqiq qilish ikki asosiy yo'nalishda o'tkazilgan. Iqtisodiyotda aks etgan birinchi yo'nalish doirasida miqdoriy o'zaro aloqalar ko'rib chiqiladi, ya'ni aholi daromadlari "vaqt birligiga pul tushumlari yoki naqd pul yig'indisi sifatida" belgilanadi. Bu yerda tadqiqotning mohiyati daromadlarning talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi va o'z navbatida, talab va taklifning ishlab chiqarish omillariga o'zaro nisbati bilan

belgilanuvchi pul miqdori sifatida qabul qilinadigan miqdoriy xususiyatlarni o'rganishdan iborat.

Aholining daromadlari aholi uchun shaxsiy ehtiyojlarini qondirishda, muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli statistikaning turmush tarzini tavsiflovchi ko'rsatkichlar kompleksida aholi daromadlari ko'rsatkichlari alohida o'ringa ega. Aholi daromadlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: mehnati uchun olgan ish haqi va boshqa to'lovlar; individual mehnat hamda tadbirkorlik faoliyatidan daromad; nafaqa, stipendiya va boshqa sotsial transfertlar, mulk daromadlari, renta, dividend, ijara daromadlari; tuqlar, vorislik, sug'urta, qishloq x o'jalik maxsulotlari sotishdan tushumlar va boshqalar. Aholi turmush darajasi sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi eng asosiy omillardan biri aholining umumiy va jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlari hisoblanadi. Xalqaro statistika amaliyotiga muvofiq, umumiy daromad "birlamchi daromad" va "transfertlardan olingan daromadlardan" tashkil topadi. Birlamchi daromad ishlab chiqarishdan olingan daromadlar va molmulkdan olingan daromadlarga bo'linadi. Transfertlardan olingan daromadlar o'z ichiga ijtimoiy transfertlar (pensiya, stipendiya va h.k.) va boshqa joriy transfertlarni qamrab oladi.

Aholining umumiy daromadiga pul daromadlari va natura shaklidagi daromadlar kiradi hamda doimiy asosda, takrorlanuvchi hususiyatga ega bo'lgan, yillik yoki undan kam vaqt oralig'idagi davrda uy xo'jaligi yoki uning, alohida a'zolariga tushadigan tushumlardan tarkib topadi. Ushbu tarifga muvofiq ravishda tushumlar "daromad" hisoblanishi uchun qator mezonlarga muvofiq bo'lishi kerak.

Lotoreyadagi yutuqlar, o'yinlardan olingan sovrinlar, sug'urta talablari bo'yicha mol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun to'lovlar, olingan meroslar, pensiyaga (iste'foga) chiqishda bir marta to'lanadigan summalar, hayot sug'urtasi bo'yicha (umrining oxirigacha davom etadigan sug'urta rentasidan tashqari) sug'urta to'lovlari, kutilmagan (ko'zda tutilmagan) foydalar, qonuniy huquqlari buzilganligi yoki yetkazilgan zararni qoplash to'g'risida qilingan davolar bo'yicha to'lovlar (yo'qotilgan foydani qoplashga qilingan to'lovlardan tashqari) va qarzni qaytarish evaziga olingan summalar umumiy daromadlarga qo'shilmaydi va kapital tushumlarga taalluqli

bo‘ladi (chunki kutilmagan, nomuntazam va uy xo‘jaligi uchun juda kam takrorlanadigan holat hisoblanadi).

7.2. Aholi umumiy daromadlarini hisoblash metodikasi

Aholi umumiy daromadlarini hisoblash metodikasi aholi turmush sifatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni hisoblash va baholash asoslarini, shuningdek, aholi daromadlarining darajasi, tarkibi va shakllanishidagi alohida manbalarning ahamiyatini belgilaydi. Ushbu metodika Milliy hisoblar tizimi (MHT)-93 ning xalqaro statistika standartlariga, Xalqaro mehnat tashkilotining tavsiyalariga, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga asoslangan.

Aholining umumiy daromadlari tarkibi 7.1-jadvalda keltirilgan.

7.1-jadval

Aholining umumiy daromadlari tarkibi²¹

Daromadlar tarkibi	
	Umumiy daromadlar (I+II)
I	Birlamchi daromadlar
1	Ishlab chiqarishdan olingan daromad
1.1	Mehnat faoliyatidan olingan daromad
1.1.1	Yollanma ishchilarning daromadi
1.1.2	Mustaqil ravishda band bo‘lishdan olingan daromad
1.2	Shaxsiy iste‘mol uchun o‘zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromad
2	Mol-mulkdan olingan daromad
	Foizlar
	Dividendlar
	Mualliflik haqi
	Renta va boshqa mol-mulkdan olingan daromadlar
II	Transfertlardan daromad
2.1	Ijtimoiy transfertlar
2.1.1	Pensiyalar
2.1.2	Nafaqalar
2.1.3	Stipendiyalar
2.2	Boshqa joriy transfertlar

²¹ Aholi daromadlari va turmush sifati. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2014

Aholi tomonidan olingan daromadlarning tarkibiy taqsimlanishini tahlil qilish maqsadida **aholi ixtiyoridagi daromad** aniqlanadi, chunki u aholi iste'mol xarajatlari uchun mumkin bo'lgan eng katta miqdorni aniqlash imkonini beradi.

Aholi ixtiyoridagi daromad umumiy daromaddan to'g'ri soliqlarni (ularning qaytarilishini hisobga olgan holda), majburiy yig'imlar va jarimalar hamda bir uy xo'jaligiga boshqa uy xo'jaligi tomonidan beriladigan moddiy yordam pullarini chegirish orqali hisoblanadi.

Uy xo'jaliklari kuzatuv asosida olingan aholining moddiy farovonligi bo'yicha taqsimlanishi va aholi daromadlarining tabaqalanishi to'g'risidagi ma'lumotlarning qamrovi, vakolatligi va aniqligini baholash maqsadida, mazkur metodika asosida shakllangan umumiy daromad ko'rsatkichlari uy xo'jaliklari kuzatuv doirasida daromadlar to'g'risida olinadigan ma'lumotlar bilan taqqoslanadi.

Aholi ixtiyoridagi daromadni hisoblash sxemasi 7.2-jadvalda keltirilgan.

7.2-jadval

Aholi ixtiyoridagi daromadni hisoblash sxemasi²²

T/r	Ko'rsatkichlar nomi
	Aholi ixtiyoridagi daromad (1-2-3)
1.	Umumiy daromad
2.	Soliqlar va majburiy transfertlar
2.1.	Qaytarilgan soliqlarni chegirgan holda daromaddan to'g'ri soliqlar
2.2.	Qaytarilgan soliqlarni chegirgan holda mol-mulkdan to'g'ri soliqlar
2.3.	Majburiy yig'imlar
2.4.	Boshqalar
3.	Oilaga yordam sifatida boshqa uy xo'jaliklaridan to'langan yordam pullar

²² Aholi daromadlari va turmush sifati. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2014

7.3. Aholi daromadlarini davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari

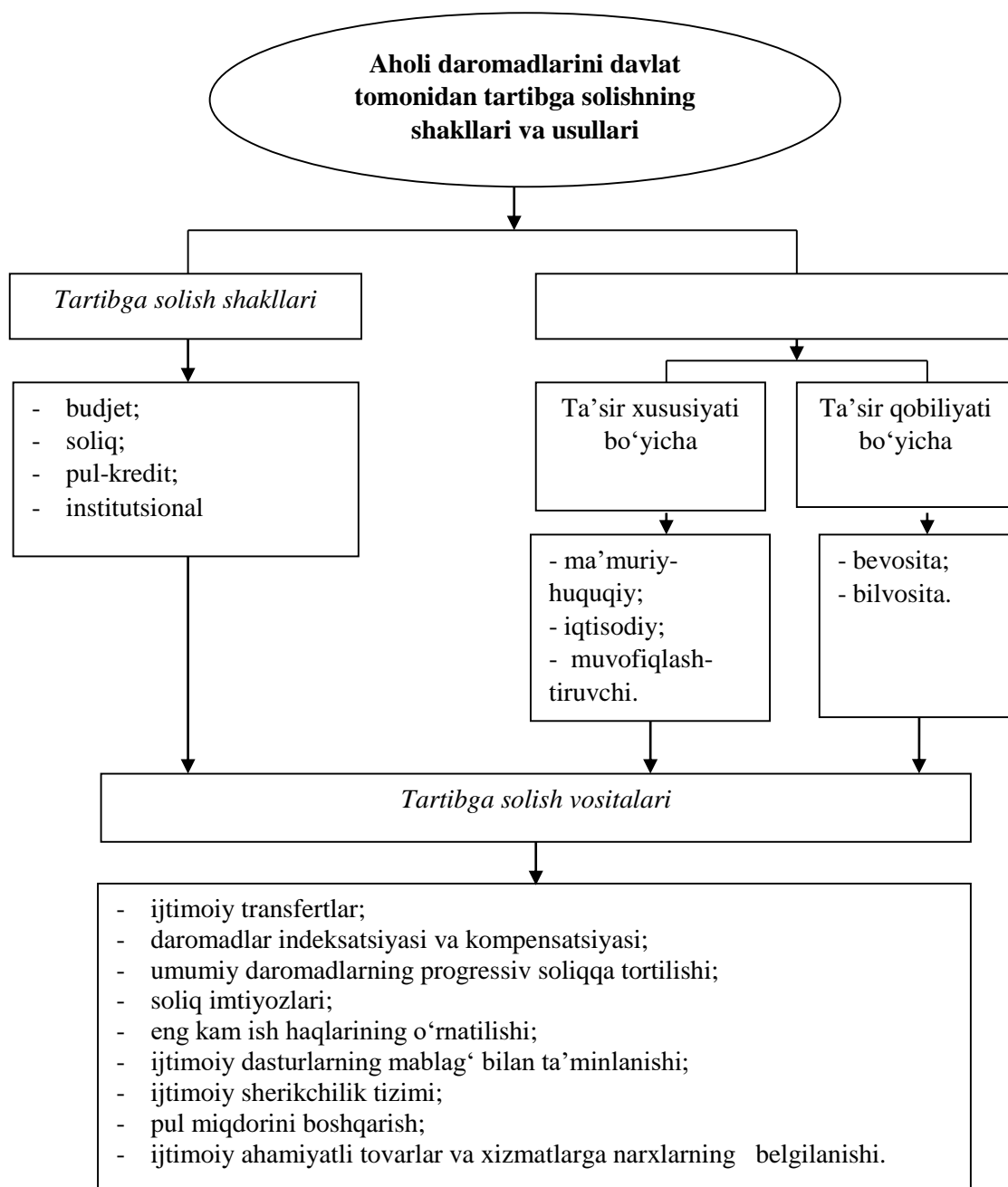
Aholi daromadlarini tartibga solish mexanizmini ko‘rib chiqishda uning uchta asosiy bo‘g‘inini ajratib ko‘rsatish mumkin. Ular o‘zaro birgalikdagi harakat jarayonida odamlar turmush darajasidagi asoslangan tabaqalanishni ta‘minlash bo‘yicha tartibga solish mexanizmining asosiy maqsadini amalga oshiradi.

Tartibga solish mexanizmining bu triadasida aholi daromadlarini tartibga solishning davlat mexanizmi muhim rol o‘ynaydi. Bu qoidani asoslab beruvchi obyektiv sabablar orasida bozor mexanizmining iqtisodiyotni ijtimoiy optimum holatiga olib borishga qodir emasligini, ko‘p sonli odamlarning qashshoqlik chegaralarida yashashini, ishsizlarning ulkan armiyasi mavjudligini, aholi daromadlarining past darajalariga ega hududlarning soni kattaligini, iqtisodiyotning jiddiy ravishda jinoiylashganini, aholi daromadlarining keskin tabaqalanishini aytish mumkin. Aholi daromadlarini tartibga solish davlat mexanizmining muhim tarkibiy elementi, uning shakllari va usullari bo‘lib, ular daromadlarga ta‘sir ko‘rsatish jarayonini ta‘minlaydi. Aholi daromadlarining davlat tomonidan tartibga solishning budjet, soliq, pul-kredit va institutsional shakllari, shuningdek, uning asosiy usullari va instrumentlari ajratiladi (7.2-rasm).

Davlat budjeti vositasida jamiyatning kam ta‘minlangan qatlamlari farovonligining mo‘tadil darajasini ta‘minlash uchun aholi daromadlarini qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Budjet tomonidan tartibga solish doiralarida mehnatga haq to‘lashning, pensiya miqdori, yordamlarning eng kam me‘yorlarini o‘rnatishga katta e‘tibor qaratiladi.

Aholi daromadlari ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-kasbiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-geografik omillar ta‘sirida o‘zgarib turadi. Ko‘rinib turganidek, barcha omillar ijtimoiy maqsadlar bilan bog‘liq: siyosiy tuzum ijtimoiy dasturlar, daromad siyosati va ish haqi yo‘nalishini iqtisodiy siyosat doiralarida belgilab beradi; jins, yosh, insonlar qobiliyati, ularning bardoshi, oila instituti (nikoh munosabatlari, oilada farzand mavjudligi) insonning ma‘lum kasbga, mutaxassislikka mansubligi, unda u yoki bu darajadagi bilim, malaka

va ish tajribasining mavjudligi umumiy daromad qiymatiga ta'sir qiladi.

7.2-rasm. Aholi daromadlarining davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullari²³

²³ Aholi daromadlari va turmush sifati. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2014

7.4. Aholi daromadlarining tabaqalashuvi va uni o'lash usullari

Inson ijtimoiy foydali mehnat bilan bandmi yoki band emasmi, oilada yashaydimi yoki oilasiz, bolami, o'smiri, o'quvchimi, yollanma ishchimi ekanligi yoki yo'qligida namoyon bo'luvchi insonning ijtimoiy maqomi mashg'ulot yoki faoliyat turi, ishlab chiqarish turi, mehnat sharoitlari, umuman iqtisodiy siyosatning shakllanish darajasi hamda qisman daromadlar va ish haqi siyosati (davlat, mintaqaviy, mahalliy, firma ichidagi) singari umumiy daromad miqdoriga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Daromadlarning shakllanishida yashash va ishlash joyining tabiiy-iqlim sharoitlari, joylashish zichligi va xususiyati, mintaqaning milliy o'ziga xosligi, unda yashovchi aholi mentaliteti ancha ahamiyatlidir.

Bozor qonunlariga mos ravishda, jamiyatda qabul qilingan va qonuniy ruxsat berilgan usullar bilan topilgan daromadlardagi farqlar **adolatli tengsizlikni**, g'ayriqonuniy, ya'ni man etilgan usullar bilan topilgan daromadlardagi farqlar **adolatsiz tengsizlikni** paydo etadi. Adolatsiz tengsizlik xufyona (man etilgan) iqtisodiy faoliyat bor joyda yuzaga keladi (3-jadval).

Ilmiy kuzatishlarimizdan shunday xulosaga keldikki, xufyona iqtisodiyot rivojlanishini tavsiflovchi omillarni 3 guruhga ajratish mumkin:

1. Iqtisodiy omillar:

- soliqlarning yuqoriligi (daromad solig'i, foydadan soliqlar va boshqalar);
- xo'jalik faoliyati sohalarining qayta o'zgartirilishi (sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, savdo, xizmat ko'rsatish);
- moliya tizimidagi inqiroz va uning milliy iqtisodiyotga salbiy ta'siri;
- xususiylashtirish jarayonining nomukammalligi;
- qayd qilinmagan iqtisodiy tuzilmalar faoliyati (qishloq xo'jaligida: aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishi; savdo sohasida: oziq-ovqat va kiyim-kechak bozorlarida individual savdo faoliyati; qurilishda: byurtmaga uy-joylarni qurish, ta'mirlash; transport sohasida: shaxsiy avtomobillarda odam tashish; fan sohasida: xususiy repititorlik, tarbiyachilik, enagalik; sanoat tarmog'ida: uy xo'jaligida spirtli

ichimliklar ishlab chiqarish, kiyim-kechaklar, poyabzal, mebel, avtomobil va boshqa maishiy xizmatlar ta'miri).

7.3-jadval

Noqonuniy faoliyat turlari

Ishlab chiqarish faoliyati	Noishlab chiqarish faoliyati
<p>a) Kontrabanda:</p> <ul style="list-style-type: none"> – tamaki mahsulotlari (ulgurji va chakana savdo); – qurol-yarog‘; – spirtli ichimliklar; – oziq-ovqat mahsulotlari; – avtomobillarni olib qochish. 	<p>a) Talonchilik va o‘g‘irlik:</p> <ul style="list-style-type: none"> – avtomobillar; – san‘at ishlanmalari; – kvartiralar; – muassasalar; – yuk avtomobillaridan tovarlar; – yengil avtomobillardan tovarlar; – seyflar; – qimmatbaho buyumlar
b) Narkotik moddalarni ishlab chiqarish va sotish	b) Boshqa jinoyatlar: <ul style="list-style-type: none"> – garovga olish; – firibgarlik; – ta‘magirlik
d) Fohishabozlik	d) Huquqi bo‘lmagan shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan qonuniy noishlab chiqarish faoliyati
e) Yashirin ko‘ngilochar o‘yinlar	
f) Yashirin abortxonalar	
g) Korrupsiya (pora berish, sotib olish)	
h) O‘g‘irlik	
i) Tovar markalarini qalbakilashtirish	
j) Qalbaki qog‘oz pullarni chiqarish	
k) Olib qochilgan tovarlar bilan operatsiyalar	
l) Oziq-ovqat mahsulotlari sortlarini o‘zgartirish	
m) Huquqi bo‘lmasdan turib, ruxsat etilgan ishlab chiqarish faoliyat turlari bilan shug‘ullanish: <ul style="list-style-type: none"> – noqonuniy tovarlarni ishlab chiqarish (spirtli ichimliklar); – noqonuniy xizmatlarni ko‘rsatish; – litsenziyasi bo‘lmay bir qancha faoliyat turlari bilan shug‘ullanish. 	

2. Ijtimoiy omillar:

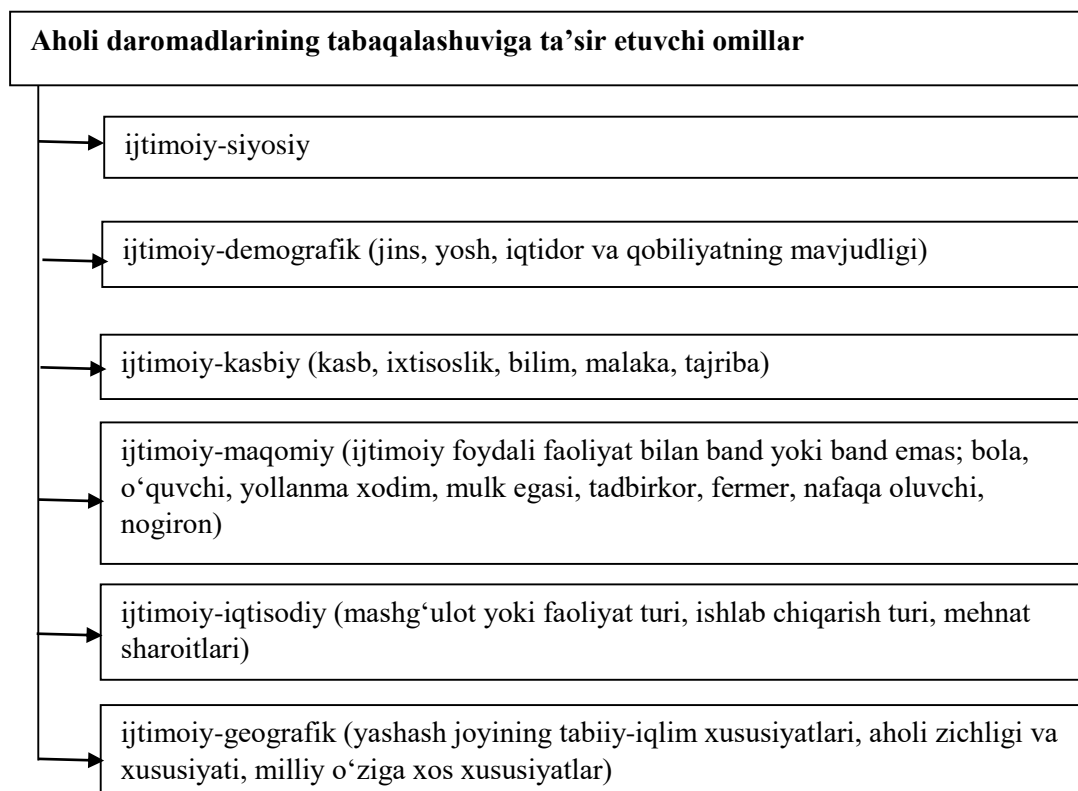
- aholi turmush darajasining pastligi. Bu iqtisodiy faoliyatning yashirin turlari rivojlanishini ta'minlaydi;
- ishsizlik darajasining yuqoriligi va qisman ishlovchilarning barcha faoliyat turlari bo'yicha olayotgan daromadlarining kamligi;
- yalpi ichki mahsulotning notekis taqsimlanishi.

3. Huquqiy omillar:

- qonunning nomukammalligi;
- noqonuniy va kriminal iqtisodiy faoliyat bo'yicha huquqiy himoyalash tuzilmalari faoliyatining yetarli emasligi;
- iqtisodiy jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha koordinatsion mexanizmning takomillashmaganligi.

7.5. Aholi daromadlarining tabaqalashuviga ta'sir etuvchi omillar

Aholi daromadlari qator omillar ta'sirida o'zgaradi va bu omillarning ta'sir kuchi hamda yo'nalishlari turlicha. Daromadlar miqdori va ularning farqlari qator omillar ta'siri bilan bog'liq (3-rasm).

7.3-rasm. Aholi daromadlarining tabaqalashuviga ta'sir etuvchi omillar²⁴

²⁴ Aholi daromadlari va turmush sifati. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2014

Iqtisodiyotda shunday qonuniyat borki, aholi jon boshiga olingan daromadlarni o'sishi ishlab chiqarish darajasi va uning o'sish sur'atlariga to'g'ri mutanosiblikda bo'ladi. Aholi jon boshiga hisoblangan daromad ishlab chiqarishning hajmiga va aholining soniga bog'liq bo'ladi. Aholi jon boshiga daromadlar o'sishi uchun ishlab chiqarishning o'sishi aholining ko'payishidan tez borishi talab qilinadi.

7.6. Kam ta'minlanganlik indikatorlari va ko'rsatkichlari

Kam ta'minlanganlikni o'lchash kambag'allik darajasini yoki kambag'allik chegarasidan past daromadga ega bo'lgan aholi ulushini, kambag'al oilalarning moddiy yetishmovchilik darajasini, shuningdek, kambag'al oilalarning daromad darajasi bo'yicha tabaqalanish darajasini belgilashni anglatadi.

Kam ta'minlanganlikni o'lchash jarayonining o'zi uy xo'jaliklarini (milliy va mintaqaviy darajalarda saralab olingan vakillar tanlab tekshiriladi) tekshirishga, ularni daromadlar va iste'mol darajasiga ko'ra farqlashga asoslangan.

Kam ta'minlanganlikning tarqalishini baholashning asosiy ko'rsatkichi sifatida kambag'allik koeffitsiyentidan yoki ularning umumiy miqdoridagi kambag'al uy xo'jaliklari (aholi) ulushidan foydalaniladi. Kambag'allik koeffitsiyenti oddiy formula yordamida aniqlanadi:

$$P = q / H$$

Bu yerda: P – kambag'allik koeffitsiyenti;

q – kambag'allik chegarasidan past daromadga, iste'molga ega uy xo'jaliklari (aholi) soni;

H – uy xo'jaliklarining (aholining) umumiy soni.

Shuni alohida ta'kidlash lozim, bu ko'rsatkichdan foydalanish cheklangan, chunki u kambag'allikning faqat tarqalishini tavsiflaydi, lekin kambag'allik xususiyatini ochib bera olmaydi.

Kam ta'minlanganlikni yanada aniqroq tavsiflash va uning tabiatini aniqlash uchun kambag'allikning quyidagi ko'rsatkichlaridan foydalaniladi:

– kambag'allik oralig'i (kambag'allik darajasi) indeksi – kambag'allik chegarasining uy xo'jaliklari xarajatlari darajasidan yoki kambag'allarning o'rtacha daromadlaridan oshib ketish darajasi. Bu

ko'rsatkich kambag'allikning jiddiyligini aks ettiradi va undan chiqishga zarur xarajatlar qiymatini belgilash uchun foydalanish mumkin. Bu ko'rsatkich kambag'allikning kuchlilik darajasini aks ettirmaydi.

– kambag'allikning kuchlilik indeksi. Bu indeks har xil daromadli oilalarning o'rtacha o'lchab ko'rilgan kattaligi orqali aniqlanadi hamda quyidagi ikki tarkibiy qismning yig'indisi: kambag'allik darajasi va kambag'allar o'rtasidagi tengsizlik bilan bog'liq bo'lgan yig'indidan iborat.

Kambag'allik ko'p darajali hodisa hisoblanib, uning mohiyati faqatgina daromadlar yoki iste'mol bo'yicha kambag'allikdangina iborat bo'lib qolmaydi. Agar inson taraqqiyoti uning munosib va sog'lom turmush kechirish imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat bo'lsa, unda bu ma'noda kambag'allik – bunday imkoniyatlarning yo'qligi yoki jiddiy cheklanganligidir.

Kambag'allik insonning uchta asosiy yo'nalish – sog'liq (uzoq umr ko'rish orqali), bilim va yashash sharoitlari bo'yicha yetishmovchiliklarining turli jihatlarini aks ettiruvchi maxsus ko'rsatkich bo'lib, u yuksak daromadga ega mamlakatlar uchun, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun alohida hisoblanuvchi kambag'allik indeksi deb ataladi.

Qayd qilish kerakki, kambag'allik indeksi daromadlarning iste'molga nisbati bo'yicha aniqlanadi. BMT tashkiloti kuniga 1,25 dollardan kam daromad bilan yashovchi aholini kambag'allar guruhiga kiritadi.

Bundan tashqari, kambag'allikni baholashda uy xo'jaliklarini tekshiruv ma'lumotlariga ham asoslaniladi. Bu tekshiruvlar har yili o'tkaziladi va 10000 uy xo'jaligidagi reprezentativ tanlovni qamrab oladi. Kambag'allikning oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli bo'yicha chegarani belgilashda aholi jon boshiga sutkasiga 2101 kilokaloriya iste'molga xarajatlar qiymati bo'yicha hisoblab chiqiladi. Bu chegaradan pastroq xarajatlarning o'rtacha darajasiga ega bo'lgan uy xo'jaliklari kambag'allar toifasiga kiritiladi. Uy xo'jaliklaridagi iste'mol qiymatini aniqlash paytida oilaviy xarajatlarning bir maromdaligi, shu bilan birga, bevosita uy xo'jaligida yetishtirilgan mahsulot iste'moli ham hisobga olinadi.

Kambag‘allar toifasiga kiritilgan uy xo‘jaliklarida bu holatga jiddiy ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

- aholining qishloq joylarida istiqomat qilishi;
- 16 yoshgacha bo‘lgan bolalar soni 3 yoki undan ortiq bo‘lgan oilalarning mavjudligi;
- oila boshliqlarining o‘rta maxsus ma‘lumotga ega bo‘lganligi.

Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, ish bilan bandlik har doim ham kambag‘allikdan xalos bo‘lishga yordam bermaydi. Ya‘ni iste‘mol uchun past xarajatlarga ega uy xo‘jaliklarining katta qismi (50% atrofida) budjet sohasida ishlovchi xodimlarga, korxonalarining kam haq to‘lanuvchi xodimlariga to‘g‘ri keladi. Mavsumiy va vaqtinchalik ishlarda band bo‘lgan xodimlarda kambag‘allikka uchrash ehtimoli yuqori bo‘ladi.

Kam ta‘minlanganlikning jiddiyligi va keskinligi. Bir sutkada 2101 kkal iste‘molga asoslangan kambag‘allikni belgilash uslubiyoti uning jiddiyligi va keskinligini aynan mos baholashga imkon bermaydi. Biroq aksariyat rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda kambag‘allikning jiddiyligi yuqori emas, chunki kambag‘al oilalarning aksariyati kambag‘allik chegarasining o‘rnatilgan me‘yorlariga yaqin bo‘lgan iste‘mol xususiyatiga (1900 kkal dan 2100 kkalgacha) ega. Shu bilan birga, ko‘pchilik hududlarda (qishloq joylari bundan mustasno) kambag‘allikning keskinligi ham yuqori darajada emas, biroq bu ko‘rsatkich bo‘yicha mamlakatlarda katta hududiy tafovutlar mavjud bo‘ladi.

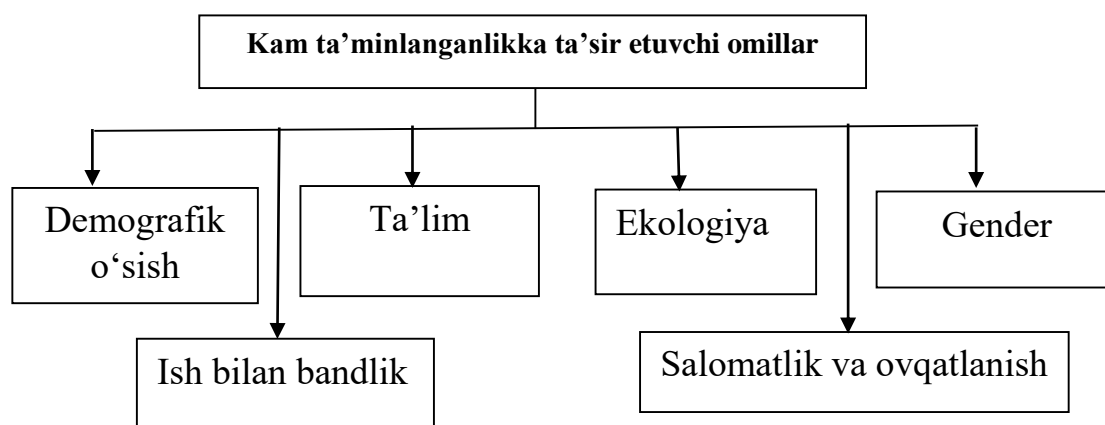
7.7. Kam ta‘minlanganlikka ta‘sir etuvchi omillar

Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, kam ta‘minlanganlikka quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi:

Endi yuqorida ko‘rsatilgan omillarga batafsil to‘xtalib o‘tsak.

1. Demografik o‘shish. Kambag‘allikning nisbatan yuqori darajasini oldindan belgilab bergan omillardan biri o‘tgan asrning 70-80-yillardagi tug‘ilishning yuqori darajasi bo‘lib, u o‘zining eng yuqori ko‘rsatichiga yetgan, ya‘ni aholi o‘sha davrda yiliga o‘rtacha 3,6 %dan ko‘paygan. Bugungi kunga kelib mamlakatdagi demografik tendensiyalar normal holatda bo‘lishiga qaramasdan quyidagi holatlar kuzatilmoqda:

- tug‘ilish darajasining pasayishi;
- aholi o‘sish sur‘atlarining kamayishi;
- ikki yil oraliq bilan tug‘ish holatlarining keskin qisqarganligi;
- ko‘pchilik oilalarning oilaning o‘rtacha o‘lchamini rejalashtirishi.

7.4-rasm. Kam ta'minlanganlikka ta'sir etuvchi omillar²⁵

2. Ish bilan bandlik. Ish bilan bandlik aholi iqtisodiy farovonligining oshishiga yordam beradi. Biroq, ish bilan bandlik oilani kambag‘allikdan har doim ham ishonchli ravishda kafolatlay olmaydi. Bu qisman quyidagilar bilan izohlanadi:

- ish bilan bandlikning mavjud tarkibi, ya’ni qishloq xo‘jaligi va budjet sohasida kam haq to‘lanuvchi mehnatning ustunligi (sog‘liqni saqlash, ta’lim, kommunal xizmatlar va h.k.);

- norasmiy sektorda bir martalik, vaqtinchalik va mavsumiy ishlarning ustunligi (bu sohada daromadlar beqaror xususiyatga ega bo‘ladi);

- mamlakatning yetarli miqdordagi suv zaxiralariga ega bo‘lmagan hududlarida, shaxsiy yordamchi va dehqon xo‘jaliklarini yuritish uchun foydalaniladigan yerning unumdorlik sifati pasayishi.

3. Ta’lim. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, to‘q oilalarga qaraganda kambag‘al oilalarning ma’lumot darajasi pastroq bo‘ladi. Kam daromadli oilalarda o‘rta maxsus yoki oliy ma’lumotga ega bo‘lgan oila a‘zolari soni kam bo‘ladi. Statistik ma’lumotlar tahlili aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalarni maktabgacha ta’lim

²⁵ Aholi daromadlari va turmush sifati. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2014

muassasalarga qabul qilishning kamayishi kuzatilayotganligini ko'rsatmoqda. Bu holat yosh bolalar parvarishini amalga oshirishga majbur ayollar katta qismining samarali ish bilan bandlik qatoridan chiqishiga va shunga muvofiq uy xo'jaliklari tashqi daromadlarining qisqarishiga, bolalarni maktab ta'limiga yetarlicha tayyorlanmasligiga olib keladi. Bundan tashqari, aksariyat mamlakatlarda oliy ta'limning pullik-shartnoma tizimga o'tishi kambag'al oilalarning oliy ma'lumot olishlarini mushkullashtirib qo'yadi.

4. Salomatlik va ovqatlanish. Shunisi shubhasizki, kambag'allik xavfi salomatlikning ahvoli mehnatga layoqatsizlikka sabab bo'ladigan oilalarda o'sib boradi. Bu shaxslarning mehnatga layoqatli yoshda bu toifa aholi tarkibidan chiqarilishi, ularni davolash xarajatlarining yuqoriligi, bunga bog'liq holda uy xo'jaliklari xarajatlari tarkibining majburiy o'zgarishiga olib keladi.

Ovqatlanish bolalar va onalar salomatligi uchun muhim ahamiyatga ega. To'yib ovqat yemaslik va mikroelementlar yetishmovchiligi bolalarning aqliy va jismoniy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, homiladorlik paytida asoratlarga olib keladi va katta yoshdagilarning reproduktiv faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aytish joizki, aholining ayrim toifalari o'rtasida to'yib ovqatlanmaslik va mikroelementlar tanqisligi belgilari mavjud. Bu holat to'g'ri ovqatlanish haqidagi bilimlarning yetishmasligi, ovqatlanishning milliy an'analari, daromadlar kamligi, tibbiy yordam va undan keyingi nazoratning yetarli darajada sifatli emasligi bilan izohlanadi.

5. Ekologiya. Sobiq ittifoq davrida ko'p miqdordagi suvning Amudaryo va Sirdaryodan sug'orish maqsadlarida sarflanishi, zaharli o'g'itlardan keragidan ortiq foydalanish O'zbekistonda ko'plab ekologik muammolarni meros qilib qoldirdi. Bu aholining kambag'allik darajasining oshishiga olib keldi, ya'ni odamlarning ifloslangan, kimyoviy moddalarga to'yingan yerda yetishtirilgan mahsulotlarni, suvni iste'mol qilishi natijasida ular salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Masalan, Orol dengizining qurib qolgan tubidan tarqalgan chang sababli respirator xastaliklar bilan kasallanish hollari ko'paygan. Shu bilan birga, respublikada ikkinchi bor sho'rlanishga – 50%, suv eroziyasiga – 8% va shamol eroziyasiga esa 54% sug'oriladigan yerlar yo'liqqan. Mazkur holat agrar faoliyatdan keladigan daromadlarni jiddiy pasaytiruvchi omil hisoblanadi.

6. Gender. Umummaktab, kasb-hunar ta'limi yoshida erkak va ayollar o'rtasida tengsizlik kuzatilmaydi. Biroq, undan yuqori yoshda jinslardagi nisbatda o'zgarishlar qayd etiladi. Aytish lozimki, ayollar borgan sayin ko'proq sog'liqni saqlash (barcha xodimlarning 77,5%ini tashkil qiladi) va ta'lim (72,7%) kabi kam haq to'lanuvchi sohalarda band bo'lib bormoqda. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, agar uy xo'jaliklarida, ayollar ish bilan band bo'lmasa, ko'pincha kam ta'minlangan bo'ladi. Shuning uchun ayollarning ish bilan bandligini oshirish oilaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ma'lumki, ayollarning o'rtacha daromadi erkaklarnikiga qaraganda kamroq, lekin bu ayollarning ko'proq kam haq to'lanuvchi sohalarda bandligi tufayli sodir bo'lmoqda. Erkaklar singari, ayollar ham norasmiy mehnat bozorida kam himoyalangan, ya'ni yosh ayollar odam savdogarlari tomonidan ekspluatatsiya qilinish xavfi bilan to'qnashadi.

7.8. Kam ta'minlanganlikning kelib chiqish sabablari, uning tarqalishi va cheklash yo'llari

Kam ta'minlanganlikka ta'sir qiluvchi omillardan kelib chiqib, uning tarqalishini quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Farovonligi, asosan, qishloq xo'jaligi faoliyatiga bog'liq bo'lgan qishloq oilalari. Bu oilalar uchun quyidagilar xos:

– yollash bo'yicha ish bilan bandlikning nisbatan yuqori darajasi va oilaning ish bilan band va band bo'lmagan mehnatga layoqatli a'zolari sonining o'zaro turg'un nisbati (o'zaro nisbat 1:1,5);

– oilaning katta yoshdagi a'zolari kasbiy ma'lumot darajasining pastligi;

– suv yetishmasligi va yer sifatining pastligi tufayli mavjud yer maydonlari unumdorligining pastligi;

– oilaning kattaligi va oilaning ish bilan band bo'lgan a'zolariga tushadigan iqtisodiy yukning ortiqqligi. Bu oilalar uchun tahdid soluvchi omil, qishloq xo'jaligi mahsulotlari konyunkturasiga va qishloq xo'jaligi faoliyatini olib borishning tashqi omillariga bog'liq bo'lgan, qancha oz bo'lsa, shunchalik beqaror ham bo'lgan daromadlardir.

2. Ko‘proq kichik shaharlar, shahar tipidagi manzilgohlar va tuman markazlarida yashovchi oilalar. Bu toifani qishloq xo‘jaligidan tashqari, korxonalarining yollanma xodimlari tashkil qiladi. Bu oilalar uchun quyidagi belgilar xos:

- oilaning uncha katta emasligi (o‘rtachaga yaqin);
- oilaning ish bilan band bo‘lgan a‘zolariga tushadigan iqtisodiy yukning nisbatan kattaligi;
- uy xo‘jaliklari boshlig‘ining ancha yuqori bilim darajasi;
- oilaning mehnatga layoqatli a‘zolari ish bilan bandlik darajasining pastligi;
- yer maydonining yo‘qligi yoki o‘lchamining kichikligi.

Bu oilalar uchun xavf omillari iste‘mol tovarlari va xizmatlari narxlarining oshishi, ish haqlarining kechikishi, struktura tashkil qiluvchi qishloq xo‘jaligidan tashqari, korxonalar iqtisodiy ahvolidan yomonlashuvidir.

3. Shaharda yashovchi oilalar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

- oilaning uncha katta emasligi;
- oilaning ham o‘quvchilar, ham katta yoshdagi ishsiz a‘zolari hisobiga ish bilan band bo‘lganlarga tushadigan iqtisodiy yukning kattaligi;
- oilaning to‘liq emasligi, ya‘ni boquvchilardan bittasining yo‘qligi;
- oilaning mehnatga layoqatli a‘zolarining budget sohalarida bandligi;
- yer maydonining yo‘qligi.

Bu oilalar uchun asosiy xavf omillari qatoriga iste‘mol tovarlari va xizmatlariga narxlarning oshishi, mehnatga layoqatli oila a‘zolarining kasalligi va ishni yo‘qotish kiradi.

4. Quyidagi belgilar bilan ajralib turuvchi qishloq va shahar oilalari:

- mehnatga layoqatli oila a‘zolari kasbiy ma‘lumotining past darajasi va ularga mehnat bozorida talabning pastligi;
- malakasiz va beqaror ish bilan bandlik (iqtisodiyotning barcha tarmoqlaridagi malakasiz xodimlar, vaqtinchalik yollanma va mavsumiy xodimlar, norasmiy sektorda band bo‘lgan tadbirkorlar);
- yer maydonining yo‘qligi yoki unumdorligining pastligi.

Kambag'al oilalar miqdori ajratilgan guruhlarining o'zaro nisbati va to'planish manzillarning muayyan turiga va ishlab chiqarish infratuzilmasi holatiga bog'liq. Kambag'allik to'plangan manzillarning bir necha turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

– transport-sanoat aglomeratsiyalaridan uzoqda joylashgan qishloq joylari;

– ishlab chiqarish depressiyasi xususiyatiga ega bo'lgan ko'p sohali kichik shaharlar;

– transport-sanoat aglomeratsiyasidan tashqarida joylashgan tuman markazlari.

Aholining ko'pchilik toifalari uchun kambag'allik muammosini mustaqil ravishda hal qilib bo'lmaydi, chunki aholining bir qismi ijtimoiy qabul qilmaslikning alohida zonasiga tushib qoladi. Shu bilan birga, bozor kimlarnidir oldinga chiqib ketishiga imkon bersa, boshqalarni hamma narsadan mahrum qiladi.

Kambag'allikni davlat siyosatining quyidagi tamoyillariga tayangan holda bartaraf etish mumkin: halol, yuqori haq to'lanuvchi mehnat uchun keng imkoniyatlar berish va mehnatga layoqatli fuqarolarni o'zini-o'zi mehnati bilan faol mustaqil ta'minlashga rag'batlantirish.

Kambag'allik bilan kurashish va uning oldini olish bir necha yo'nalishlar bo'yicha olib borilishi mumkin:

– alohida xodim va umuman aholi turmush darajasini oshirishga yo'naltirilgan iqtisodiy choralar (bu daromadlar, bandlik siyosati, investitsiya, soliq, manzilli ijtimoiy yordam);

– obyektiv ravishda turli xavflardan aholini himoya qilish tizimini (mehnatga layoqatning yo'qotilishi, kasallik, nogironlik, ishsizlik, qarilik, o'lim, boquvchisini yo'qotish) va bolalarga nafaqalar, aholining alohida guruhlariga imtiyozlar berish tizimining samaradorligini oshirish;

– ijtimoiy yordam tizimini takomillashtirish (moddiy yoki nomoddiy yordam, bepul ovqatlanish, nogironlar huquqlarining tiklanishiga yordam berish, uyda, kunduzgi muassasalarda ijtimoiy xizmat ko'rsatish, ijtimoiy uy-joy taqdim qilish).

Kambag'allikni bartaraf etishda soliqqa tortishning o'zgartirilishi natijasida daromadlarning kambag'allar foydasiga ularga har xil turdagi yordam ko'rsatish orqali qayta taqsimlanishi yaxshi samara

bermaydi. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar bunday yo'ldan allaqachon voz kechgan. Kambag'allarga to'lov ko'rinishida yordam ko'rsatish ish haqining rag'batlantiruvchi vazifasining pasayishiga olib keladi, boqimandalik kayfiyatining rivojlanishiga, ish bilan bandlik tarkibining yomonlashuviga, o'z ahvolini yaxshilashga intilishdan to'la mahrum bo'lgan odamlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shuning uchun ijtimoiy himoyaning faol siyosati qiyin vaziyatda qolganlarga bevosita yordam ko'rsatishdan ham ko'ra, bunday vaziyatga tushib qolish xavfini qisqartirish, aholining bozor sharoitlariga ijtimoiy moslashuvi, ijtimoiy barqarorlik, ijtimoiy xizmatlar ko'lamini kengaytirish, hududiy ijtimoiy dasturlar ishlab chiqishdir. Shu bilan birga, ijtimoiy himoya haddan tashqari mehnat faolligining aks rag'batlantiruvchisi bo'lib qolishi mumkin.

Qisqacha xulosa

Iqtisodiy adabiyotlarda aholi daromadlarining mohiyatini belgilashga oid turlicha yondashuvlar mavjud va ularni tadqiq qilish darajasidan kelib chiqqan holda turlicha talqin qilinadi. Bu yondashuvlarni umumlashtirib, qayd qilish mumkinki, ularni tadqiq qilish ikki asosiy yo'nalishda o'tkazilgan. Iqtisodiyotda aks etgan birinchi yo'nalish doirasida miqdoriy o'zaro aloqalar ko'rib chiqiladi, ya'ni aholi daromadlari "vaqt birligiga pul tushumlari yoki naqd pul yig'indisi sifatida" belgilanadi. Bu yerda tadqiqotning mohiyati daromadlarning talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi va o'z navbatida, talab va taklifning ishlab chiqarish omillariga o'zaro nisbati bilan belgilanuvchi pul miqdori sifatida qabul qilinadigan miqdoriy xususiyatlarni o'rganishdan iborat. Aholi tomonidan olingan daromadlarning tarkibiy taqsimlanishini tahlil qilish maqsadida aholi ixtiyoridagi daromad aniqlanadi, chunki u aholi iste'mol xarajatlari uchun mumkin bo'lgan eng katta miqdorni aniqlash imkonini beradi. Aholi ixtiyoridagi daromad umumiy daromaddan to'g'ri soliqlarni (ularning qaytarilishini hisobga olgan holda), majburiy yig'imlar va jarimalar hamda bir uy xo'jaligiga boshqa uy xo'jaligi tomonidan beriladigan moddiy yordam pullarini chegirish orqali hisoblanadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Aholi daromadlari qanday shakllanadi?
2. Aholi umumiy daromadlarini hisoblash metodikasini tavsiflang.
3. Aholi daromadlarini davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullarini sanab bering.
4. Aholi daromadlarining tabaqalashuvi va uni o'lchash usullari nima uchun zarur? U qanday amalga oshiriladi?
5. Aholi daromadlarining tabaqalashuviga ta'sir etuvchi omillarni qanday bartaraf etish mumkin?
6. Kam ta'minlanganlik indikatorlari va ko'rsatkichlari nimalarni o'z ichiga oladi?
7. Kam ta'minlanganlikka ta'sir etuvchi omillarni tavsiflang.
8. Sizningcha kam ta'minlanganlikning kelib chiqish sabablari, uning tarqalishi va cheklash yo'llarida xalqaro tajribalardan qaysilari namunali?

8-bob. DEMOGRAFIK VAZIYAT VA UNING INSON TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

- 8.1. Demografik jarayonlarni o‘rganish manbalari**
- 8.2. Doimiy aholi soni va unga ta‘sir etuvchi omillar**
- 8.3. Aholi soni dinamikasi ko‘rsatkichlari**
- 8.4. Aholining jins tarkibi**
- 8.5. Aholining yosh tarkibi**
- 8.6. Aholining joylashishi bo‘yicha tarkibi**
- 8.7. Aholining iqtisodiy tarkibi**
- 8.8. Demografik siyosat olib borish uslublari**

8.1. Demografik jarayonlarni o‘rganish manbalari

Demografik jarayonlarni o‘rganishda aholiga doir nashr etilgan raqamli ma‘lumotlar, ilmiy manbalar, maxsus tadqiqot natijalaridan, ya‘ni demografik ma‘lumotlardan foydalaniladi. Demografik ma‘lumotlar birlamchi va ikkilamchi tavsifga ega.

Birlamchi ma‘lumotlar – demografik jarayonlar haqida to‘plan-gan dastlabki statistik ma‘lumotlar, jadvallar va maxsus ko‘rsatkichlar. Ikkilamchi ma‘lumotlar – bu birlamchi ma‘lumotlar asosida olib borilgan ilmiy tahlil va hisob-kitoblardir.

Aholi haqidagi axborot tizimi barcha aholini qamrab oluvchi ikkita asosiy manbadan iborat bo‘lib, bular aholi ro‘yxatlari va tabiiy harakatning joriy qayd etilishini, shuningdek, tanlama tadqiqot, aholi registrlari kabi qo‘shimcha manbalarni o‘z ichiga oladi.

Aholi ro‘yxatlari va aholini joriy qayd etishdan olinadigan ma‘lumotlarsiz demografik koeffitsiyentlarni hisoblab bo‘lmaydi. Aytish joizki, bu koeffitsiyentning sur‘ati joriy qayd etish bo‘lsa, maxraji aholi ro‘yxati yoki uning asosida olingan hisob-kitoblar bo‘ladi.

Aholi ro‘yxati – aholi haqidagi muhim axborot manbalaridan biri bo‘lib, aholi soni va uning harakati haqidagi ma‘lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonidir. BMT ta‘rifiga ko‘ra, aholi ro‘yxati – bu ma‘lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik,

iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarni yig'ish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir.

Aholi tabiiy harakatining qayd etilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etishga asoslanadi. Aholining tabiiy harakati, uning takror barpo bo'lishi bevosita (tug'ilish, o'lim) va bilvosita (nikoh, ajralish) ta'sir etuvchi demografik jarayonlarni o'z ichiga oladi. Tabiiy harakat haqidagi axborot asosida mamlakat aholisining soni, tabiiy harakatining nisbiy ko'rsatkichlari hisoblanib, ular asosida aholi soni va tarkibining istiqboldagi prognozi amalga oshiriladi.

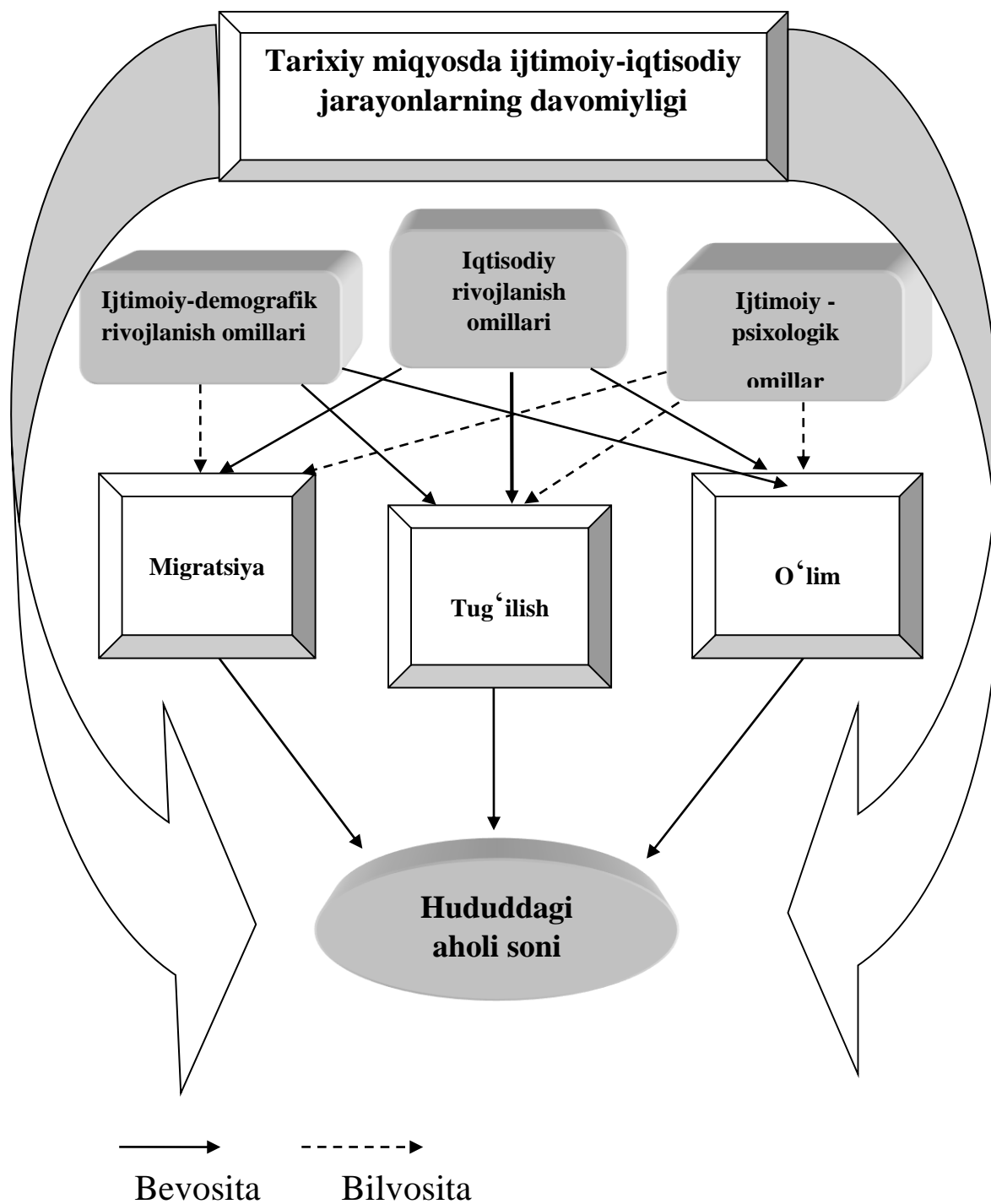
8.2. Doimiy aholi soni va unga ta'sir etuvchi omillar

Aholi soni muayyan bir hududda yashovchi aholining umumiy miqdori hisoblanib, u eng keng tarqalgan umumiy miqdoriy demografik tavsiflardan biridir. Aholi soni tug'ilish va o'lim natijasida muntazam o'zgarib turadi, muayyan bir hududlar uchun esa aholi migratsiyasi natijasida o'zgaradi. Shuning uchun demografik tahlilda aholi soni vaqt funksiyasi sifatida qaraladi. U ma'lum bir vaqt aholini ro'yxatdan o'tkazish vaqti uchun yil boshi, yil oxiri yoki yil o'rtasidagi holati bo'yicha o'lchanadi va baholanadi. Ushbu vaqtning belgilanishi, ayniqca, yirik mamlakatlar yoki hududlar uchun juda zarur, bunda yil boshidagi va yil o'rtasidagi aholi miqdoridagi farq 100 mingni tashkil qilsa, yirik mamlakatlar uchun esa millionlarni tashkil qiladi.

Aholi soni dinamikasi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga, rivojlanishning tarixiy xususiyatlariga, demografik vaziyatga, shuningdek, mamlakatdagi va dunyodagi siyosiy holatga bevosita bog'liq bo'ladi (8.1-rasm).

Hozirgi kunda aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlar aholini ro'yxatdan o'tkazish, ro'yxatdan o'tkazish o'rtasidagi davr uchun esa tug'ilish, o'lim, migratsiyani hisobga olish asosida olinadi. Ayrim mamlakatlar va hududlar, jumladan, o'tgan davrlar uchun aholi soni turli manbalar: arxiv materiallari, tarixiy demografik va paleodemografik manbalar asosida aniqlanadi. Aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlarning aniqligi aholini hisobga olishning

to'liqligiga bog'liq, shuning uchun avvallari ularning aniqligi past bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda esa doimiy ravishda aholini ro'yxatdan o'tkazish va aholini joriy hisobga olinish yo'lga qo'yilganligi sababli ozmi-ko'pmi aniqroqdir.

8.1-rasm. Aholi sonining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar

Ro'yxatdan o'tkazish ma'lumotlarini yig'ish va qayta ishlashning qiyinligi ma'lum bir vaqtda olingan aholi sonining faktik miqdori, odatda, ma'lum bir sustkashlik bilan aniqlanishiga olib keladi. Shuning uchun aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlar ko'pincha oxirgi yillar uchun aholi o'sish sur'atlari tendensiyalarini ekstropoliyatsiyasiga asoslangan qisqa muddatli prognoz qilish yo'li orqali olinadigan baholar sifatida namoyon bo'ladi.

Aholi soni dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlarning tahlili uchun tarkibiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi, masalan, ayrim hududlarda yashayotgan aholi soni va ulushini solishtirish. Bunda guruhlash va indekslar qo'llaniladi: o'sish va o'sish sur'atlari, teng bo'lmagan vaqt oraliklari uchun esa o'sish va o'sish sur'atining o'rtacha yillik sur'atlari olinadi.

U yoki bu vaqt uchun aholi miqdorining o'zgarishi, birinchidan, aholining tabiiy o'sish sur'ati deb nomlanuvchi tug'ilganlar va o'lganlar miqdorining farqlari bilan; ikkinchidan, agar so'z mamlakat yoki aholi manzilgohi haqida ketadigan bo'lsa, ularning miqdori aholi migratsiyasi (keluvchilar va ketuvchilar nisbati) bilan aniqlanadi. Immigratsiya va emigratsiya o'rtasidagi farq aholining migration o'sishi deb nomlanadi.

8.3. Aholi soni dinamikasi ko'rsatkichlari

Aholining miqdorini o'rganishda quyidagilarni hisobga olish lozim:

– har bir keyingi davr uchun aholining mutloq miqdori, uning avvalgi davr miqdoriga to'la bog'liqligi bilan ifodalanadi;

– vaqt ichidagi aholining rivojlanish jarayoni nafaqat aholining miqdoriy o'zgarishiga, balki aholi tarkibining sifatiga ham bog'liq bo'ladi.

Muayyan bir davr uchun aholi miqdoridagi (S) sodir bo'lgan o'zgarishlar haqida dinamik qatorlar: $S_0, S_1, S_2, \dots, S_n$ dan bilib olish mumkin.

Aholi soni dinamikasini o'rganishda, odatda, quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1) Aholining mutloq o‘shish sur‘ati:

$$S = S_1 - S_0 \quad (1)$$

2) Aholining nisbiy o‘shish sur‘ati (K_Δ) promilleda o‘lchanadi. Promille – ko‘rilayotgan kattalikning mingdan bir ulushidir.

$$K_\Delta = \frac{\Delta S \times 1000}{\bar{S}},$$
$$K_\Delta = \frac{(N - M) \times 1000}{\bar{S}}, \quad (2)$$

bu yerda: \bar{S} - aholining o‘rtacha yillik miqdori, u davr boshi va oxiriga aholi miqdorining yarim miqdori sifatida hisoblanadi; N – tug‘ilganlar soni; M – o‘lganlar soni.

3) Aholi sonining o‘shish sur‘ati (T_p):

$$T_p = \frac{S_1}{S_0} \times 100 \quad (3)$$

4) Aholi sonining o‘rtacha o‘shish sur‘ati (\bar{T}_p):

$$\bar{T}_p = n^{-1} \sqrt{\frac{S_n}{S_0}}, \quad (4)$$

bu yerda: n – dinamik qator tarkibining soni yoki S_n va S_0 oralig‘idagi yillar soni.

5) Aholi o‘shish sur‘atining o‘rtacha sur‘ati (\bar{T}_{np}):

$$\bar{T}_{np} = \bar{T}_p - 100 \quad (5)$$

bu yerda: (\bar{T}_p) - davr uchun o‘shishning o‘rtacha sur‘ati;

6) Hayotiylik indeksi (I_v), tabiiy o‘shish sur‘atidan farqli o‘laroq, u tug‘ilganlarning (N) o‘lganlar (M) sonidan farqini emas, balki nisbatini bildiradi:

$$I_v = \frac{N}{M} \times 100 \quad (6)$$

Tabiiy o‘shish sur‘ati va hayotiylik indeksi ko‘rsatkichlari yordamida aholining tabiiy harakat tezligi o‘lchanadi. Agar ma‘lum bir vaqt oralig‘i davomida tug‘ilish soni o‘lim sonidan ortib ketsa,

keksa avlod ko‘plab bolalar va nevaralardan iborat avlodlar tomonidan yangilanayotganligini taxmin qilish mumkin.

8.4. Aholining jins va yosh tarkibi

Aholining jins tarkibi – aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir.

Demografiyada jinsiy tarkibni tasavvur qilishning quyidagi ikkita yondashuvdan foydalaniladi:

– birinchisi, jami aholi yoki ayrim yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollar mutloq soni va ulushining oddiy hisobi;

– ikkinchisi, jami aholi yoki ayrim yosh guruhlaridagi erkaklar sonining ayollar soniga nisbati (yoki aksincha).

Odatda, jinslar nisbati erkaklar sonining har 100 yoki 1000 ayolga to‘g‘ri keladigan nisbati orqali hisoblab chiqilishi bilan aniqlanadi (yoki kam hollarda ayollar sonining har 100 yoki 1000 erkakka to‘g‘ri keladigan nisbati ham olinadi).

Aholining jins tarkibi uchta omilning birgalikdagi ta‘siriga bog‘liq bo‘ladi: tirik tug‘ilganlar orasidagi o‘g‘il bolalar sonining qiz bolalar soniga nisbati; differensial o‘lim darajasi, ya‘ni turli yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollar o‘rtasidagi o‘lim darajasining farqi; migratsiya jadalligidagi jinslar farqi.

Aholining yosh tarkibi – bu aholining yosh guruhleri va yosh kontingentlari bo‘yicha taqsimotidir.

Aholining yosh tarkibini tuzish uchun odatda bir, besh, ba‘zi hollarda o‘n yillik oraliqlardan foydalaniladi.

Bir yillik yosh tarkibi – bu aholining quyidagi yillar to‘lgandagi yosh guruhleri bo‘yicha taqsimlanishidir: 0 yosh, 1, 2, ..., 34, 35, ..., 89, ..., ω yosh va undan kattalar. Ω – bu qandaydir eng yuqori yosh bo‘lib, uning asosida aholining bir yillik yosh guruhleri bo‘yicha taqsimlanishi yakunlanadi. Oxirgi yosh guruhi (ω yosh va undan kattalar) ochiq yosh oralig‘ini tarkib toptiradi, bunda ω ning aniq kattaligi yangi tug‘ilgan bolaning kutilayotgan umr davomiyligining o‘rtachasiga va katta yoshlardagi aholining soniga bog‘liq bo‘ladi.

Besh yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhleri bo‘yicha tuziladi: 0 yosh, 1-4 yosh, 5-9 yosh, 10-14 yosh, ..., 35-39 yosh, ..., 80-84 yosh, ..., 100 yosh va undan kattalar. Bu standart yosh

guruhlanishi deb nomlanadi va xalqaro demostatistika amaliyotida qo‘llaniladi.

O‘n yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhleri bo‘yicha tuziladi: 0 yosh, 1-9 yosh, 10-19 yosh, 20-29 yosh,, 60-69 yosh, 100 yosh va undan kattalar.

Ma’lumki, progressiv yosh tarkibida aholi soni ko‘payadi, statsionarda aholi o‘z miqdorini o‘zgartirmaydi, regressivda esa qisqaradi. Aholining yosh tarkiblari 0-15 yoshdagi bolalar hamda 50 yosh va undan yuqori yoshdagi “qariyalar” ulushi bilan farqlanadi. A.G. Sundbergning tasnifi bo‘yicha, progressiv yosh tarkibida bolalar ulushi 40, qariyalar esa 10 foizni; mos ravishda statsionarda – 27 va 23; regressivda esa 20 va 30 foizlarni tashkil qiladi (1-jadval).

8.1-jadval

Aholi yosh tarkibining turlari

Yosh guruhleri	Yosh tarkibi		
	progressiv	statsionar	regressiv
0-14	40	27	20
15-49	50	50	50
50 va undan yuqori	10	23	30

Yosh tarkibidagi umumiy tuzilmaviy o‘zgarishlarni baholash uchun bundan yanada kattaroq yosh guruhlanish qo‘llaniladi.

Xalqaro amaliyot va statistikada aholining yosh tarkibi iqtisodiy nuqtayi nazardan uch guruhga ajratiladi:

- bolalar (0-14 yosh);
- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (15-64 yosh);
- mehnatga layoqatli yoshdan katta bo‘lgan aholi (65 va undan yuqori yoshdagilar).

O‘zbekiston milliy statistikasida aholi mehnatga layoqatliligi bo‘yicha uch guruhga bo‘linadi:

1. Mehnatga layoqatli yoshgacha bo‘lgan aholi (0-15 yosh).
2. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (16-54 yoshdagi ayollar, 16-59 yoshdagi erkaklar).
3. Mehnatga layoqatli yoshdan katta bo‘lgan aholi (55 va undan yuqori yoshdagi ayollar, 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklar).

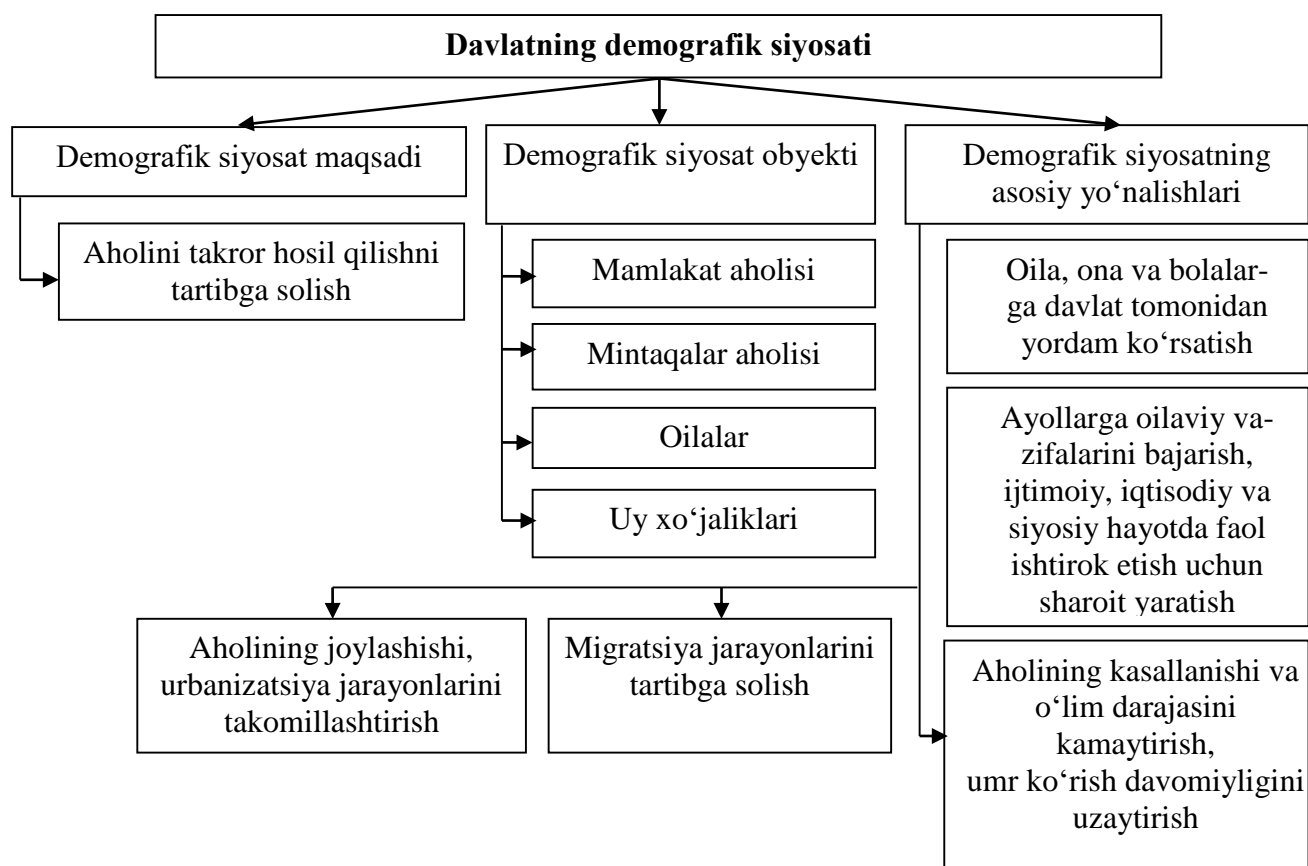
8.5. Demografik siyosat olib borish uslublari

Demografik siyosat davlat organlari va ijtimoiy institutlarning aholini takror hosil jarayonlarini tartibga solish sohasidagi aniq maqsadni ko'zlagan faoliyatidir. Uning tarkibi siyosiy faoliyat boshqa sohalarida bo'lgani kabi ikki muhim va o'zaro bog'liq tarkibiy qismlardan: demografik maqsadlarni belgilash hamda ularni amalga oshirishdan iborat.

Demografik siyosatning maqsadi va vazifalari, qonunlar, hukumat qarorlari, siyosiy va strategik dasturlar, joriy rejalarda o'z ifodasini topadi.

Demografik siyosatning obyekti – butun mamlakat yoki uning mintaqalari aholisi, oilalar, uy xo'jaliklaridir.

Demografik siyosatning asosiy yo'nalishlari, odatda, quyidagilarni qamrab oladi (8.2-rasm).

8.2-rasm. Davlatning demografik siyosati²⁶

²⁶ Mualliflar tomonidan tuzilgan.

Ushbu yoʻnalishlar ijtimoiy siyosatning ish bilan bandlikni taʼminlash, sogʻliqni saqlash, taʼlim, kasbiy tayyorgarlik, turar joy qurilishi, xizmat koʻrsatish sohalarini rivojlantirish, nogironlar va mehnatga layoqatsizlarga ijtimoiy yordam koʻrsatish kabi maqsad va vazifalari bilan muvofiqlashtirilishi kerak.

Davlatning demografik siyosatini oʻtkazishda maʼmuriy-huquqiy iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik uslublardan foydalaniladi.

Maʼmuriy-huquqiy uslubda aholining takror hosil boʻlishini tartibga solishga qonunlar va meʼyoriy-huquqiy hujjatlar, davlat organlari va ijtimoiy institutlar orqali taʼsir koʻrsatiladi. Nikoh munosabatlari, oila, onalik va bolalikni muhofaza qilish, gender siyosatiga doir qonun hujjatlari, hukumat dasturlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Iqtisodiy uslub tugʻilish darajasini oshirishni ragʻbatlantirish, umr koʻrish davomiyligini uzaytirishga qarartilgan shart-sharoitlarni yaxshilashni moliyaviy resurslar bilan taʼminlash, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamini moddiy jihatdan qoʻllab-quvvatlash kabi tadbirlarni qamrab oladi.

Davlatning demografik siyosatini amalga oshirishning **ijtimoiy-psixologik uslubi** aholini “**demografik tarbiyalash**”, deb ham ataladi. U fuqarolarning oilaga, oila tarkibiga, sogʻlom turmush tarziga munosabatini shakllantirishga yoʻnaltirilgan boʻladi. Ayniqsa, ota-onalarning “demografik savodxonligi”ga katta eʼtibor beriladi. Demografik tarbiyaning yana bir muhim yoʻnalishi aholining demografik mayliga taʼsir koʻrsatishdir. Demografik tarbiyalash, asosan, ijtimoiy institutlar, taʼlim va targʻibot muassasalari, ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladi.

XVII asrdayoq Fransiya Yevropada birinchilardan boʻlib oʻz aholisi soni koʻpayishini ragʻbatlantirish siyosatini amalga oshira boshlagan. Bunga koʻp jihatdan Fransiyaning Germaniya bilan 30 yil-lik (1618–1648-yillar) urushda katta talafot koʻrgani sabab boʻlgan. XVIII asrda esa manufaktura ishlab chiqarishining kengayishi bilan ishchi kuchiga talab kuchaygan va sanoati rivojlanayotgan davlatlarda tugʻilishni koʻpaytirish qoʻllab-quvvatlangan.

Qisqacha xulosa

Aholi ro'yxatlari va aholini joriy qayd etishdan olinadigan ma'lumotlarsiz demografik koeffitsiyentlarni hisoblab bo'lmaydi. Aytish joizki, bu koeffitsientning sur'ati joriy qayd etish bo'lsa, maxraji aholi ro'yxati yoki uning asosida olingan hisob-kitoblar bo'ladi. Aholi soni dinamikasi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga, rivojlanishning tarixiy xususiyatlariga, demografik vaziyatga, shuningdek, mamlakatdagi va dunyodagi siyosiy holatga bevosita bog'liq bo'ladi.

Aholi soni dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlarning tahlili uchun tarkibiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi, masalan, ayrim hududlarda yashayotgan aholi soni va ulushini solishtirish. Bunda guruhlash va indekslar qo'llaniladi: o'sish va o'sish sur'atlari, teng bo'lmagan vaqt oraliqlari uchun esa o'sish va o'sish sur'atining o'rtacha yillik sur'atlari olinadi.

Aholining jins tarkibi – aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir. Aholining yosh tarkibi – bu aholining yosh guruhlari va yosh kontingentlari bo'yicha taqsimotidir. Demografik siyosat davlat organlari va ijtimoiy institutlarning aholini takror hosil jarayonlarini tartibga solish sohasidagi aniq maqsadni ko'zlagan faoliyatidir. Uning tarkibi siyosiy faoliyat boshqa sohalarida bo'lgani kabi ikki muhim va o'zaro bog'liq tarkibiy qismlardan: demografik maqsadlarni belgilash hamda ularni amalga oshirishdan iborat.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Demografik jarayonlarni o'rganish manbalari qaysilar?
2. Doimiy aholi soni va unga ta'sir etuvchi omillar nimalarni o'z ichiga oladi?
3. Aholi soni dinamikasi ko'rsatkichlari deganda nimani tushunasiz? U qanday ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi?
4. Aholining jins tarkibi qanday ko'rsatkichlarni o'zida jamlaydi?
5. Aholining yosh tarkibi qanday ko'rsatkichlardan iborat?
6. Aholining joylashishi bo'yicha tarkibida nimalarga e'tibor beriladi?
7. Aholining iqtisodiy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
8. Demografik siyosat olib borish uslublarini sanab bering. Uning zarurati nimada?

9-bob. PENSIYA TA'MINOTI VA AHOLINING KEKSAYISHI

9.1. Pensiya tizimining iqtisodiy funksiyasi va maqsadi

9.2. Pensiya tizimining shakllanish tarixi

9.3. Pensiya tizimlari modellari

9.4. O'zbekistonda davlat pensiya ta'minoti

9.5. Imtiyozli pensiya ta'minoti

9.6. Pensiya miqdorining shakllanish tarkibi

9.7. Pensiya tizimining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda xalqaro tajriba

9.1. Pensiya tizimining iqtisodiy funksiyasi va maqsadi

Pensiya (lotincha “pensio” – “to‘lov”) – fuqarolarga davlat yoki boshqa subyektlar tomonidan qonunda belgilangan hollarda muntazam va, odatda, umrbod faqat naqd pul shaklida va pensionerning elektron hisob-raqamiga to‘lanadigan to‘lovlar hisoblanadi.

Davlat yoki nodavlat pensiya tizimining milliy iqtisodiyotdagi asosiy iqtisodiy funksiyasi – mehnatga layoqatli va mehnatga layoqati bo‘lmagan toyifadagi fuqarolar o‘rtasidagi yalpi ichki daromadini qayta taqsimlash, muntazam daromad manbayiga ega va daromadga ega bo‘lmaganlar, katta daromadga ega shaxslar va past daromadga ega shaxslar o‘rtasida hamda yoshiga doir pensiyaga ketayotgan mutaxassislar va endi mehnat jarayoniga kirib kelayotgan yosh ishchilar o‘rtasida, keksa avlod va yosh avlod o‘rtasidagi iqtisodiy-ijtimoiy qarama-qarshi ziddiyatlarni bartaraf etish, jamiyatdagi ijtimoiy keskinlikni yumshatib, barqaror iqtisodiy-ijtimoiy o‘shishni ta‘minlaydi.

Pensiya ta‘minoti tizimining asosiy maqsadi – insonning mehnat faoliyati pirovard natijalariga qarab (mehnat staji, sug‘urta staji, mehnat davomidagi daromad ko‘rsatkichlari) uning qonunda belgilangan yoshiga qarab yoki sog‘ligiga qarab (nogironlik) hamda boquvchisini yo‘qotgan vaziyatda yoshiga doir yoki nogironlik pensiya hamda boquvchisini yo‘qotgan oilalarga pensiya to‘lovlarni belgilaydi.

Pensiya tizimining subyektlari – davlat, ish beruvchilar va pensionerlar (shu jumladan nogironlar, boquvchisini yo‘qotgan oilalar).

Pensiya tizimining obyektlari – davlat va nodavlat pensiya ta’minoti idoralari, pensiya jamg’armalari, xalq banki bo‘linmalari, pochta bo‘linmalari hisoblanadi.

Pensiya ta’minoti faoliyatiga bevosita ta’sir qiluvchi omillar – davlatdagi demografik vaziyat, mehnat bozorida muvozanat, aholi daromad ko‘rsatkichlari, iqtisodiy rivojlanish sur’atlari, bank tizimining barqarorligi, sug‘urta tizimining aholini qamrab olish darajasi va h.k.

9.2. Pensiya tizimining shakllanish tarixi

Dastlabki pensiya ta’minoti qadimda Rim imperiyasida Yuliy Sesar tomonidan o‘z askarlari uchun joriy qilingan. Zamonaviy pensiya tizimi XIX asr oxirida shakllana boshladi. Bevosita ana shu davrda ayrim kam sonli davlat xizmatchilarining davlat ta’minoti o‘rniga mamlakat barcha fuqarolarini qamrab oladigan to‘la ko‘lamli pensiya tizimi tarkib topgan. Bu birinchi bo‘lib Germaniyada kansler Otto Bismark tomonidan joriy etilgan – ushbu mamlakatda 1883-yilda bemorlar va mayib bo‘lgan fuqarolarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashdan 1889-yilda yalpi pensiya ta’minotiga o‘tilgan.

Germaniyadagi pensiya tizimining moliyaviy manbai gildiyalar va ishchilar birlashmalari tomonidan tashkil etilgan ko‘ngilli o‘zaro yordam jamg’armalari tamoyiliga asoslangan bo‘lsa ham ish beruvchilar va xodimlar tomonidan to‘lanadigan majburiy badallar hisoblanardi. Mazkur tizimda pensiya olish huquqini fuqarolar tomonidan avval to‘lagan badallari berardi.

Shundan so‘ng 1891-yilda Daniyada, 1908-yilda Buyuk Britaniyada, 1910-yil Shvetsiyada, 1919-yil Italiyada, 1919-yil Gollandiyada ham aholining pensiya ta’minoti yo‘lga qo‘yilgan. Lekin bu davlatlarda avval yordamga muhtoj fuqarolar aniqlangan va ularga kam ta’minlangan shaxslar sifatida moliyaviy yordam ko‘rsatilgan.

Lotin Amerikasida birinchi bo‘lib Chilida 1924-yilda pensiyaning umummilliy taqsimlash tizimi joriy qilingan, ammo bu davlat 1980-yilda birinchi bo‘lib bu tizimdan voz kechgan.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida “Amerikan Ekspres” kompaniyasi 1875-yilda o‘z xodimlariga pensiya to‘lagan, 1915-yildan davlat xizmatchilariga pensiya tayinlana boshlaganiga qaramasdan, fuqarolarga pensiya to‘lash 1930-yilga kelib yo‘lga qo‘yilgan. Lekin AQSh

birinchi bo‘lib – 1935-yilda federal pensiya sug‘urta tizimini joriy qilgan.

1952-yil 4-iyunda Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT)ning Bosh konferensiyasi kun tartibiga ijtimoiy ta‘minotning eng kam normalari to‘g‘risidagi masala qo‘yilgan va “Ijtimoiy ta‘minotning eng kam normalari” to‘g‘risidagi 102-Konvensiyasi qabul qilingan.

9.3. Pensiya tizimlari modellari

Hozirgi davr jahon amaliyotida pensiyalarning asosiy uch turi farqlanadi:

- yoshga doir pensiya. Bu pensiyani olish uchun qonunchilik orqali belgilab qo‘yilgan muayyan yoshga to‘lish va muayyan mehnat stajiga ega bo‘lish talab qilinadi;

- nogironlik pensiyalari. Bu pensiyalar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda nogiron deb topilgan shaxslarga tayinlanadi;

- boquvchisini yo‘qotganlik pensiyalari. Vafot etgan boquvchining qaramog‘ida bo‘lgan mehnatga qobiliyatsiz oila a‘zolari boquvchisini yo‘qotganlik pensiyasi olish huquqiga ega bo‘ladi.

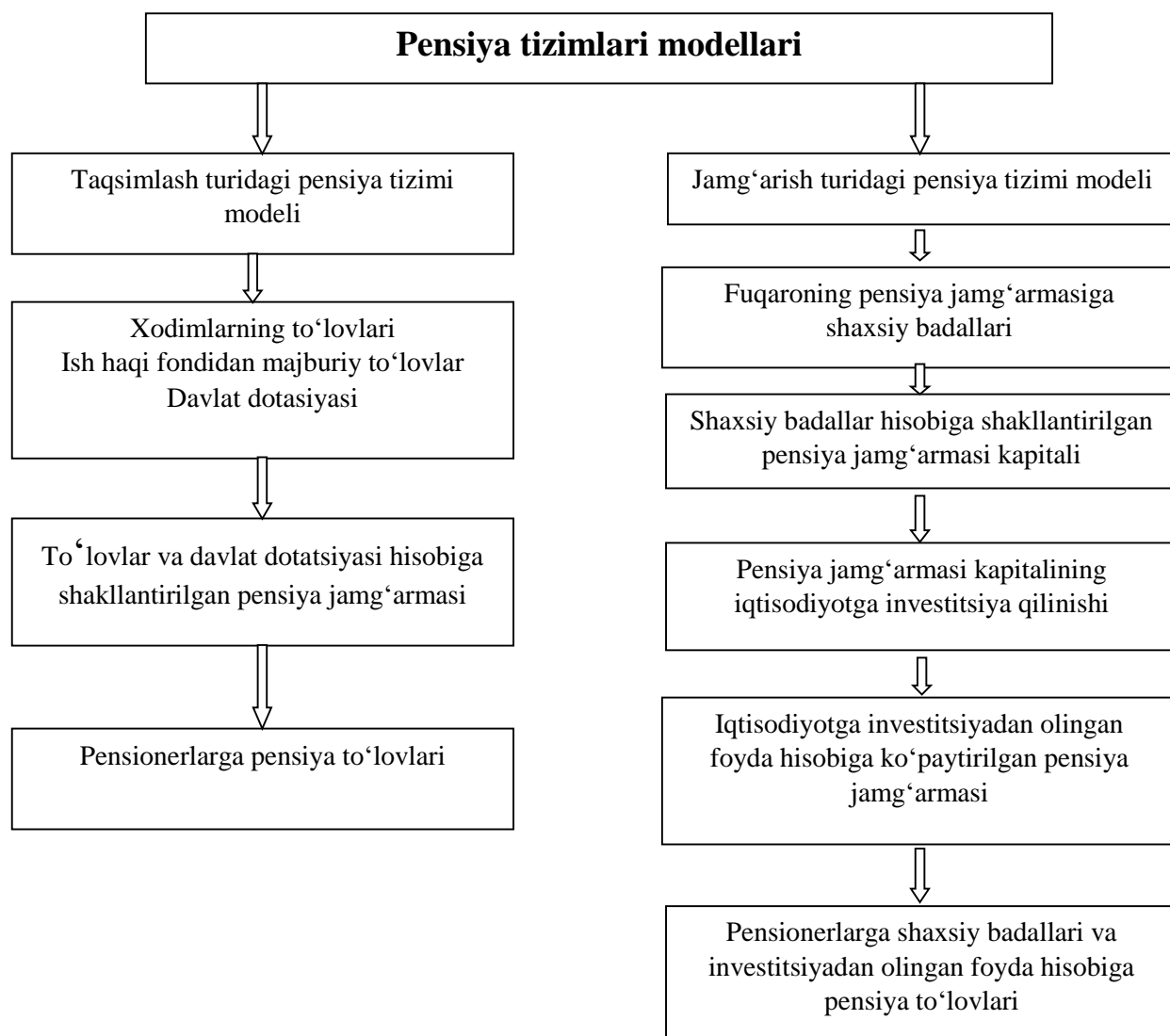
Jahonda pensiya tizimlari turlicha ekaniga qaramasdan ularning hammasini ikki yirik guruhga ajratish mumkin (1-rasm):

1. Taqsimlash turidagi pensiya tizimlari. Uning mohiyati pensiya to‘lovlari uchun joriy xarajatlar joriy tushumlar hisobiga amalga oshirilishidan iborat. G‘arbda uni “pay-as-you-go” – “yurib turgan ekansan, to‘la” deb ham atashadi. Ya‘ni katta avlod vakillari pensiya ta‘minotini mamlakatning iqtisodiy faol aholisi ta‘minlaydi, degan ma‘noni beradi.

Taqsimlash tizimidagi pensiya modelida pensionerlarga pensiya to‘lash uchun mablag‘lar uch manbadan shakllantiriladi:

- ish bilan band xodimlar to‘lovlari;
- ish haqi fondidan majburiy to‘lovlar;
- davlat dotatsiyalari.
- pensiya tizimining taqsimlanishida uchta asosiy kamchiligi mavjud:

- demografik ko‘rsatkichlarning ta‘siri;
- pensiyaning o‘rtacha ish haqiga bog‘liqligi;
- mablag‘ to‘planishi koeffitsiyenti.

9.1-rasm. Pensiya tizimi modellarining amal etishi²⁷

2. Jamg'arib boriladigan pensiya tizimi. Mazkur model joriy va kelajakdagi pensiya to'lovlarini amalga oshirish uchun maxsus mablag' zahirasini yaratishni ta'minlashga yo'naltirilgan. U mohiyat jihatidan uzoq muddatli investitsiya jarayonidan iborat bo'lib, dastavval to'lanadigan badallar hisobiga pensiya kapitali shakllantiriladi, u iqtisodiyotga investitsiya qilinadi va shu hisobiga pensiya kapitali ko'paytiriladi. Pensiya to'lovlari ana shu jamg'arilgan pensiya

²⁷ Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2010. – 84 b

kapitali hisobidan amalga oshiriladi. Boshqacha qilib aytganda, har bir shaxs pensiyasi bevosita uning mehnat faoliyati davomida pensiya jamg'arimasiga to'lagan badallari hamda bu badallar hisobiga shakllantirilgan kapitalning iqtisodiyotga investitsiya sifatida kiritilishi natijasida olingan foydaga bog'liqdir.

Ushbu modelning asosiy g'oyasi – fuqaroning faol mehnat faoliyati davomida kelgusida oladigan o'z pensiyasi uchun mablag' jamg'arishdir. Davlat fuqarolarga yoshga doir pensiya eng kam miqdorini to'lash kafolatini oladi. Har bir xodim esa ish beruvchi mablag'lari hisobidan jamg'arib boriladigan majburiy pensiya sug'urtasida ishtirok etadi.

9.1–jadval

Jahon mamlakatlarida yoshga doir pensiya olish uchun talablar²⁸

Mamlakatlar	Erkaklar uchun, yosh	Ayollar uchun, yosh	Amalga oshirilgan yil
Yaponiya	65	65	2020
Islandiya	67	67	2007
Norvegiya	67	67	2011
Daniya	65-67	65-67	2008
Germaniya	65-67	65-67	2008
AQSh	65	65	2012
Ispaniya	65	65	2011
Belgiya	65	65	2009
Avstriya	65	60	2011
Buyuk Britaniya	65	65	2018
Gruziya	65	60	2011
Italiya	67	67	2019
Moldova	62	57	2016
Armaniston	63	63	2020
Qozog'iston	63	60	2011
Qirg'iziston	63	58	2011
Tojikiston	63	58	2011
Ozarbayjon	62,5	57,5	2011
Turkmaniston	62	57	2011

²⁸ Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2010. – 86 b

Ushbu model tarafdorlari jamg'arilgan badallarni qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishdan olinadigan foyda inflyatsiya darajasi va ish haqi o'sishi sur'atlaridan yuqori ekanini, shu tufayli pensiya jamg'armalari pensionerlarga munosib pensiya to'lashga qodir ekanini asos qilib keltiradi. Ammo boshqa bozorlar kabi moliya bozori ham beqarorlik xususiyatiga ega.

Aholining qarishi pensiya tizimining taqsimlovchi yoki jamg'arib boriladigan modellaridan qat'i nazar ish bilan band fuqarolarga pensiya bosimini kuchaytiradi. Natijada pensiya islohotlarini amalga oshirish, ya'ni pensiyaga chiqish yoshini uzaytirish (1-jadval) yoki shaxsiy ixtiyoriy jamg'arib boriladigan pensiya ta'minotini rag'batlantirish talab qilinadi.

Hozirgi davrda jahonning rivojlangan davlatlarida uch darajali pensiya ta'minoti tizimidan qo'llanilmoqda:

Birinchi daraja – ijtimoiy pensiya. Ushbu darajada pensiyaning eng kam miqdori davlat ijtimoiy taqsimlash pensiya tizimi orqali kafolatlanadi. Ijtimoiy pensiya miqdoriga pensionerning ish haqi darajasi, ish staji va boshqa ko'rsatkichlarining ta'siri bo'lmaydi yoki juda kam bo'ladi;

Ikkinchi daraja – pensionerlar hayotiy ehtiyojlarini qondirish modeli. Mazkur darajada xodimlarning faol mehnat faoliyati orqali pensiya yoshiga yetgandan so'ng, hayotiy ehtiyojlarini to'la qondiradigan miqdorda mablag' jamg'arishi rag'batlantiriladi. Bu model ham davlat tomonidan yoki uning nazoratida tashkil etiladigan taqsimlovchi pensiya tizimi orqali amal etadi;

Uchinchi daraja – ixtiyoriy qo'shimcha shaxsiy pensiya ta'minoti. Ushbu model sug'urta kompaniyalari, banklar, xususiy pensiya jamg'armalari ishtirokini nazarda tutadi.

9.4. O'zbekistonda davlat pensiya ta'minoti

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan so'ng barcha sohalar qatori pensiya ta'minoti tizimini ham tubdan isloh qilish zarurati tug'ildi. Avvalgi totalitar tuzumda sobiq ittifoq Pensiya jamg'armasining O'zbekiston bo'limi mavjud edi. U 1993-yilda

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ijtimoiy sug‘urta jamg‘armasiga aylantirildi.

Ma‘muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tishning murakkab davrida – mablag‘ yetishmayotgan, inflyatsiya darajasi muttasil ortib borayotgan, ishlab chiqarish hajmlari, fuqarolarning daromadi kamayib borayotgan sharoitlarda Ijtimoiy sug‘urta jamg‘armasi aholining nochor qismiga ijtimoiy yordam ko‘rsatish vazifasini muvaffaqiyatli bajardi.

1993-yilda “Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi Qonun ham qabul qilindi. Ushbu Qonun bilan fuqarolarining qariganda, mehnat qobiliyatini to‘liq yoki qisman yo‘qotganda, boquvchisiz qolganda ijtimoiy ta‘minlanishdan iborat konstitutsiyaviy huquqlarini ro‘yobga chiqarish, davlat pensiyalarining yagona tizimini, ularni tayinlash, hisoblab chiqarish, qayta hisoblash va to‘lashning huquqiy asoslari yaratildi. Mazkur hujjatda mamlakatning milliy va demografik xususiyatlari hisobga olingan, yuqori unumli, munosib ish haqi to‘lanadigan mehnatni rag‘batlantirish choralari belgilangan.

“Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi Qonunga muvofiq O‘zbekistonda pensiyalarning quyidagi turlari belgilab qo‘yilgan:

- yoshga doir pensiya;
- nogironlik pensiyasi;
- boquvchisini yo‘qotganlik pensiyasi.

Yoshga doir pensiya olish huquqiga erkaklar – 60 yoshga to‘lganda va ish stajlari kamida 25 yil bo‘lgan taqdirda, ayollar – 55 yoshga to‘lganda va ish stajlari kamida 20 yil bo‘lgan taqdirda ega bo‘ladilar.

Mamlakat fuqarolarining chet elda ishlagan davrlari ular tomonidan Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasiga belgilangan sug‘urta badallari to‘langan taqdirda, mehnat stajiga qo‘shib hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 39-moddasiga binoan “Har kim qariganda, mehnat layoqatini yo‘qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo‘lganda va qonunda nazarda

tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega" deb ko'rsatib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasida davlat pensiya ta'minoti tizimi 1993- yil 3-sentabrda qabul qilingan "Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonuni hamda ushbu Qonun asosida ishlab chiqilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Mazkur Qonunga asosan ish stajiga ega bo'lmagan fuqarolar va ularning oilalari davlat pensiyasini olish huquqiga ega emaslar, ularning ijtimoiy ta'minlanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2011-yil 7-aprelda tasdiqlangan "Pensiya tayinlash uchun zarur bo'lgan ish stajiga ega bo'lmagan qariyalarga va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nafaqalar tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Demak, yanada aniqroq tushunishimiz uchun ish stajiga ega bo'lgan fuqarolarga pensiyalarni tayinlash hamda ish stajiga ega bo'lmagan qariyalarga, nogironlarga va boquvchisini yo'qotganlarga ijtimoiy nafaqalarni tayinlash tizimlarini shartli ravishda ikkiga bo'lishimiz mumkin.

Fuqarolarga davlat pensiyalarini tayinlash tartibi. Mamlakatimizda amalda bo'lgan pensiya tizimi bu - "solidar" pensiya ta'minoti tizimiga asoslangan tizim bo'lib, pensionerlarga pensiya to'lovlari uchun mablag'lar, asosan bugungi kundagi ish beruvchilar tomonidan Pensiya jamg'armasiga to'lanayotgan ijtimoiy to'lovlar hisobidan amalga oshirib boriladi.

Fuqarolar pensiya olish huquqi paydo bo'lganidan so'ng istalgan paytda pensiya tayinlashni so'rab murojaat etishlari mumkin.

Masalan, yoshga doir pensiya olish huquqiga erkaklar 60 yoshga to'lganda va ish staji kamida 25 yil bo'lgan taqdirda hamda ayollar 55 yoshga to'lganda va ish staji kamida 20 yil bo'lgan taqdirda ega bo'ladilar.

Pensiya yoshiga yetib, zaruriy ish stajiga ega bo'lmagan taqdirda, lekin kamida 7 yillik ish staji mavjud bo'lsa, bor stajiga mutanosib ravishda to'liqsiz miqdorda yoshga doir pensiya tayinlanadi. To'liqsiz yoshga doir pensiyaning miqdori yoshga doir eng kam pensiyaning 50 foizidan kam bo'lmasligi lozim.

Pensiyalarning miqdori fuqarolarning bevosita ish staji va ish haqiga, ya'ni to'langan ijtimoiy to'lovlarga proporsional bog'liq ravishda hisoblab chiqiladi.

Fuqarolarga ijtimoiy nafaqalarni tayinlash tartibi. Fuqarolarning konstitutsion huquqlarini kafolatlash doirasida davlat pensiyasini tayinlash uchun ish stajiga ega bo'lmagan qariyalarga va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga ijtimoiy nafaqalar davlat byudjeti mablag'lari hisobidan to'lanadi.

Ijtimoiy nafaqalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va nafaqalar miqdorlarini oshirish to'g'risidagi Farmoniga muvofiq qat'iy miqdorda belgilanadi.

Misol uchun, yoshga doir nafaqalar erkaklarga - 65 yoshga yetganida va ayollarga - 60 yoshga yetganida hamda ish staji 7 yildan kam bo'lganda tayinlanadi. Yoshga doir ijtimoiy nafaqaning miqdori (2019-yil 1-yanvar holatiga) – 243 300 so'mni tashkil etadi.

2019-yilda biror bir turdagi pensiya va ijtimoiy nafaqalarni tayinlash tartibi bekor bo'lmagan hamda barcha to'lovlar o'rnatilgan tartibda har oyning 27-sanasiga qadar to'liq amalga oshiriladi.

9.5. Imtiyozli pensiya ta'minoti

Qonunda fuqarolarning ayrim toifalari imtiyozli shartlarda pensiya olish huquqiga ega bo'lishlari ham ko'rsatilgan. Jumladan:

- kon sanoatidagi yetakchi kasb egalari bo'lgan xodimlar;
- bevosita yerosti va ochiq kon ishlarida to'liq ish kuni davomida band bo'lgan xodimlar;
- uchuvchilar va uchuvchi-sinovchilar tarkibiga kiruvchi xodimlar;
- teatrlar va boshqa teatr-tomosha korxonalarini artistlarining hamda sportchilarning ayrim toifalari belgilab qo'yilgan ish stajiga ega bo'lsalar, yoshidan qat'i nazar, imtiyozli pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar.

Shu bilan birga umumiy belgilangan yoshni 10, 5 va 1 yilga qisqartirilgan holda imtiyozli pensiya olish imkoniyati ham mavjud (2 -jadval).

Imtiyozli pensiya olish huquqi

Imtiyoz beriladigan fuqarolar toifalari	Imtiyozli pensiya huquqiga ega bo'lish talablari
Yoshidan qat'i nazar imtiyozli pensiya olish huquqi	
Kon sanoatidagi yetakchi kasb egalari	Ana shu ishlarda kamida 20 yil ishlagan bo'lsalar
Bevosita yerosti va ochiq kon ishlarida to'liq ish kuni davomida band bo'lgan xodimlar	Ana shu ishlarda kamida 25 yil ishlagan bo'lsalar
Uchuvchilar va uchuvchi-sinovchilar tarkibiga kiruvchi xodimlar	Belgilangan xizmat muddatini ana shu lavozimlarda erkaklar kamida 25 yil va ayollar kamida 20 yil ado etgan bo'lsalar
Teatrlar va boshqa teatr-tomosha korxonalarida artistlarining ayrim toifalari	Ijodiy ish staji kamida 20-30 yil bo'lganda
Sportchilarning ayrim toifalari	Ish staji kamida 20 yil bo'lganda
Belgilangan yoshni 10 yilga qisqartirilgan holda imtiyozli pensiya olish huquqi	
Yerosti ishlarida, mehnat sharoiti o'ta zararli va o'ta og'ir ishlarda to'liq ish kuni davomida band bo'lgan xodimlar	Erkaklar — ish staji kamida 20 (ayollar – 15) yil bo'lib, bundan kamida 10 (ayollar -7,5) yili ko'rsatib o'tilgan ishlarga to'g'ri kelgan taqdirda
Sirkalar va konsert tashkilotlari artistlarining ayrim toifalari	Ijodiy ishdagi staji kamida 20 yil bo'lsa
Belgilangan yoshni 5 yilga qisqartirilgan holda imtiyozli pensiya olish huquqi	
Urush nogironlari va ularga tenglashtirilgan shaxslar	
Mehnat sharoiti zararli va og'ir ishlarda to'liq ish kuni davomida band bo'lgan xodimlar	Erkaklar — ish staji kamida 25 (ayollar – 20) yil bo'lib, bundan kamida 12,5 (ayollar – 10) yili ko'rsatib o'tilgan ishlarga to'g'ri kelsa

²⁹ Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2010. – 96 b

Bolalikdan nogiron farzandlarning onalari ularni sakkiz yoshgacha tarbiyalagan bo'lsa	Ish staji kamida 20 yil bo'lgan taqdirda
Nogiron bolalar uchun ixtisoslashgan ta'lim muassasalari, «Mehribonlik» uylari, harbiy akademik listeylar, tarbiya koloniyalari o'qituvchilari	Maxsus ish staji kamida 25 yil bo'lsa
Ixtisoslashgan tibbiy muassasalarning shifokorlari va o'rta tibbiy xodimlari	Maxsus ish staji qishloq joyda kamida 25 yil va shaharlarda kamida 30 yil bo'lsa
Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlarining qariyalar, nogironlar va yolg'iz fuqarolarga xizmat ko'rsatishda bevosita band bo'lgan xodimlari	Erkaklar — maxsus ish staji kamida 25 (ayollar – 20) yil bo'lsa

2-jadvalga qo'shimcha ravishda shuni ham ta'kidlash kerakki, mehnat sharoiti zararli va og'ir ishlarda – erkaklar kamida 6 yil-u 3 oy, ayollar kamida 5 yil – ishlagan xodimlarga pensiya yoshi erkaklarning bunday ishdagi har 2 yil-u 6 oyi uchun va ayollarning bunday ishdagi har 2 yili uchun 1 yilga qisqartirilgan holda tayinlanadi.

Ayni paytda faoliyat turi, mulk va xo'jalik yuritish shakllaridan qat'i nazar, davlat tomonidan ijtimoiy sug'urtalangan holda budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga sug'urta badallari to'lagan, shuningdek, harbiy xizmatni o'tagan, davlat xavfsizligi organlari va ichki ishlar organlari, maxsus aloqa organlari va tog'-kon-qutqaruv qismlarida xizmat qilgan, kamida yigirma yillik ish staji bo'lgan ayollar 54 yoshga to'lganda pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar.

Pensiya tayinlash uchun yetarlicha ish stajiga ega bo'lmagan shaxslarga yoshga doir pensiyalar faoliyat turi, mulk va xo'jalik yuritish shakllaridan qat'i nazar, davlat tomonidan ijtimoiy sug'urtalangan holda byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga sug'urta badallari to'lagan, shuningdek, harbiy xizmatni o'tagan, davlat xavfsizligi organlari va ichki ishlar organlari, maxsus aloqa organlari va tog'-kon-qutqaruv qismlarida xizmat qilgan, kamida 5 yil ish staji mavjud bo'lgan taqdirda, bor stajga mutanosib miqdorda tayinlanadi.

Texnologiyadagi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishdagi o'zgarishlar, xodimlar soni (shtati) yoki ish xususiyatining o'zgarishiga olib kelgan ishlar hajmining qisqarganligi yoxud korxonaning tugatilganligi munosabati bilan ishdan ozod etilgan va ishsiz deb e'tirof etilgan shaxslar:

erkaklar – 58 yoshga to'lganda va ish staji kamida 25 yil bo'lgan taqdirda;

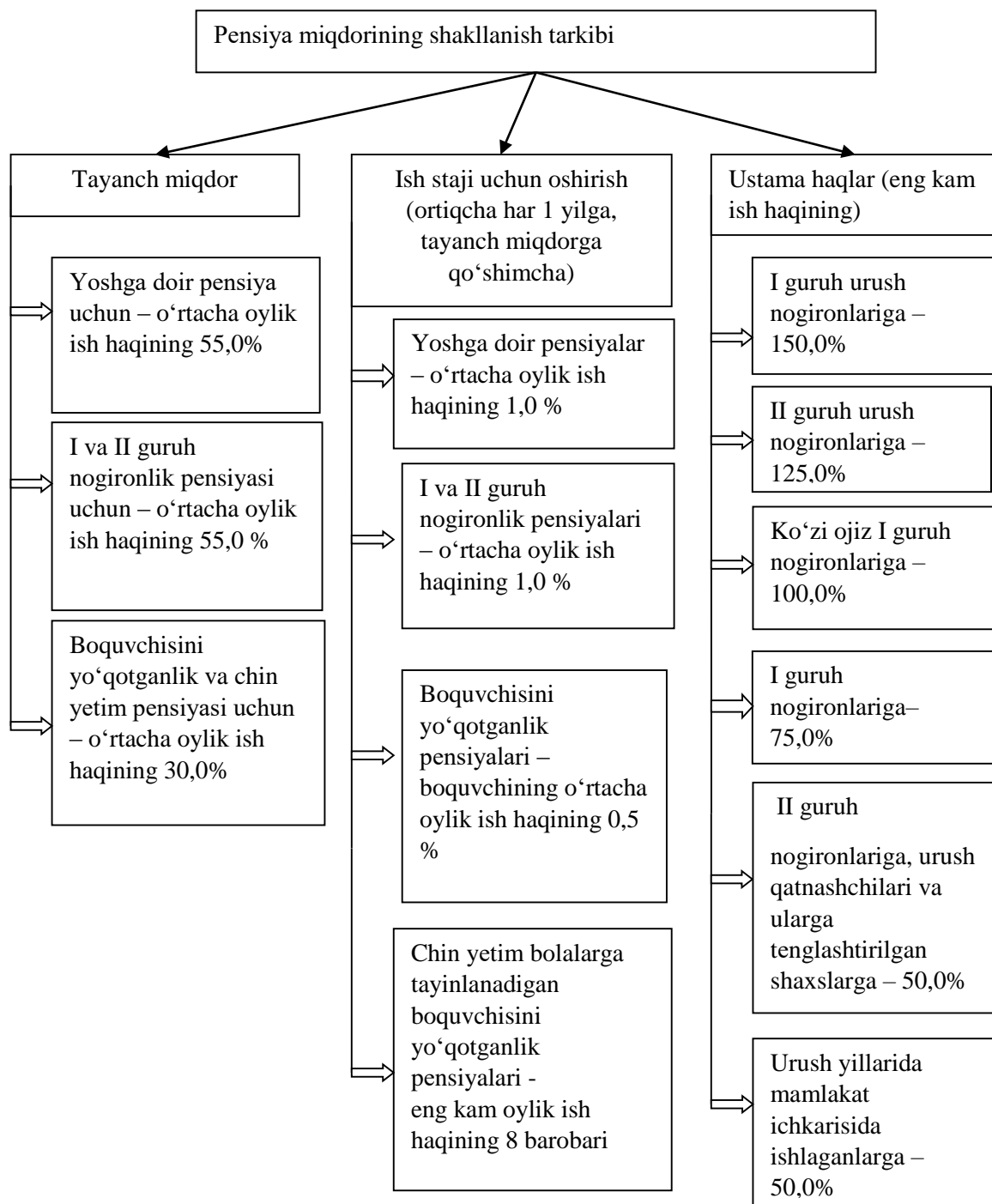
ayollar – 53 yoshga to'lganda va ish staji kamida 20 yil bo'lgan taqdirda pensiya olish huquqiga ega bo'ladilar.

9.6. Pensiya miqdorining shakllanish tarkibi

Pensiya miqdori ish stajining muddatiga bog'liq bo'lib, u pensiyaning tayanch miqdoridan, ish staji uchun pensiyaning oshirilishidan, pensiyaga qo'shiladigan ustama haqlardan tarkib topadi (4.3-rasm).

Yoshga doir, I va II guruh nogironlariga nogironlik, ota-onasidan judo bo'lgan (chin yetim) bolalarga yoki eri vafot etgan yolg'iz onaning bolalariga, har bir bolaga boquvchisini yo'qotganlik uchun pensiyani hisoblab chiqarishda pensiya miqdori eng kam oylik ish haqining kamida 100 foiz, oilaning mehnatga layoqatsiz har bir a'zosiga boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi uchun – kamida 50,0 foiz bo'lishi shart.

O'zbekiston Respublikasi oldida alohida xizmatlari bo'lgan shaxslarga – xizmatlariga qarab – pensiya tayanch miqdoriga eng kam oylik ish haqining 100 foizdan 150 foizgacha, yoshidan qat'i nazar imtiyozli pensiyaga chiqish huquqiga ega bo'lgan artistlarga – 75 foiz, teatr-konstert tashkilotlari artistlari va badiiy xodimlariga, teatr va musiqa san'ati ijodiy xodimlari tayyorlovchi o'quv muassasalarining professor-o'qituvchilari va konsertmeysterlariga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan ro'yxatga ko'ra – 50 foiz, vafoti harbiy xizmat yoki ichki ishlar organlaridagi xizmat majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq harbiy xizmatchilarning hamda ichki ishlar organlari xodimlarining ota-onalariga va yangi nikohdan o'tmagan beva xotinlariga (beva erlariga) – 30 foiz qo'shiladi.

9.3-rasm. O'zbekistonda pensiya miqdorining shakllanish tarkibi

Ish staji to'liq bo'lmagan chog'dagi pensiyalar:

- yoshga doir pensiyalar uchun – eng kam oylik ish haqining 50 foizdan;

- I guruh nogironlariga nogironlik pensiyalari uchun – eng kam oylik ish haqining 100 foizdan;

- II guruh nogironlariga nogironlik pensiyalari uchun – eng kam oylik ish haqining 50 foizdan;

- oilaning mehnatga layoqatsiz har bir a'zosiga boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi uchun – eng kam oylik ish haqining 50 foizdan;

- ham otasi, ham onasidan judo bo'lgan (chin yetim) har bir bolaga boquvchisini yo'qotganlik pensiyasi uchun – eng kam oylik ish haqining 100 foizdan kam bo'lmasligi lozim.

Pensiyani hisoblab chiqarish uchun olinadigan o'rtacha oylik ish haqi ketma-ket ishlangan oltmish kalendar oylar uchun qayta hisoblangan ish haqining umumiy miqdorini oltmishga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Pensiyani hisob-kitob qilish uchun pensiyani hisoblash bazaviy miqdorining o'n baravaridan ortiq bo'lmagan miqdordagi o'rtacha oylik ish haqi olinadi.

Yoshga doir va nogironlik pensiyalarini hisoblashda fuqaroda talab etiladiganidan ortiqcha ish stajining har bir to'liq yili uchun pensiyaning tayanch miqdori pensiyani hisoblab chiqarish uchun olinadigan o'rtacha oylik ish haqining 1 foizi miqdorida oshiriladi.

Boquvchisini yo'qotganlik pensiyasini hisoblashda fuqaroda talab etiladiganidan ortiqcha ish stajining har bir to'liq yili uchun pensiyaning tayanch miqdori pensiyani hisoblab chiqarish uchun olinadigan o'rtacha oylik ish haqining 0,5 foizi miqdorida oshiriladi.

Misol: Pensiya tayinlash uchun 30 yil ish stajiga ega 50 yoshga to'lgan I guruh nogironligi belgilangan fuqaroning oxirgi o'n yillik mehnat faoliyati davomiyligi 2010-2019-yillarga to'g'ri kelgan. Uning tanlovi bo'yicha 2014-2018-yillardagi 60 oylik ish haqlaridan o'rtacha oylik ish haqi aniqlanadi. Besh yillik (60) oylik ish haqi jamlanadi va xosil bo'lgan miqdor 60 ga bo'linadi. Jami besh yillik oylik ish haqi miqdori 138 000 000 so'm ushbu aniqlangan summani 60 ga bo'lsak fuqaroning o'rtacha bir oylik ish haqi miqdori kelib chiqadi 2 300 000 ($138\,000\,000 \div 60 = 2\,300\,000$) so'm. Aniqlangan o'rtacha oylik ish haqining 55 % miqdori pensiyaning tayanch miqdori hisoblanadi. $2\,300\,000 \times 55\% = 1\,265\,000$ so'm pensiyaning tayanch miqdori. 50 yoshida nogironlik belgilangan fuqaro uchun talab qilingan ish staji 14 yil misolda keltirilgan fuqaroning ish staji davomiyligi 30 yil. 16 yil talab qilingan ish stajidan ko'proq ish stajiga ega Ana shu 16 yilning har bir to'liq yili uchun pensiya miqdori ushbu fuqaroning

2014–2018- yillardan aniqlangan o‘rtacha oylik ish haqi miqdorining bir foizi miqdorida oshirilib boriladi. Demak 16 yil ortiqcha ish staji uchun pensiya miqdori 368 000 ($2\,300\,000 \times 16\% = 368\,000$) so‘mga oshiriladi. I guruh nogironligi bo‘lgan shaxs uchun pensiyani hisoblash bazaviy miqdorining 50 foizi miqdorida ustama haq to‘lanadi- 144 358,80 ($262\,470 \times 50\% = 144\,358.80$) so‘m umumiy pensiya miqdorini aniqlaymiz Bunda:

pensiyaning tayanch miqdori (1 265 000) + ish staji uchun pensiyaning oshirilishi (368 000)+ ustama haq (144 358,80) = 1 777 358 so‘m umumiy pensiya miqdori³⁰.

9.7. Pensiya tizimining uzoq muddatli barqarorligini ta‘minlashda xalqaro tajribalar

Mamlakatimizda pensiya tizimini isloh qilish, xususan, xususiy pensiya fondlarini tashkil etishga ruxsat berish, pensiya fondlarini kapital bozorida ishtirokini ta‘minlash O‘zbekiston moliya tizimini yanada rivojlantirishga yordam beradi³¹.

Hozirgi kunda davlat pensiya ta‘minoti tizimi 3,3 mln.dan ortiq kishini yoki mamlakatimiz aholisining qariyb 10 foizini qamrab oladi. Shu jumladan, yosh bo‘yicha pensiya oluvchilar 2502,6 ming kishini, nogironlik bo‘yicha – 360,3 ming kishi, boquvchisini yo‘qotgani uchun – 168,5 ming kishi, ijtimoiy nafaqa oluvchilar – 294,1 ming kishini tashkil etadi.

Norasmiy sektorda ishlashga majbur bo‘layotganlar daromadlarini rejalashtirishda qiyinchilikka duch kelmoqda.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, aholining o‘rtacha umr ko‘rish yoshi ortib borishi bilan “ishlab topding – to‘la” (pay as you go) tamoyiliga asoslangan pensiya tizimida vujudga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy qiyinchiliklar davlat pensiya ta‘minoti tizimini isloh qilishni talab etadi.

³⁰ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси расмий веб-саҳифаси маълумотлари. 2021 йил.

³¹ X.Hamidov. Pensiya tizimining uzoq muddatli barqarorligini ta‘minlash. 2020 yil. URL: <https://review.uz>.

Yosh bo'yicha pensiya oluvchilarning soni oshib borayotgan sharoitda hozirgi mavjud davlat pensiya ta'minoti tizimi iqtisodiy faol aholi qatlamiga pensiya to'lovlari yukining oshishiga olib kelmoqda. Shuningdek, xususiy pensiya fondlari kabi uzoq muddatli mablag'larga ega jamg'armalarning yo'qligi kapital bozorini rivojlantirishga imkon bermayapti.

Bundan tashqari, norasmiy sektorda ishlashga majbur bo'layotgan ishchilar, o'zini o'zi ish bilan ta'minlovchilar, chet ellarda faoliyat olib borayotgan fuqarolar, qishloqlarda farzand tarbiyasi va uy yumushlari bilan mashg'ul ayollar o'zlarining nafaqa hayoti uchun daromadlarini rejalashtirishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda.

Mazkur omillarni inobatga olib, mamlakatimizda pensiya tizimini isloh qilish, xususan, xususiy pensiya fondlarini tashkil etishga ruxsat berish, pensiya fondlarini kapital bozorida ishtirokini ta'minlash O'zbekiston moliya tizimini yanada rivojlantirishga yordam beradi.

Filippin va Gruziya tajribalari. Bu borada, xorijiy mamlakatlar tajribasini, aynan Filippin va Gruziya tajribalarini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Masalan, Gruziya 2019-yil 1-yanvardan yangi pensiya tizimini joriy qildi. Ushbu islohotdan birinchi maqsad pensiya yoshidagi fuqarolarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash bo'lsa, ikkinchi maqsad kapital bozorini rivojlantirish hisoblanadi.

Gruziyada yangi pensiya tizimini to'liq tadbiq qilishni bir necha bosqichda amalga oshirish rejalashtirilgan. Birinchi bosqichda 2019-yil 1-yanvardan 40 yoshdan kichik bo'lgan barcha ishchilar (ish bilan ta'minlanganlardan tashqari) yangi pensiya tizimiga majburiy kiritildi. Yoshi 40 yoshdan oshgan ishchilar va o'z-o'zini ish bilan ta'minlaganlar ixtiyoriy ravishda yangi tizimda ishtirok etishlari mumkinligi belgilandi.

Gruziya yangi pensiya tizimi 2+2+2 sxemasida ishlaydi. Ya'ni yillik daromadi 24 000 larigacha (79,6 mln. so'm) bo'lgan ishchilar uchun daromadining 2 foizi miqdorida badal ishchi tomonidan, 2 foizi – ish beruvchi tomonidan va yana qo'shimcha 2 foizi miqdorida davlat tomonidan o'tkaziladi. Yiliga 24 000 laridan 60 000 larigacha (199 mln. so'm) daromad oluvchilar uchun davlat tomonidan 1 foiz miqdorida pensiya badallari o'tkazilib beriladi. Agar yillik daromadi 60 000 laridan oshsa, davlat tomonidan ulush qo'shilmaydi.

Shuningdek, birinchi bosqichda yangi pensiya tizimida qatnashish yoki qatnashmasligidan qat'i nazar nafaqaga chiqqan har bir gruziyalik standart davlat pensiyasini (hozirda 180 lari – 62 AQSh dollar) olishga haqli.

Mazkur pensiya tizimida qatnashuvchilar o'z jamg'armalarini investitsiyalarga yo'naltirishda uchta tanlovga ega. Bunda qatnashuvchilar kelajak uchun jamg'arayotgan mablag'larini investitsiyalarning risk darajasi va undan keladigan daromaddan kelib chiqib, kam riskli, o'rtacha riskli va yuqori riskli investitsiyalarga yo'naltirishlari mumkin. Shunday bo'lsada, a'zolikning dastlabki besh yilida qatnashuvchilar faqat kam riskli investitsiya portfelini tanlay oladilar.

Gruziya tajribasini chuqur tahlil qilgan holda hamda mamlakatimizda 2019-yil 1-yanvardan joriy qilingan yangi soliq tizimiga asosan fuqarolarning majburiy badallarini (8 foiz) bekor qilinishi hamda shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya badallarining 2 foizdan 0,1 foizga tushirilishi samaradorligini hisobga olib, mamlakatimizda davlat pensiya ta'minoti tizimiga qo'shimcha ravishda davlat ijtimoiy himoya fondi yoki xususiy pensiya fondlarini tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday pensiya fondlarining paydo bo'lishi iqtisodiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan uzoq muddatli mablag'larni jamg'arishga va bu orqali kapital bozorini rivojlantirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, ta'kidlash lozimki, Gruziya pensiya tizimiga o'xshash xususiy pensiya fondlarini (yoki davlat ijtimoiy himoya fondini) tashkil etilishi xususiy sektorda faoliyat olib borayotgan ishchi-xizmatchilar uchun ham manfaatli bo'lganligi bois ularning ish haqlarini "konvert"dan buxgalteriya balansiga ko'chirilishiga rag'bat uyg'otadi.

Fondlarda jamg'arilgan mablag'lar kreditlar uchun garov vazifasini o'taydi. Shuningdek, mazkur fondlarda jamg'arilgan mablag'lar aholi tomonidan olinadigan kreditlar uchun garov vazifasini o'tashi mumkin.

Xususiy pensiya fondlarini (yoki davlat ijtimoiy himoya fondini) tashkil etishda Xalq bankida jamg'ariladigan shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya badallariga to'lanadigan real foiz stavkalari ijobiyligini aniqlash va mazkur mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholash hamda mazkur fondlarning moliya bozorida ishtirok

etishini belgilab beruvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar bazasini shakllantirish lozim bo'ladi.

Qisqacha xulosa

Davlat yoki nodavlat pensiya tizimining milliy iqtisodiyotdagi asosiy iqtisodiy funksiyasi – mehnatga layoqatli va mehnatga layoqati bo'lmagan toyifadagi fuqarolar o'rtasidagi yalpi ichki daromadni qayta taqsimlash, muntazam daromad manbayiga ega va daromadga ega bo'lmaganlar, katta daromadga ega shaxslar va past daromadga ega shaxslar o'rtasida hamda yoshiga doir pensiyaga ketayotgan mutaxassislar va endi mehnat jarayoniga kirib kelayotgan yosh ishchilar o'rtasida, keksa avlod va yosh avlod o'rtasidagi iqtisodiy-ijtimoiy qarama-qarshi ziddiyatlarni bartaraf etish, jamiyatdagi ijtimoiy keskinlikni yumshatib, barqaror iqtisodiy-ijtimoiy o'sishni ta'minlaydi.

Pensiya tizimining subyektlari – davlat, ish beruvchilar va pensionerlar (shu jumladan nogironlar, boquvchisini yo'qotgan oilalar).

Pensiya miqdori ish stajining muddatiga bog'liq bo'lib, u pensiyaning tayanch miqdoridan, ish staji uchun pensiyaning oshirilishidan, pensiyaga qo'shiladigan ustama haqlardan tarkib topadi. Aholining qarishi pensiya tizimining taqsimlovchi yoki jamg'arib boriladigan modellaridan qat'i nazar ish bilan band fuqarolarga pensiya bosimini kuchaytiradi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Pensiya nima?
2. Nafaqa va pensiyaning farqi nimada?
3. Pensiya tizimining shakllanish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
4. Pensiya tizimlari modellari nimalarda iborat?
5. O'zbekistonda davlat pensiya ta'minotiga oid qanday huquqiy hujjatlarni bilasiz?
6. Imtiyozli pensiya ta'minoti haqida nimalarni bilasiz?
7. Pensiya miqdorining shakllanish tarkibi nimalarda iborat?
8. Davlat va xususiy pensiya tizimining jahon tajribasi haqida nimalarni bilasiz?
9. Pensiya tizimining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda qanday xalqaro tajribalarni taklif etgan bo'lardingiz?

10-bob. INSON TARAQQIYOTI VA SALOMATLIK

10.1. Salomatlik inson rivojlanishining bosh omili

10.2. Aholiga tibbiy yordam va tibbiy xizmat ko'rsatish tizimi

10.3. Sog'liqni saqlash sohasida xususiy sektorning rivojlanishi

10.4. Sog'liqni saqlash tizimini moliyalashtirish

10.1. Salomatlik inson rivojlanishining bosh omili

Aholi salomatligi borgan sari yuqori darajadagi ijtimoiy rivojlanishning integratsiyalashgan ko'rsatkichiga aylanib bormoqda. Shu munosabat bilan aholining salomatligini mustahkamlash, sog'liqni saqlash muassasalari kasalliklarning oldini olish va profilaktika qilish borasidagi faoliyatining samaradorligini oshirish iqtisodiy ahamiyat kasb etadi.

Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan "salomatlik" tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "**Salomatlik** – bu nafaqat kasallik va boshqa jismoniy nuqsonlarning mavjud bo'lmasligi, balki to'liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy yaxshi holatdir". Mazkur ta'rifni biz mukammal va qoniqtiradigan darajada, deb sanaymiz. Chunki, birinchidan, u juda ham umumiy va noaniq tusga ega bo'lgan "yaxshi" so'ziga asoslangan; ikkinchidan, bu ta'rif doirasida sog'lom kishi aslida statik tizim sifatida talqin qilingan. Vaholanki, inson organizmi doimiy o'zgarishlar va taraqqiyot kechimida bo'ladi va bu dinamika jismoniy hamda ruhiy sog'liqning muhim shartlaridan biridir.

Nazarimizda "salomatlik" tushunchasiga akademik V.P.Kaznacheev tomonidan berilgan ta'rif to'laroq: "Salomatlik – bu faol hayotning maksimal davomiyligida insonning fiziologik, biologik qobiliyatlari, uning optimal mehnatga layoqatliligi, ijtimoiy faolliklarini saqlash va rivojlantirish jarayonidir". Fikrimizcha, ushbu ta'rifni ham aniqlashtirish va to'ldirish lozim. Avvalo, ta'kidlash joizki, unga kiritilgan "optimal mehnatga layoqatlilik" tushunchasi insonning bu qobiliyat turini avtomatik tarzda va mos holda yuqori darajada namoyon qilishini, uning iqtisodiy, shu jumladan, ishlab

chiqaruvchi va umumiy ishlab chiqarishdagi izlanuvchanlik xulqini faollashtiruvchi jihatlarini nazarda tutmaydi.

Bizningcha, salomatlikni insonning jismoniy, ma'naviy, ijtimoiy to'kis holati sifatida e'tirof etish mumkin. Bunday holatda kishi organlari, butun tanasi atrofdagi ishlab chiqarish va ijtimoiy muhit bilan uyg'unlikda yashaydi. Bu ta'rifda salomatlikni tashkil etuvchi uch xil jismoniy, psixologik va ijtimoiy jihat mavjud. **Jismoniy salomatlik** barcha organlar va butun organizmning to'kis ishlab turgan tabiiy holati. **Psixologik salomatlik** – inson tafakkuri darajasi va sifati, diqqat-e'tibori va xotirasining rivoji, ruhiy barqarorligi va irodasining nechog'lik mustahkamligi bilan belgilanadi. **Ijtimoiy salomatlik** – inson salomatligining eng oliy darajasi hisoblanadi va uning muayyan jamiyatdagi hayoti va faoliyatini, ijtimoiy turmushining asosini tashkil etuvchi ahloqiy tamoyillarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ijtimoiy salomatlikni kishilarning unumli va sifatli hayot kechirishiga imkon beruvchi vosita, milliy xavfsizlikni ta'minlashga yordam beruvchi jamiyatning potensial va tibbiy-ijtimoiy resurs sifatida qarash lozim. U ijtimoiy, axloqiy va biologik omillarning majmuali ta'siriga bog'liqdir.

O'z tabiatiga ko'ra, salomatlik tovar, pul tasnifiga kirmaydi, inson uchun oliy qadriyat hisoblansa-da, bozor bahosiga ega emas. Ayni paytda sog'liqni saqlash, mustahkamlash va tiklash katta miqdordagi moddiy va moliyaviy resurs talab qiladi. Bu esa mamlakat iqtisodiy salohiyatining rivojlanish darajasi va iqtisodiy o'sish sur'atlari bilan chambarchas bog'liq.

Salomatlik ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi:

– ijtimoiy salomatlik har bir fuqaroning salomatligi singari, davlatning strategik maqsadi, milliy xavfsizligining muhim shartidir. Bashariyat tarixidan ma'lumki, aholi sonining keskin kamayib ketishi, jumladan, yuqumli kasalliklar tarqalishi, umr ko'rish va tug'ilish darajasining pastligi, o'limning ko'pligi sababli butun-butun davlatlar yo'qlikka yuz tutgan. Ijtimoiy salomatlik jamiyatning odamlar turli kasalliklar, jismoniy, psixologik va turmush tashvishlari bilan bog'liq ko'ngilsizliklarga duch kelmaydigan yashash sharoiti, boshqacha aytganda, sog'lom turmush tarzini shakllantirish imkoniyati yaratilgan

holatidir. U mamlakatning sog‘lom mehnatga oid salohiyatini ta‘minlashning muhim sharti, samarali davlat boshqaruvi mezonidir;

– salomatlik – jamiyatning iqtisodiy resursi va salohiyatini qayta tiklashning asosiy shartidir. Faqat sog‘lom va bilim darajasi yuqori aholigina mamlakatning iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotini ta‘minlashga qodir. Bu har bir davlat uchun hozir, ayniqsa, jahon globallashib borayotgan sharoitda behad muhimdir.

10.2. Aholiga tibbiy yordam va tibbiy xizmat ko‘rsatish tizimi

Sog‘liqni saqlash sohasi – aholiga kafolatlangan yuqori sifatli tibbiy yordam va tibbiy xizmat ko‘rsatadigan muassasalari tizimidir.

Sog‘liqni saqlash tizimi milliy iqtisodiyotimizda aholining sog‘ligini saqlash va ularga tibbiy yordam hamda tibbiy xizmatlar ko‘rsatish bilan jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini kasallikdan saqlash, davolash, rehabilitatsiya qilish va sog‘lom tarzida hayot kechirishni targ‘ibot qiluvchi tizim sifatida muhim iqtisodiy-ijtimoiy rol o‘ynaydi.

Bu soha jamiyatning mehnat resurslarini qayta ishlab chiqarish jarayonini muntazam ravishda amal qilib turishini ta‘minlovchi hamda jamiyatda ishlab chiqarilgan moddiy boyliklar miqdorining o‘sishi va ularni odamlar o‘rtasida adolatli qayta taqsimlashga zamin yaratuvchi iqtisodiy vazifani bajaradi.

Tibbiyotda aholiga tibbiy yordam va tibbiy xizmatlar ko‘rsatishning davolash – diagnostika jarayoni turli bosqichlariga muvofiq bo‘lgan quyidagi turlari farqlanadi.

Jahon amaliyotida tibbiy texnologiyalarni qo‘llash murakkabligiga qarab aholiga tibbiy xizmat ko‘rsatishning quyidagi darajalari mavjud:

Birlamchi bosqich – bu aholi istiqomat va ishlaydigan qiladigan joylarda kasallikka qarshi profilaktika tadbirlari, birinchi tez tibbiy yordam, qishloq va shahar vrachlik ambulatoriyalarida umumiy amaliyot vrachlari va terapevtlar tomonidan ko‘rsatiladigan dastlabki tibbiy–sanitariya yordami va tibbiy xizmatlar.

Ikkilamchi bosqich – bu bevosita hududlardagi shifoxonalar va oilaviy poliklinikalar tomonidan yangi tibbiy texnologiyalar asosida ko‘rsatiladigan va ommaviy tarzda qo‘llaniladigan tibbiy yordam va tibbiy xizmatlardir (muayyan kasalliklarni davolashga ixtisoslashgan

vrachlar – jarrohlar, oftalmolog, otolaringologlar va hokazolar tomonidan ko‘rsatiladigan malakali tibbiy yordam va tibbiy xizmatlar) hisoblanadi.

Uchinchi bosqich – bu innovatsion tibbiy texnologiyalar asosida jihozlangan Respublika Ilmiy – tibbiy Markazlarida ko‘rsatiladigan yuqori malakali va kafolatli ko‘rsatiladigan tibbiy yordam va tibbiy xizmatlar.

Mazkur uch bosqichli aholiga tibbiy yordam va tibbiy xizmatlar turlari hamda ularda qo‘llaniladigan davolash texnologiyalar biri bilan texnologik bevosita va uzviy bog‘liqdir. Aholi o‘rtasida sanitariya-profilaktika tadbirlari (masalan, aholini yoppasiga vaksinatsiya qilish yoki ularni tibbiy ko‘riklardan o‘tkazish), bir tomondan, kasalliklar kamayishiga, ikkinchi tomondan, xastaliklarning barvaqt aniqlashga xizmat qiladi. Kasalliklarni davolash tez yordam va ambulatoriya–poliklinika tomonidan tibbiy yordam va xizmat ko‘rsatilishi bosqichida boshlanadi. Bunda dastlabki tibbiy–sanitariya yordami bosqichida umumiy amaliyot shifokorlari, terapevt, pediatr tomonidan belgilangan reja va miqdor doirasida amalga oshiriladi. Agar bu tibbiy yordam yetarli darajada oshirilmagan bo‘lsa, bemor viloyat yoki Respublika ixtisoslashtirilgan tibbiy-amaliy markazlarining doktorlari tomonidan chuqur tekshiriladi va zarurat bo‘lgan tarzda, uni davolash statsionar sharoitlarda davom ettiriladi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti nuqtayi nazaridan odamlarning salomatligi – ijtimoiy xususiyatdir, shuning uchun ijtimoiy salomatlikni baholash uchun quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi:

- yalpi ichki mahsulot hajmida sog‘liqni saqlashga xarajatlar ulushi;
- birinchi tibbiy-sanitariya yordamdan foydalanish imkoniyati;
- aholini emlash darajasi;
- homiladorlarning malakali personal tomonidan tekshirilishi darajasi;
- bolalarni ovqatlantirish ahvoli;
- bolalar o‘limining darajasi;
- kutilayotgan o‘rtacha umr davomiyligi;
- aholining gigiyenik savodxonligi.

Sogʻliqni saqlash xizmatlari bilan qamrab olishning koʻrsatkichlari tibbiy yordamga muhtoj aholining sogʻliqni saqlash sohasida eng muhim choralar bilan amalda qamrab olingani darajasini ifoda etadi. Bunday choralarga quyidagilar kiradi:

- ayollarga homiladorlik va tugʻish paytida malakali tibbiy xizmat koʻrsatish;
- reproduktiv salomatlik sohasidagi xizmatlar;
- bolalarning yuqumli kasalliklarga chalinishining oldini olish maqsadlarida emlash;
- bolalarni A guruh vitaminlari bilan taʼminlanishi;
- bolalar, oʻsmirlar va katta yoshdagilarning kasalliklarini davolash.

Odatda bunday qamrab olish koʻrsatkichlari muayyan kasalliklardan davolangan yoki profilaktikadan oʻtgan odamlar sonini tibbiy yordam olish huquqiga ega yoki tibbiy yordamga muhtoj aholi soniga boʻlish orqali aniqlanadi.

Jahon mamlakatlaridagi aholi salomatligini muhofaza qilish tizimini tashkil etish shakllari, sogʻliqni saqlash sohasidagi iqtisodiy munosabatlar va boshqa omillar xilma-xilligiga qaramasdan ularni quyidagicha xususiyatlar boʻyicha tasniflash mumkin:

- mulkka egalik;
- moliyalash manbalari;
- tibbiy xizmat koʻrsatuvchilarni (tibbiyot xodimlarini) va bu xizmatlar isteʼmolchilarini (bemorlarni) ragʻbatlantirish mexanizmlari;
- tibbiy xizmat koʻrsatish hajmi va sifatini nazorat qilish shakl va usullari.

10.3. Sogʻliqni saqlash sohasida xususiy sektorning rivojlanishi

Oxirgi yillarda aholiga tibbiy xizmat koʻrsatish sohasini tubdan isloh qilish va takomillashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish doirasida tibbiyot sohasining xususiy sektorini barqaror rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Ushbu sohaga mamlakatimiz sogʻliqni saqlash tizimining davlat sogʻliqni saqlash muassasalari tomonidan koʻrsatilayotgan keng turdagi tibbiyot xizmatlarini sifat

jihatidan yuksaltirish va yanada to'ldirishga xizmat qiladigan muhim tarkibiy qism sifatida qaralmoqda.

Mamlakatimizda tibbiyot sohasining xususiy sektori faoliyat ko'rsatishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilgan. **O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi qonunida** mamlakatimizda sog'liqni saqlash sohasida xususiy sektorni rivojlantirish ko'zda tutilgan. Xususiy tibbiyot muassasalari faoliyatini tartibga solish va litsenziyalash tizimi faoliyat yuritmoqda. Ularga barcha turdagi soliqlar va qator majburiy to'lovlar, shuningdek, chetdan olib kelinadigan yangi tibbiy asbob-uskunalar uchun bojxona to'lovlaridan ozod etish bo'yicha imtiyozlar berilayotir.

Shu bilan birga, davlatimiz rahbari sog'liqni saqlash sohasi vakillari bilan uchrashuvlarida sog'liqni saqlash tizimida xususiy sektorni rivojlantirishga hamon yetarlicha e'tibor qaratilmayotganini ta'kidladi.

Bu boradagi tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, xususiy tibbiyot muassasalari faoliyatiga oid qonunchilikda mavjud cheklovlar ular tomonidan ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat turlarini kengaytirish va sifatini yanada yaxshilashga, ayniqsa, tor ixtisoslikdagi tibbiyot sohaslariga ilg'or davolash usul va texnologiyalarini joriy qilishga to'sqinlik qilmoqda. Ayniqsa, xususiy tibbiyot subyektlarining qishloq joylarda rivojlanishi darajasi qoniqarsiz holatda, ularning uchdan bir qismidan ziyodi Toshkent shahri va viloyatida faoliyat ko'rsatmoqda. Shu maqsadida **O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1- aprelda «Sog'liqni saqlash sohasida xususiy sektorni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2863-sonli qarori** qabul qilindi.

Mazkur qarorga muvofiq, sog'liqni saqlash sohasida xususiy sektorni yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalish va vazifalari qatorida xususiy tibbiyot muassasalari tashxis qo'yish va davolashning zamonaviy yuqori texnologiyali usullarini keng qo'llagan holda sifatli tibbiy xizmatlar ko'rsatishi uchun zarur sharoitlar yaratish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash hamda ularga kredit ajratish va moliyaviy yordam ko'rsatish, xususiy tibbiyot sohasiga xorijiy investitsiyalar va malakali mutaxassislarni jalb qilish, tibbiy xizmatlar eksportini kengaytirish, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish bozori infratuzilmasini rivojlantirish belgilangan.

Shuni qayd etish lozimki, agar avval qabul qilingan qonunchilik hujjatlarida xususiy tibbiyot muassasalari shug'ullanishi mumkin bo'lgan faoliyat turlari tasdiqlangan bo'lsa, endi faqat davlat sog'liqni saqlash muassasalari amalga oshirishi mumkin bo'lgan va xususiy tibbiyot muassasalari uchun taqiqlangan ayrim cheklangan faoliyat turlari tasdiqlanmoqda. Ushbu faoliyat turlari aholi hayoti, salomatligi va sanitariya-epidemiologik holatiga katta xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan, jumladan, o'ta yuqumli, xavfli va karantin kasalliklarga tashxis qo'yish va davolash, toksikologik, venerik va ruhiy xastaliklar, chaqaloqlar va 1 yoshgacha bo'lgan bolalar kasalliklari va patologiyasini davolash, tug'uruqni qabul qilish va homiladorlikni to'xtatish, organlarni ko'chirish, qon donorligini tashkil etish va boshqa o'ziga xos yo'nalishlar bilan bog'liqdir.

Bugungi kunda O'zbekistonda xususiy tibbiyot muassasalariga keng ko'lamli imtiyoz va preferensiyalar berilmoqda. Xususan, ushbu muassasalar 2022-yilning 1-yanvariga qadar barcha turdagi soliqlar va majburiy ajratmalar to'lashdan ozod etilgan. Alohida ta'kidlash lozimki, taqdim etilgan soliq imtiyozlari xususiy tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik bazasini sezilarli darajada mustahkamlash imkonini beradi. Bo'shagan mablag'lar ularni zamonaviy tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlash, ularga texnik xizmat ko'rsatish, tibbiyot maqsadlari uchun ehtiyot qismlar, inventar va boshqa buyumlar xarid qilish, yangi bino va inshootlarni qurish va mavjudlarini rekonstruksiya qilishga maqsadli yo'naltiriladi.

Taqdim etilgan soliq imtiyozlari hisobidan tejalgan mablag'larning bir qismi aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlariga bepul tibbiy xizmat ko'rsatishga yo'naltiriladi. Shunday qilib, berilgan soliq imtiyozlari evaziga davlat bir vaqtning o'zida aholini manzilli ijtimoiy himoya qilish bilan birga, sifatli tibbiy xizmat ko'rsatishni kengaytirishni rag'batlantirish bo'yicha muhim vazifalarni hal etadi, shu bilan birga, xususiy tibbiyot muassasalari zimmasiga qo'shimcha moliyaviy xarajatlar yuklanmaydi.

Qishloq joylarda va chekka tumanlarda tibbiyot sohasida xususiy sektorni jadal rivojlantirish maqsadida qarorda qishloq joylarda tibbiy xizmat ko'rsatish sohasida tashkil etiladigan yangi mikrofirmalar va kichik korxonalar davlat ro'yxatiga olingan kundan boshlab 10 yil muddatga yagona soliq to'lovidan ozod etilgan.

2017-yil 1-maydan boshlab sog‘liqni saqlash sohasida kichik korxonalar xodimlarining yillik o‘rtacha cheklangan soni 25 kishidan 100 kishigacha ko‘paytirildi. Bu esa tibbiyot sohasining xususiy sektorida bandlikni kengaytirishni rag‘batlantirish imkonini berdi, xususiy tibbiyot muassasalari xizmat ko‘rsatadigan aholi sonini oshirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratdi.

Xususiy tibbiyot muassasalarini rivojlantirishni yanada rag‘batlantirish chora-tadbirlari dasturi tasdiqlangan. Mazkur dasturda xususiy tibbiyot muassasalarini har tomonlama rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash, ular faoliyatining barcha yo‘nalishlarini qamrab olish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Xususan, xususiy tibbiyot muassasalariga litsenziya berishni sezilarli darajada soddalashtirish va muddatlarini tezlashtirish, jumladan, litsenziya berish to‘g‘risidagi qarorni 30 kundan 20 kungacha qisqartirish, litsenziya berish uchun davlat bojini eng kam ish haqining 10 barobaridan 5 barobarigacha kamaytirish nazarda tutilgan.

10.4. Sog‘liqni saqlash tizimini moliyalashtirish

Sog‘liqni saqlash sohasida iqtisodiy munosabatlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Mazkur tarmoqda tibbiy xizmatlarni taqdim etuvchilar – tibbiyot muassasalar va tibbiyot xodimlaridir. Bu xizmatlarning iste‘molchilari esa bemorlar bo‘lib, ular tibbiy xizmatlarga talabni shakllantiradilar. Biroq tibbiy xizmatlar bozoridagi talab va taklif tovar bozorlaridagidan farq qiladi. Ushbu tafovutlar quyidagilarda o‘z ifodasini topadi:

- talab paydo bo‘lishining mavhumligi;
- manfaatlar ziddiyati;
- xizmatlar taqdim etuvchilarning monopol holati.

Yuqorida qayd qilingan xususiyatlar sog‘liqni saqlash sohasini moliyalashtirishga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Bunda tarmoqni moliyalashtirishning quyidagi tizimlari amal qiladi:

1. Sog‘liqni saqlash sohasini byudjet orqali moliyalashtirish tizimi. Mazkur tizimda aholiga bepul tibbiy yordam miqdori va sifatiga qarab soliq tushumlaridan shakllanadigan davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan qoplanadi.

2. Sog'liqni saqlash sohasini majburiy tibbiy sug'urta hisobidan moliyalash tizimi. Ushbu tizimda aholiga bepul tibbiy yordam va tibbiy xizmat ko'rsatishni moliyalash manbayi sug'urchilar ayrim toifalari tomonidan majburiy ravishda to'lanadigan sug'urta badallar hisobidan shartnoma talablariga muvofiq amalga oshiriladi. Majburiy tibbiy sug'urta tizimi amal qiladigan ko'pgina mamlakatlarda sug'urta badallari odatda ish beruvchilar va yollanma xodimlar tomonidan teng hissada to'lanadi.

3. Sog'liqni saqlash sohasini xususiy moliyalashtirish tizimi. Mazkur usulda ko'rsatilgan tibbiy xizmatning miqdoriga qarab moliyalashning manbayi fuqarolarning shaxsiy daromadlari, homiylar va ish beruvchilarning mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Fuqarolar ixtiyoriy ravishda o'zlari va oila a'zolari uchun ixtiyoriy tanlagan ishonchli tibbiy sug'urta kompaniyalarining polislarini xarid qilishlari mumkin. Ixtiyoriy tibbiy sug'urta polisi uning egalariga malakali tibbiy yordam va tibbiy xizmatni uning hisobiga olish imkoniyatini beradi yoki birmuncha engilliklar berishi mumkin.

Sog'liqni saqlash tizimi amal etishi samaradorligining eng muhim omili - tibbiy yordam va tibbiy xizmatlar taqdim etuvchilarni moliyalashtirishni samarali tashkil etishdir. Jahon amaliyotida mazkur tarmoqni moliyalashtirishda quyidagi asosiy usullar qo'llaniladi:

1. Smetali moliyalashtirish. Bu usulda moliya mablag'lari miqdori tibbiyot muassasalariga byudjet xarajatlari yillik reja moddalari bo'yicha ajratiladi. Odatda xarajatlarning bu moddalari mehnatga haq to'lash, tibbiyot uskunalari, jihozlari, dori-darmonlar xarid qilish, transport, aloqa, kommunal xizmatlar, ta'mirlash va hokazolar uchun xarajatlarni mujassamlashtiradi. Smetali moliyalashtirishda byudjet mablag'lari profilaktika-davolash muassasalari kategoriyasiga qarab ajratiladi. Davlat tibbiyot muassasalari byudjet mablag'larini qat'iy belgilangan maqsadga sarflanishi nazorat qilinadi.

2. Ko'rsatilgan alohida xizmatlarga haq to'lash. Ushbu usulda moliyalash bemorlarga (yilda, chorak yoki oylik miqdoriga qarab) ko'rsatilgan tibbiy yordam va tibbiy xizmatlardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Aholiga tibbiy yordam va tibbiy xizmatlarning narxi davlat tomonidan yoki moliyalashtirishni amalga oshirayotgan idora bilan tibbiy xizmatlarni taqdim etuvchi o'rtasidagi bitimlarda belgilangan tariflar asosida tasdiqlanadi.

3. Alohida ko‘rsatilgan tibbiy xizmatlar uchun ball bo‘yicha haq to‘lash usuli. Mazkur usulda ham moliyalashtirish bemorlarda amalda ko‘rsatilgan xizmatga qarab amalga oshiriladi. Ammo yuqoridagi usuldan farqli ravishda har bir tibbiy xizmat narxi belgilanmasdan, maxsus shkalaga muvofiq ballarda baholanadi. Tibbiy xizmatni moliyalashtiruvchi tomon bunday usulda yil davomida ko‘rsatiladigan tibbiy xizmat uchun to‘laydigan mablag‘ni ma‘lum qiladi. Ana shu mablag‘ har bir tibbiy xodim tomonidan to‘plangan ballarga muvofiq taqsimlanadi. Ushbu usulning afzalligi tibbiy xizmat ko‘rsatish uchun xarajatlar umumiy hajmini rejalashtirish imkoniyatidir.

4. Tibbiy muassasada bo‘lish miqdori bo‘yicha haq to‘lash usuli. Bunda bemor tomonidan tibbiy muassasada bo‘lish muddatiga qarab moliyalashtirish amalga oshiriladi. Yani bemorga ko‘rsatilgan tibbiy xizmat sifati va hajmi emas, balki uning tibbiy muassasada necha marta bo‘lganligi hisobga olinadi.

5. Aholi jon boshi normativi bo‘yicha haq to‘lash usuli. Ushbu usulda tibbiyot tashkiloti o‘z muassasasiga birlashtirilgan aholi sonidan kelib chiqqan holda moliyalashtiriladi. Bunda ham amalda ko‘rsatiladigan tibbiy yordam va tibbiy xizmat hajmi va sifati hisobga olinmaydi. Ushbu usul tibbiyot xodimlarini profilaktika ishlarini samarali tashkil etish uchun iqtisodiy manfaatdorligini oshiradi.

Qisqacha xulosa

Salomatlik – bu nafaqat kasallik va boshqa jismoniy nuqsonlarning mavjud bo‘lmasligi, balki to‘liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy yaxshi holatdir. Salomatlik – bu faol hayotning maksimal davomiyligida insonning fiziologik, biologik qobiliyatlari, uning optimal mehnatga layoqatliligi, ijtimoiy faolliklarini saqlash va rivojlantirish jarayonidir. Jismoniy salomatlik barcha organlar va butun organizmning to‘kis ishlab turgan tabiiy holati. Psixologik salomatlik – inson tafakkuri darajasi va sifati, diqqat-e’tibori va xotirasining rivoji, ruhiy barqarorligi va irodasining nechog‘lik mustahkamligi bilan belgilanadi. Ijtimoiy salomatlik – inson salomatligining eng oliy darajasi hisoblanadi va uning muayyan jamiyatdagi hayoti va faoliyatini, ijtimoiy turmushining asosini tashkil etuvchi ahloqiy

tamoyillarni o‘z ichiga oladi. Sog‘liqni saqlash tizimi amal etishi samaradorligining eng muhim omili - tibbiy yordam va tibbiy xizmatlar taqdim etuvchilarni moliyalashtirishni samarali tashkil etishdir.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. “Salomatlik” tushunchasiga ta’rif bering.
2. Jismoniy salomatlik nima?
3. Ruhiy (psixologik) salomatlik nima?
4. Ijtimoiy salomatlik nima?
5. Sog‘liqni saqlash sohasi qanday tizim? Nimalarni o‘z ichiga oladi?
6. Aholiga tibbiy xizmat ko‘rsatishning qanday darajalari mavjud?
7. Ijtimoiy salomatlikni baholash uchun qanday ko‘rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi?
8. O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash sohasida qanday me’yoriy-huquqiy hujjatlar mavjud? Jahon so‘g‘liqni saqlash tashkilotida-chi?
9. Jahon so‘g‘liqni saqlash tashkiloti va O‘zbekiston Respublikasi o‘rtasida hamkorlik bugungi kunda qanday?
10. Sog‘liqni Saqlash sohasini moliyalashtirish qaysi tizimlarni o‘z ichiga oladi?

11-bob. TA'LIM VA INSON TARAQQIYOTI

11.1. Ijtimoiy soha tarkibida ta'lim tizimining tutgan o'rni

11.2. Uzluksiz ta'lim tizimi va turlari

11.3. Maktabgacha ta'lim

11.4. Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim

11.5. Professional ta'lim

11.6. Oliy ta'lim

11.7. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim

11.8. Ta'lim sohasiga investitsiyalar

11.1. Ijtimoiy soha tarkibida ta'lim tizimining tutgan o'rni

O'zbekiston Respublikasi inson huquqlari va erkinliklariga rioya etilishini, jamiyatning ma'naviy yangilanishini, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishni, jahon hamjamiyatiga qo'shilishni ta'minlaydigan demokratik huquqiy davlat va ochiq fuqarolik jamiyati qurmoqda.

Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

O'zbekistonda ta'lim tizimini tubdan isloh qilishning muhim omillari quyidagilardan iborat:

– respublikaning demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yo'lidan izchil ilgarilab borayotganligi;

– mamlakat iqtisodiyotida tub o'zgartirishlarning amalga oshirishi, respublika iqtisodiyoti, asosan, xomashyo yo'nalishidan raqobatbardosh pirovard mahsulot ishlab chiqarish yo'lga izchil o'tayotganligi, mamlakat eksport salohiyatining kengayayotganligi;

– davlat ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi qaror topganligi;

– milliy o‘zlikni anglashning o‘sib borishi, vatanparvarlik, o‘z vatani uchun iftixor tuyg‘usining shakllanayotganligi, boy milliy madaniy-tarixiy an‘analarga va xalqimizning intellektual merosiga hurmat;

– O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyasi, respublikaning jahondagi mavqeyi va obro‘-e‘tiborining mustahkamlanib borayotganligi.

Davlat va jamiyat uzluksiz ta‘lim va ta‘lim tizimi barcha uchun ochiq bo‘lishini hamda hayot o‘zgarishlariga moslashuvchanligini ta‘minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi tomonidan inson huquqlari, ta‘lim, bola huquqi sohasidagi shartnomalar va konvensiyalarning bajarilishi, kadrlar tayyorlash sohasida jahon ilg‘or tajribasini hisobga olish uzluksiz ta‘lim va kadrlar tayyorlash tizimining barcha jihatlariga daxldor bo‘lib, uning rivojlanishi omillaridan biridir.

Ta‘lim sohasidagi asosiy prinsiplar quyidagilardan iborat:

- ta‘lim ustuvorligining tan olinishi;
- ta‘lim olish shaklini tanlash erkinligi;
- ta‘lim sohasida kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmasligi;
- ta‘lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta‘minlanishi;
- ta‘lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarining singdirilganligi;
- ta‘lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;
- ta‘limning uzluksizligi va izchilligi;
- o‘n bir yillik ta‘limning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo‘lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o‘rta ta‘limga tayyorlashning majburiyligi;
- davlat ta‘lim standartlari va davlat ta‘lim talablari doirasida ta‘lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- o‘quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;
- insonning butun hayoti davomida ta‘lim olishi;
- jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlan-ganligi;
- ta‘lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;
- bilimlilik, qobiliyatlilik va iste‘dodning rag‘batlantirilishi;

- ta’lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg‘unligi;
- ta’lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

11.2. Ta’lim tizimi, turlari va shakllari

Ta’lim tizimiga quyidagilar kiradi:

- davlat ta’lim standartlarini, davlat ta’lim talablarini, o‘quv rejalari va o‘quv dasturlarini;
- davlat ta’lim standartlarini, davlat ta’lim talablari va o‘quv dasturlarini amalga oshiruvchi ta’lim tashkilotlarini;
- ta’lim sifatini baholashni amalga oshiruvchi tashkilotlarni;
- ta’lim tizimining faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalarni;
- ta’lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlarini, shuningdek, ularning tasarrufidagi tashkilotlarni o‘z ichiga oladi.

Ta’lim tizimi yagona va uzluksizdir.

Ta’lim turlari quyidagilardan iborat:

- maktabgacha ta’lim va tarbiya;
- umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim;
- professional ta’lim;
- oliy ta’lim;
- oliy ta’limdan keyingi ta’lim;
- kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- maktabdan tashqari ta’lim.

11.3. Maktabgacha ta’lim

Maktabgacha ta’lim sohasi uzluksiz ta’lim tizimining birlamchi bo‘g‘ini hisoblanib, u har tomonlama sog‘lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillik yillarida respublikada ta’lim-tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlari darajasiga ko‘tarildi.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, yetik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek, bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutadi.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi qonun hujjatlari "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni³² va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Ta'lim tizimining muhim bo'g'ini bo'lgan maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, samarali davlat boshqaruvi tizimini yaratish, maktabgacha ta'lim muassasalari davlat va nodavlat tarmog'ini kengaytirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni qamrab olishni keskin oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonlariga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish orqali bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik, jismoniy rivojlantirish hamda ularni maktabga tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-sonli farmoni qabul qilindi.

Mazkur farmonga asosan O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Toshkent shahar maktabgacha ta'lim bosh boshqarmasi, viloyatlar maktabgacha ta'lim boshqarmalari hamda ularning tuman(shahar)lardagi bo'limlari tashkil etildi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarining asosiy maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish, ta'lim-tarbiya berish orqali bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlash, bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish hisoblanadi.

³² O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 22-oktabrda qabul qilingan va Senat tomonidan 2019-yil 14-dekabrda ma'qullangan.

URL:<https://lex.uz/docs/-4646908>

Aytish joizki, respublika hududlarida 50, 70, 100, 120 va 150 o‘ringa mo‘ljallangan davlat va nodavlat maktabgacha ta’lim muassasalarini qo‘shimcha barpo etish orqali bolalarni maktabgacha ta’lim bilan bosqichma-bosqich to‘liq qamrab olish, bolalarga maktabgacha ta’lim-tarbiya berishning muqobil turlarini amaliyotga joriy etishga qaratilgan kompleks dasturi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan.

Shuningdek, har yili maktabgacha ta’lim tizimining oliy ma’lumotli kadrlarga bo‘lgan ehtiyojini hududlar bo‘yicha o‘rganish va tahlil natijalariga ko‘ra pedagogika yo‘nalishiga ixtisoslashtirilgan oliy ta’lim muassasalariga maqsadli qabul kvotalari shakllantiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 30-sentabrdagi PQ-3955-son qaroriga muvofiq, shuningdek, maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sog‘lom, faol, to‘laqonli, jamiyatga moslashgan bola shaxsini shakllantirish, o‘shida turli nuqsonlari bo‘lgan bolalarni, shuningdek, rehabilitatsiya qilish va sog‘lomlashtirishga muhtoj bolalarni o‘qitish, tarbiyalash va integratsiya qilish uchun qulay muhit yaratish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-mayda “Maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 391-sonli Qarori qabul qilindi.

Ushbu qarorda:

Umumiy tipdagi davlat va nodavlat maktabgacha ta’lim tashkilotlari to‘g‘risidagi nizom;

Maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi qisqa muddatli guruhlar to‘g‘risidagi nizom;

Ko‘p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta’lim tashkilotlari va qo‘shma tipdagi maktabgacha ta’lim tashkilotlari to‘g‘risidagi nizom;

Bolalarni ko‘p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta’lim tashkilotlariga va qo‘shma tipdagi maktabgacha ta’lim tashkilotlariga yo‘llash bo‘yicha tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya to‘g‘risidagi nizom tasdiqlandi.

Maktabgacha ta’lim muassasasi maktabgacha ta’limga qo‘yiladigan davlat talablari, ta’lim-tarbiya dasturlari, sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari talablariga muvofiq

maktabgacha yoshdagi bolalarda jismoniy rivojlanish, o‘z-o‘ziga xizmat va gigiyena, ijtimoiy-kommunikativ rivojlanish, nutq, o‘qish va chet tillarni o‘rganish, bilish jarayoni, dunyo haqidagi bilimlar va dunyoni anglashi, ijodiy-estetik rivojlanishini ta’minlaydi.

Quyidagilar maktabgacha ta’lim tashkilotlari mol-mulkini va moliyaviy resurslarini shakllantirish manbalari hisoblanadi: O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag‘lari; tarbiyalanuvchining davlat maktabgacha ta’lim tashkilotida bo‘lgan davri uchun badal to‘lovlari; shartnoma asosida qonun hujjatlarida taqiqlanmagan pulli xizmat ko‘rsatish, bino va inshootlarni, jihoz va anjomlarni ijaraga berishdan olingan daromadlar; jismoniy va yuridik shaxslarning homiylik xayriyalari; mahalliy, xalqaro va xorijiy tashkilotlarning grantlari; qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

11.4. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim

Umumiy o‘rta ta’limga qo‘yilayotgan zamonaviy talablarni hisobga olgan holda umumiy o‘rta ta’lim muassasalari faoliyatini tashkil etish to‘g‘risidagi normativ-huquqiy hujjatlarni takomillash-tirish, umumiy o‘rta ta’limning o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi bilan uzviy aloqadorligini ta’minlash maqsadida **O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 140-sonli qarori** qabul qilindi. Shuningdek, mazkur qarorga asosan umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi nizom tasdiqlandi.

Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim umumta’lim o‘quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o‘rta ta’lim (I – XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

- boshlang‘ich ta’lim (I – IV sinflar);
- tayanch o‘rta ta’lim (V – IX sinflar);
- o‘rta ta’lim (X – XI sinflar).

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular yetti yoshga to‘ladigan yilda qabul qilinadi.

Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Tayanch o'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilarga bilim, malaka va ko'nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tayanch o'rta ta'lim doirasida (VII sinfdan so'ng) ta'lim oluvchilarda kasblar bo'yicha birlamchi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish uchun ularni professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha choralar amalga oshiriladi.

O'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalar o'zlashtirilishini, shuningdek, ta'limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar egallanishini ta'minlaydi.

Professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish, shuningdek, ta'lim oluvchilarni yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblarga tayyorlash tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

Umumiy o'rta ta'lim, umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida uzluksiz tarzda, majburiy bo'lgan o'n bir yil davomida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus ta'lim akademik litseylarda to'qqiz yillik tayanch o'rta ta'lim asosida ikki yil mobaynida amalga oshiriladi va ta'lim oluvchilarning intellektual qobiliyatlarining jadal rivojlanishini, shuningdek chuqur, tabaqalashtirilgan, kasb-hunarga va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlarida umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim to'lov-shartnoma asosida amalga oshirilishi mumkin.

Iqtidorli va iste'dodli bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun Prezident, ijod va boshqa ixtisoslashtirilgan maktablar, shuningdek, maktab-internatlar tashkil etilishi mumkin.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar, shuningdek, uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo'lgan bolalar davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim tashkilotlarida inklyuziv shaklda yoki uy sharoitlarida yakka tartibda ta'lim oladi.

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarining sinflarida (guruhlarida) ta'lim oluvchilar soni o'ttiz besh nafardan oshmasligi kerak.

Umumiy oʻrta taʼlim muassasalarining 10-11-sinflari oʻquvchilari taʼlim olishlari bilan birgalikda ularga kasb-hunar oʻrgatish, oʻquvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda kelajakda ularning taʼlimni davom ettirishlari yoki egallagan kasblari boʻyicha mehnat faoliyati bilan shugʻullanishlariga shart-sharoitlar yaratish, oʻquv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish va ularni zarur jihozlar bilan taʼminlash maqsadida **Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktyabrdagi “Umumiy oʻrta taʼlim muassasalarining 10-11-sinflari oʻquvchilariga kasbiy taʼlim berishga ixtisoslashgan oʻquv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi 868-sonli qarori** qabul qilindi.

Aytish joizki, oʻquvchilarga kasbiy taʼlim berish uzluksiz taʼlim tizimining tarkibiy qismi boʻlib, ularning kasb-hunar oʻrganishga boʻlgan ehtiyojini qondirish, kasbiy bilim va koʻnikmalarini shakllantirish, respublika iqtisodiyoti tarmoqlari uchun zarur mutaxassislarni tayyorlashni taʼminlaydi.

Kasbiy taʼlim olish oʻquvchilar uchun majburiy boʻlib, bepul amalga oshiriladi.

Umumiy oʻrta taʼlim muassasalarining 10-11-sinflari oʻquvchilariga kasbiy taʼlim berish muddati 2 yil boʻlib, oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muassasalari va umumiy oʻrta taʼlim muassasalaridagi majmualarda tashkil etiladi.

Kasbiy taʼlim berishning maqsadi oʻquvchilarga maxsus va chuqurlashtirilgan tayyorgarlikni talab etmaydigan kasb-hunar oʻrgatishdan, shu kasb boʻyicha ijodiy fikrlaydigan, tashkilotchilik hamda tadbirkorlik koʻnikmalariga ega boʻlgan shaxsni tarbiyalashdan hamda oʻquvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda kasb-hunar tanlashda ularga koʻmaklashishdan iborat.

Kasbiy taʼlim berishning vazifalari quyidagilardan iborat:

– oʻquvchilar tomonidan kasb-hunar koʻnikmalarining oʻzlashtirilishini taʼminlash, maxsus va chuqurlashtirilgan tayyorgarlikni talab etmaydigan kasblarni oʻrgatish orqali ularning kasb-hunar olishga boʻlgan ehtiyojini qondirish;

– kasbiy taʼlim berish jarayonida “usta-shogird” anʼanalari, mahalliy va xorijiy ilgʻor tajribani oʻrgangan holda eng maqbul usul-

lardan foydalanish hamda kasblarning malaka talablarini va kasbiy ta'lim berish jarayonining metodik ta'minotini takomillashtirib borish;

– kasbiy ta'lim berish jarayoniga innovatsion pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish orqali kasbiy ta'lim berish sifatini ta'minlash;

– o'quvchilarda mustaqil ijodiy fikrlagan holda mehnat jarayonini tashkil etish ko'nikmalarini shakllantirish orqali ularning mehnat faoliyati bilan faol shug'ullanish imkonini beruvchi kasb egasi bo'lishlarini ta'minlash;

– mehnat bozori uchun maxsus va chuqurlashtirilgan tayyorgarlik talab etilmaydigan kasblar bo'yicha raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni ta'minlash.

11.5. Professional ta'lim

Professional ta'lim egallanadigan kasb va mutaxassislik bo'yicha quyidagi darajalarni o'z ichiga oladi:

- boshlang'ich professional ta'lim;
- o'rta professional ta'lim;
- o'rta maxsus professional ta'lim.

Boshlang'ich professional ta'lim kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari negizida bepul asosda kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha umumta'lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O'rta professional ta'lim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki yilgacha bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim hamda boshlang'ich professional ta'lim negizida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus professional ta'lim texnikumlarda umumiy o'rta, o'rta maxsus, boshlang'ich professional va o'rta professional ta'lim negizida davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki yil bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha amalga oshiriladi.

Ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi (to‘qqiz yillik umumiy o‘rta va uch yillik o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi) olgan fuqarolar ham o‘rta professional va o‘rta maxsus professional ta’lim olish huquqiga ega.

Kasb-hunar maktablari, kollejlari va texnikumlar ta’lim oluvchilarning o‘zi tanlagan kasbga va mutaxassislikka ega bo‘lishini ta’minlaydi.

Fuqarolar shartnoma asosida ikkinchi va undan keyingi professional ta’limni olish huquqiga ega.

11.6. Oliy ta’lim

Oliy ta’lim o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi negiziga asoslanadi hamda ikki (bakalavriyat va magistratura) bosqichga ega.

Oliy ta’lim muassasalariga talabalar qabul qilish davlat grantlari negizida va pullik-shartnomaviy asosda amalga oshiriladi.

Bakalavriyat mutaxassisliklar yo‘nalishi bo‘yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta’lim muddati kamida to‘rt yil davom etadigan tayanch oliy ta’limdir.

Bakalavrlik dasturi tugallanganidan so‘ng bitiruvchilarga davlat attestatsiyasi yakunlariga binoan kasb bo‘yicha “bakalavr” darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug‘ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Magistratura aniq mutaxassislik bo‘yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriyat negizida ta’lim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta’limdir.

“Magistr” darajasini beradigan davlat malaka attestatsiyasi magistrlik dasturining intihosidir. Magistrlarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug‘ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2909-sonli qarori oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma’no-mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar

darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida qabul qilingan.

Mustaqillik yillarida iqtisodiyotning, ijtimoiy hayotning real talablaridan kelib chiqqan holda, yurtimizda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, unga o'qitishning zamonaviy shakl va texnologiyalarini joriy etish, mutaxassislar tayyorlash bo'yicha ixtisoslik yo'nalishlarini takomillashtirish borasida katta ishlar qilindi.

Mamlakatimizning har bir oliy ta'lim muassasasi bilan AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Rossiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy va shu kabi boshqa davlatlarning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarining o'rnatilgani o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Shu asosda har yili 350 nafardan ortiq xorijlik yuqori malakali pedagog va olimlarning mamlakatimiz oliy o'quv yurtlariga o'quv jarayoniga jalb etilishi ko'zda tutilmoqda.

Ta'kidlash joizki, oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyatini mustahkamlash maqsadida korxonalarining buyurtmasiga asosan, amaliy va innovatsion ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik faoliyatini amalga oshiradigan ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalari yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'idan, yagona soliq to'lovidan, maqsadli davlat jamg'armalariga majburiy to'lov va qo'shimcha qiymat solig'idan ozod qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-sonli Farmoni³³ imzolandi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi (keyingi o'rinlarda – Konsepsiya) oliy ta'lim tizimini ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadida, shuningdek, **O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi PQ-4391-son "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga**

³³ 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-sonli Farmoni. URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>

boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ijrosi yuzasidan ishlab chiqilgan.

Konsepsiya O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalishlari, vazifalari, o'rta va uzoq muddatli istiqboldagi bosqichlarini belgilaydi hamda sohaga oid dasturlar va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun asos bo'ladi.

Quyidagilar oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari hisoblanadi:

- mamlakatni modernizatsiya qilish, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirish uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish;

- oliy ta'lim bilan qamrov darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish;

- sohada sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, uning jozibadorligini oshirish, jahon miqyosidagi raqobatbardoshligini ta'minlash.

Uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimini rivojlantirish quyidagi ustuvor yo'nalishlar asosida amalga oshiriladi:

- oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish;

- ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish;

- oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot ishlari natijadorligini oshirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, ilm-fanning innovatsion infratuzilmasini shakllantirish;

- ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar ta'sirchanligini oshirish;

- yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish;

- oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash, moddiy-texnik ta'minotini mustahkamlash;

- oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va boshqaruv faoliyatini takomillashtirish;

- korrupsiyaga qarshi kurashish, shaffoflikni ta'minlashning ta'sirchan mexanizmlarini joriy etish;

- oliy ta'lim tizimining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xalqaro miqyosda tanilishi va raqobatbardoshligini ta'minlash.

Konsepsiya doirasida belgilangan vazifalarni bajarish orqali O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirishda quyidagi natijalarga erishish nazarda tutilmoqda:

- oliy ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, hududlarda davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalari, shu jumladan, nufuzli xorijiy oliy ta'lim muassasalari filiallari faoliyatini tashkil etish asosida oliy ta'lim bilan qamrov darajasining 50 foizdan yuqori bo'lishi ta'minlanadi, sohada raqobat muhiti yaratiladi;

- O'zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universitetini mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarining flagmaniga aylantiriladi;

- respublikadagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasi xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1 000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga, shu jumladan, O'zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universitetining birinchi 500 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kirishiga erishiladi;

- oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoni bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkaziladi;

- xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlari joriy etiladi, jumladan, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tiladi;

- oliy ta'lim mazmuni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tariladi, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimi yo'lga qo'yiladi;

- oliy ta'lim muassasalarining akademik mustaqilligi ta'minlanadi;

- oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyatining uzviy bog'liqligini nazarda tutuvchi "Universitet 3.0" konsepsiyasi bosqichma-bosqich joriy etiladi;

- xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish, pullik xizmatlar ko‘lamini kengaytirish va boshqa budjetdan tashqari mablag‘lar hisobiga oliy ta’lim muassasalarida texnopark, forsayt, texnologiyalar transferi, startup, akselerator markazlari tashkil etiladi hamda ular tegishli tarmoq, soha va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tadqiq etuvchi va prognozlashtiruvchi ilmiy-amaliy muassasalar darajasiga olib chiqiladi;

- oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilari, ilmiy izlanuvchilari, doktorantlari, bakalavriat va magistratura talabalarining yuqori impakt-faktorga ega nufuzli xalqaro ilmiy jurnallarda maqolalar chop etishi, maqolalarga iqtiboslik ko‘rsatkichlari oshishi, shuningdek, respublika ilmiy jurnallari xalqaro ilmiy-texnik ma’lumotlar bazasiga bosqichma-bosqich kiritilishi ta’minlanadi;

- O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi Markaziy Osiyoda xalqaro ta’lim dasturlarini amalga oshiruvchi “xab”ga aylantiriladi;

- oliy ta’limning investitsiyaviy jozibadorligi oshiriladi, xorijiy ta’lim va ilm-fan texnologiyalari jalb etiladi;

- talaba-yoshlar ta’lim-tarbiyasi uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan beshta tashabbus asosida rivojlantiriladi;

- oliy ta’lim muassasalari infratuzilmasi va moddiy-texnik bazasi, shu jumladan xalqaro moliya institutlarining imtiyozli mablag‘larini keng jalb qilish hisobiga yaxshilanadi, ularni bosqichma-bosqich o‘zini o‘zi moliyalashtirish tizimiga o‘tkaziladi va moliyaviy barqarorligi ta’minlanadi;

- ta’limning ishlab chiqarish korxonalarini va ilmiy-tadqiqot institutlari bilan o‘zaro manfaatli hamkorligi yo‘lga qo‘yiladi;

- aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, shu jumladan imkoniyati cheklangan shaxslarning oliy ta’lim bilan qamrov darajasi oshiriladi, ular uchun infratuzilmaga oid sharoitlar yaxshilanadi.

11.7. Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim

Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga, shaxsning ijodiy ta’lim-kasb-hunar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22-maydagi “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 304-son qarori bilan oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’limga qo‘yiladigan davlat talablari tasdiqlangan.

Ushbu davlat talablari oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim tizimiga majburiy talablarni, shuningdek, umumiy qabul qilingan xalqaro standartlarni hisobga olgan holda falsafa doktori (Doctor of Philosophy) va fan doktori (Doctor of Science) ilmiy darajalari izlanuvchilarining dissertatsiya ishi mazmuniga va sifatiga qo‘yiladigan talablarni belgilaydi.

Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- tayanch doktorantura;

- doktorantura;

- mustaqil izlanuvchilik?

- stajyor-tadqiqotchilik instituti oliy ta’limdan keyingi ta’lim institutiga tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi.

Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim institutlarida o‘qish uch yilgacha davom etadi.

Stajyor-tadqiqotchilik institutiga o‘qish bir yilgacha davom etadi.

Oliy ta’limdan keyingi ta’lim institutini tashkil etish va faoliyat ko‘rsatishi uchun ilmiy tashkilot va ta’lim muassasalar doimiy faoliyat ko‘rsatadigan muvofiqlashtiruvchi-kollegial organga (ilmiy kengash, kengash, ilmiy-texnikaviy kengash, ilmiy-muvofiqlashtiruvchi kengash va boshqa shakllarda) (keyingi o‘rinlarda Kollegial organ deb ataladi) ega bo‘lishi lozim.

Stajyor-tadqiqotchilik, tayanch doktoranturaga va doktoranturaga qabul qilish ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasalari tashkil etadigan qabul komissiyalar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tanlov asosida amalga oshiriladi.

Tayanch doktoranturada o‘qishga talabgorlarni tanlab olish kirish imtihonlari natijalariga ko‘ra, doktoranturaga esa – suhbat natijalariga ko‘ra amalga oshiriladi.

Stajyor-tadqiqotchilik va mustaqil izlanuvchilik institutiga rasmiylashtirish suhbat natijalariga ko‘ra amalga oshiriladi.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim institutlariga xorijiy fuqarolarni va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni qabul qilish qonun hujjatlariga va/yoki O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq to'lov-kontrakt asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida investitsiya vizasiga ega bo'lgan xorijiy investorlar hamda ularning oila a'zolari O'zbekiston Respublikasi fuqarolari uchun nazarda tutilgan shartlarda oliy ta'limdan keyingi ta'lim institutlariga o'qishga kirishga va ta'lim olishga haqlidir.

Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayanch doktoranturaga kiruvchi yoki mustaqil izlanuvchi sifatida rasmiylashtiriluvchi shaxslar quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- magistr darajasi yoki klinik ordinatura (tibbiyot fanlari uchun) yoki oliy ma'lumot (mutaxassislik dasturlari bo'yicha) to'g'risidagi diplomga ega bo'lish;

- falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya tadqiqoti asosini tashkil qilishi mumkin bo'lgan muayyan ilmiy natijalarga, shu jumladan, ilmiy jurnallar va nashrlarda chop etilgan kamida bitta ilmiy maqolaga hamda ilmiy-amaliy konferensiyalar, seminarlarda, tegishli ilmiy yo'nalishlar bo'yicha ilmiy ishlar to'plamlarida kamida ikkita tezisga ega bo'lish;

- falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun mustaqil izlanuvchilikka ikki yildan kam bo'lmagan ilmiy-pedagogik stajga yoki aniq ilmiy yutuqqa (ixtiroga patent yoki mualliflik guvohnomasi) ega bo'lgan shaxslar rasmiylashtiriladi.

Fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun doktoranturaga kiruvchi yoki mustaqil izlanuvchi sifatida rasmiylashtiriluvchi shaxslar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD) yoki unga tenglashtirilgan xorijiy mamlakatlarda olingan ilmiy darajalar;

- fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olgandan so'ng muhim ilmiy yutuqlarga erishish, shu jumladan, fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya tadqiqoti asosini tashkil qilishi mumkin bo'lgan ilmiy jurnallarda chop etilgan kamida uchta ilmiy maqolaga hamda ilmiy-amaliy konferensiyalar, seminarlar va tegishli ilmiy yo'nalishlar bo'yicha ilmiy ishlar to'plamlarida kamida ikkita tezisga ega bo'lish.

Stajyor-tadqiqotchilikka kiruvchi shaxslar magistr darajasi yoki klinik ordinatura (tibbiyot fanlari uchun) yoki oliy ma'lumot (1997-yilgacha olingan mutaxassislik dasturlari bo'yicha) to'g'risidagi diplomga ega bo'lishi lozim.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim institutiga qabul qilinadigan talabgorlarning tayanch mutaxassisligi oliy ta'limdan keyingi ta'lim institutidagi ixtisoslik tegishli bo'lgan fan tarmog'iga muvofiq bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-noyabrdagi "Ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash jarayonlarining shaffofligini ta'minlash va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 696-son qarori bilan oliy ta'limdan keyingi ta'lim va mazkur tizimga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish orqali oliy ta'limdan keyingi ta'lim jarayonlarining shaffofligini ta'minlash va samaradorligini oshirish talablari tasdiqlangan.

11.8. Ta'lim sohasiga investitsiyalar

Jahonda ta'lim sohasini moliyalashtirishning bir necha modellari mavjud. Ularni umumlashtirgan holda uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Ota-onalarning farzandlarini bolalar bog'chasida tarbiyalash uchun sarflar bir qismini qoplashga, maktab formasi, darsliklar, o'quv qurollarini sotib olishga xarajatlari istisno etilganda, davlat ta'lim tizimi barcha bosqichlarini to'la moliyalashtiradi. Hozirgi davrda sanoqli davlatlarga ushbu model asosida ish ko'radi.

2. Ta'lim tizimi, asosan, pullik, davlatning sohaga xarajatlari hajmi juda oz. Bunday model XX asrning 60-yillariga qadar qator Afrika mamlakatlariga xos bo'lib, ularda hatto boshlang'ich ta'limni moliyalashtirish uchun ham mablag' yetishmas edi.

3. Ta'lim tizimini ko'p manbali moliyalashtirish. Mazkur modelda sohani moliyalashtirish davlat budjeti va xususiy sektor mablag'lari hisobiga moliyalashtirilishi bilan bir qatorda bunga tashqi manbalarni ham jalb etish ko'zda tutiladi.

Hozirgi davrda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda ta'lim tizimini moliyalashtirishning, asosan, uchinchi modeliga amal qilinadi. Chunki bunday usulda davlatlar o'z moliyaviy ahvollaridan

kelib chiqqan holda ta'lim tizimini moliyalashtirish manbalarini tez o'zgartirish imkoniyatiga egadirlar.

Shu bilan birga BMT aholining barcha qatlamlari o'zlarining bilim olish huquqlarini amalga oshira olishlari uchun davlatlarga ta'limning bepul turlarini iloji boricha kengaytirishni tavsiya etadi. Bu e'tiborga olingan holda tobora ko'proq mamlakatlar maktab ta'limini davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirish choralarini ko'rmoqdalar.

Lekin jahon mamlakatlarida oliy o'quv yurtlarini moliyalashtirish shakllari turlichadir (11.1-jadval).

O'zbekistonda ta'lim tizimi uchun davlat xarajatlari faqat Markaziy Osiyo mamlakatlaridagiga qaraganda emas, balki Yevropa Ittifoqidagi davlatlarnikidan ham yuqori. Buning obyektiv sabablari bor. Birinchidan, O'zbekistonda ta'limni rivojlantirish ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishi, barqaror iqtisodiy o'sish va insonni taraqqiy ettirishning bosh omili sifatida belgilangan. Ikkinchidan, O'zbekiston – yoshlar mamlakati va bevosita chuqur bilimli avlod mamlakatni taraqqiy etgan davlatlar qatoriga olib chiqishga qodir bo'ladi.

Mamlakatda davlat byudjeti mablag'larining cheklanganligiga qaramasdan, ta'lim sohasini moliyalashtirish yildan-yilga ortib bormoqda.

Ta'lim tizimining davlat tomonidan moliyalashtirilishi maqsadli xususiyatga ega ekanligini ham ko'rsatish lozim. Xususan, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, birinchi navbatda, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining prinsip jihatidan mutlaqo yangi tizimini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lsa, maktab ta'limini rivojlantirish umummilliy davlat dasturi umumiy o'rta ta'limni tubdan yaxshilashga qaratildi.

Mamlakatda ta'lim tizimini davlat byudjetidan moliyalashtirish uch darajalidir:

– Respublika (markaziy) budjeti. Oliy ta'lim muassasalari, ularning ta'lim muassasalari va akademik listeylar, shuningdek, xalq ta'limi sohasi xodimlarini tayyorlash va malakasini oshirish mintaqaviy institutlari respublika byudjeti hisobidan moliyalashtiriladi;

– viloyatlar mahalliy budjetlari. Ulardan kasb-hunar kollejlari va oliy ta'lim muassasalariga qarashli bo'lmagan akademik listeylar hamda ta'lim muassasalariga kapital quyilmalar moliyalashtiriladi;

– tuman mahalliy byudjetlari. Ulardan asosan mazkur tumanlar hududlaridagi maktabgacha tarbiya tashkilotlari, ixtisoslashtirilgan va umumta’lim maktablarining joriy xarajatlari moliyalashtiriladi.

11.1-jadval

Jahon mamlakatlarida oliy o‘quv yurtlarini moliyalashtirish shakllari³⁴

Ko‘rsatkichlar	Mamlakatlar	Moliyalash manbalari
Davlat oliy o‘quv yurtlari talabalalari uchun bepul	Avstriya, Daniya, Finlandiya, Germaniya va Yevropadagi qator boshqa davlatlar	Davlat, munistipial byudjetlari, homiylik mablag‘lari, oliy o‘quv yurtlari o‘zlari ishlab topgan mablag‘lar
Davlat oliy o‘quv yurtlari talabalarining bir qismi uchun bepul (davlat grantlari)	Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari, shu jumladan, O‘zbekiston	Davlat byudjeti mablag‘lari, homiylik mablag‘lari, oliy o‘quv yurtlari o‘zlari ishlab topgan mablag‘lar
Talabalar ta’lim olish xarajatlari bir qismini qoplaydi, qolgani – davlat byujeti hisobidan	AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya	Davlat subsidiyalari va ta’lim uchun to‘lovlar
Davlat oliy o‘quv yurtlari talabalalari uchun pullik	Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan davlatlar	Ta’lim uchun to‘lovlar
Xususiy oliy o‘quv yurtlari talabalalari uchun pullik	Rivojlangan davlatlardagi nufuzli oliy o‘quv yurtlari	Ta’lim uchun to‘lovlar
Xususiy oliy o‘quv yurtlari talabalalari uchun subsidiyalar	Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga a’zo mamlakatlar, Chili, Tailand, Hindiston va boshqalar	Ta’lim uchun to‘lovlarning bir qismi (beshdan uch qismidan, uchdan bir qismigacha) davlat subsidiyalari hisobidan

³⁴ Tadqiqotlar asosida mualliflar ishlanmasi.

Umumta'lim maktablarini moliyalashtirishga davlat byudjeti mablag'lari bilan birga maktab ta'limini rivojlantirish umummilliy davlat dasturi asosida tashkil etilgan byudjetdan tashqari maktab ta'limi jamg'armasining hissasi tobora ortmoqda. Maktab ta'limi jamg'armasi uch manba hisobiga shakllantiriladi:

– maktabni rivojlantirish uchun soliq. Ushbu soliq soliq tizimi doirasida yuridik shaxs sifatida ro'yxatga olingan savdo tashkilotlaridan savdodan olingan daromadlarining 1,0 % miqdorida olinadi;

– mahalliy hokimiyat organlarining badallari;

– byudjetdan tashqari boshqa badallar, shu jumladan homiylik yordamlari.

Ta'limga investitsiyalarning samaradorligi algoritmi quyidagilarda namoyon bo'ladi. Ya'ni:

– inson ta'lim olish, malaka oshirish hisobiga o'z bilimlarini oshiradi;

– ushbu bilimlardan mehnat jarayonida foydalanish natijasida mehnat unumdorligi ortadi;

– bu pirovard natijada milliy iqtisodiyot o'sishini ta'minlaydi;

– yuqori samarali mehnat hisobiga insonning ish haqi va daromadi ortadi, turmush sifati yaxshilanadi;

– chuqur bilim va yuqori malakaga ega bo'lishdan shaxsiy manfaatdorlik insonni o'z bilimlarini yanada boyitishga undaydi.

Ta'limga investitsiyalar kiritish samarasini hisoblab chiqish uchun uni oddiygina tarzda: daromadni xodimlar soniga bo'lgan holda aniqlash taklif etiladi³⁵:

Ta'limga investitsiyalar samaradorligining koeffitsiyenti = (Foyda - (Xarajatlar - [Ish xaqi+Imtiyozlar]) : Ish xaqi + Imtiyozlar

Xodimning ta'lim olishiga investitsiyalar, uning inson kapitalini shakllantiradi va muayyan davrdan so'ng o'z egasiga quyidagi formula bo'yicha foyda keltiradi:

$$Y_n = X_0 + RC_n,$$

³⁵ Фитц-енц Я. Рентабельность инвестиций в персонал: измерение экономической ценности персонала/ Пер. с англ., под общ. ред. В.И. Ярных. - М.: Вершина, 2006. – С.137.

Bu yerda: Y_n - n yil ta'limga ega shaxsning ish haqi;
 X_0 – nol daraja ta'limga ega xodimning ish haqi;
 R – ta'limga sarflarning joriy samarasi normasi;
 C_n - n yil ta'lim olish davomida investitsiyalar hajmi.

Ta'limga xarajatlar va buning natijasida olinadigan foyda aniqlanganidan so'ng olingan foyda miqdori chiqimlar miqdori bilan taqqoslanadi. Bu ikki miqdor o'rtasidagi farq olingan ta'lim qiymatini ko'rsatadi.

Qisqacha xulosa

Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir.

Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Ta'lim turlari quyidagilardan iborat: maktabgacha ta'lim va tarbiya; umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim; professional ta'lim; oliy ta'lim; oliy ta'limdan keyingi ta'lim; kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish; maktabdan tashqari ta'lim. Hozirgi davrda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda ta'lim tizimini moliyalashtirishning asosan uchinchi modeli - ko'p manbali moliyalashtirishga amal qilinadi. Chunki bunday usulda davlatlar o'z moliyaviy ahvollaridan kelib chiqqan holda ta'lim tizimini moliyalashtirish manbalarini tez o'zgartirish imkoniyatiga egadirlar.

Mavzu bo'yicha savollar

1. O'zbekistonda ta'lim tizimini tubdan isloh qilishning muhim omillari nimalarni o'zida qamrab olgan?
2. Ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar nimalarda iborat?
3. Ta'lim tizimi nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Ta'lim turlarini sanab bering? O'zaro farqlar qanday?

5. Maktabgacha ta'lim haqida qanday me'yoriy hujjatlarni bilasiz? O'zbekistonda u rasman necha yoshdan boshlanadi?
6. Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim qaysi ta'lim turlarini o'zida jamlagan?
7. Professional ta'limning umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limdan farqli jihatlari nimada?
8. Oliy ta'lim necha yilni tashkil etadi? Qanday bosqichlardan iborat?
9. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim haqida ma'lumot bering?
10. Bakavr darajasini olgach, stajyor-tadqiqotchilikka davogarlik qilish mumkinmi?

12-bob. INSON TARAQQIYOTI OMILLARI

12.1. Inson taraqqiyotining gender omillari

12.2. Turar joyga egalik – insonning asosiy huquqlaridan biri sifatida

12.3. Inson taraqqiyotida madaniyat sohasining tutgan o‘rni

12.4. Madaniyat va san’at sohasini moliyalashtirish manbalari

12.5. Atrof-muhitning inson taraqqiyotiga ta’siri

12.1. Inson taraqqiyotining gender omillari

Ayollar va erkaklarning teng huquqligi inson huquqlarining eng asosiyalaridan biri hisoblanib, ijtimoiy adolatni ta’minlashning shartidir. Ayni vaqtda bu tenglik, rivojlanish va tinchlikka erishishning zarur va asosiy sharti ham hisoblanadi. Ayollar va erkaklarning teng huquqlilik asosida sheriklik munosabatlarini o‘rnatish inson manfaatlariga yo‘naltirilgan barqaror rivojlanishning hal qiluvchi omillaridan biri hamdir.

Bevosita shuning uchun BMT Mingyillik rivojlanish maqsadlarining 3-maqsadi erkaklar va ayollar tengligini rag‘batlantirish hamda ayollar huquqlari va imkoniyatlarini kengaytirishni ko‘zda tutadi.

Afsuski, insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida turmushning barcha sohalarida ayollar va erkaklar tengligi to‘la ta’minlangan birorta mamlakat yo‘q. Ammo tengsizlik, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar va eng kambag‘al oilalarda ko‘proq uchraydi hamda bu birgina odamlarning o‘zlari uchun emas, balki umuman jamiyat uchun ijtimoiy, psixologik va iqtisodiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ayollar va erkaklar o‘rtasidagi tengsizlik ta’lim, ish vaqti, ish haqi, umr ko‘rish davomiyligi, hokimiyatda va boshqaruvda ishtirok etish kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Masalan:

- ayollar jahon aholisining 50,0% dan ko‘prog‘ini tashkil etadi, lekin ular jahon mulkining 1,0% ga egalik qiladi;

- ayollar jahonda bajariladigan ishlarning uchdan ikki qismini qiladilar, ammo jahonda olinadigan foydaning o‘ndan bir ulushiga egalik qiladilar;

- savodsiz va ishsizlarning ko'pchiligi – 60,0 % dan ko'prog'i xotin-qizlardir;

- jahondagi har uch ayoldan bittasi umri davomida hech bo'lmaganda bir marta zo'ravonlikdan, ko'pincha o'z eridan jabr ko'rgan;

- jahondagi barcha parlamentlar a'zolarining faqat 20,0% ayollardir;

- ayollar haq to'lanmaydigan uy ishlarining asosiy qismini bajaradilar;

- xotin-qizlar mehnatga haq to'lash darajasi past bo'lgan sog'liqni saqlash va ta'lim sohasida ish bilan bandlarning ko'pchiligini tashkil etadilar, erkaklar esa ish haqi yuqori bo'lgan iqtisodiyotning transport, aloqa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tarmoqlarida ayollarga nisbatan ko'pdir.

Jahondagi umumiy iqtisodiy pasayish, shuningdek, ayrim mintaqalardagi siyosiy beqarorlik ko'pgina mamlakatlarda rivojlanish sohasida belgilab qo'yilgan maqsadlardan chekinishga majbur qildi. Ushbu holat qashshoqlik ko'lamlari nihoyatda ortishiga olib keldi. Qashshoq turmush kechirayotgan bir milliard nafardan ko'proq aholi o'rtasida ham ayollar ko'pchilikni tashkil etadi. Iqtisodiyotning barcha sohalaridagi inqiroz ishsizlik va to'liq bo'lmagan ish bilan bandlik darajasini oshirdi, bu ham birinchi navbatda ayollar ahvolini og'irlashtirdi.

Ko'pincha ayollar ish bilan barqaror band bo'lish kafolatini bermaydigan yoki mehnat sharoitlari xavfli va zararli bo'lgan ishlarni bajarishga majbur bo'ladilar. Aks holda ular ishsizlar safini to'ldirishga majbur bo'ladilar. Ko'pgina xotin-qizlar mehnat bozorida ish haqi past va nufuzsiz mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga majbur bo'ladilar. Boshqa toifa ayollar o'z oilalari daromadiga hissa qo'shish maqsadida mehnat migratsiyasini tanlashdan boshqa chora topa olmaydilar.

Jamiyat xotin-qizlar muammolarini hal qilish masalalariga hanuzgacha yetarli darajada e'tibor bermayapti. Holbuki, ayollar va erkaklarning resurslari va ijodiy salohiyatidan iloji boricha to'liq foydalangan holdagina iqtisodiy va ijtimoiy o'sishga erishish mumkin.

12.2. Turar joyga egalik – insonning asosiy huquqlaridan biri sifatida

Kommunal xo‘jalik sohasining iqtisodiy kategoriyalari sifatiga xususiy va jamoa mulkchilik shakllariga asoslangan hamda o‘sha mulkni samarali tasarruf etish, kommunal xizmatlarining moddiy va ma‘naviy resurslardan to‘laqonli foydalana olish huquqini beruvchi iqtisodiy munosabatlar, xizmatlar uchun o‘z vaqtida to‘lovlarni belgilab boruvchi shartnomalar kiradi.

Kommunal xo‘jaligi sohasining davlatning milliy iqtisodiyotidagi asosiy funksiyasi boshqa sohalarda yaratiladigan moddiy va man‘aviy ne‘matlarni odilona taqsimlash va qayta taqsimlash mexanizmlari asosida fuqarolarning farovon yashash darajasini muntazam saqlab va oshirib borish uchun turar joylariga o‘z vaqtida va to‘laqonli yetkazib turish xizmatidan iboratdir.

Kommunal xo‘jalik sohasining ob‘ektlari uy-joy va kommunal xizmatlarni yetkazib beruvchi texnik energetika va elektr inshootlari bo‘lsa, subyektlari davlat, fuqarolar va kommunal xo‘jalik idoralari hisoblanadi.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 25-moddasida “Har bir inson o‘zining hamda oilasining salomatligi va farovonligini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan turmush darajasiga ega bo‘lish, jumladan... turar joyga... ega bo‘lish... huquqiga egadir”³⁶ deb ko‘rsatilgan.

Turar joyga ega bo‘lish deyilganda inson uchun faqat boshpana mavjud bo‘lishi nazarda tutilmaydi. Inson istiqomat qiladigan turar joy uning yashashi uchun munosib bo‘lishi kerak. Munosib turar joy deyilganda esa quyidagilar nazarda tutiladi:

- shaxsiy hayotga aralashmaslikni ta‘minlaydigan turar joy sharoitlari;
- munosib turar joy maydoni;
- yashash uchun zarur darajadagi xavfsizlik;
- turar joy saqlanishining kafolati;

³⁶ Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. – Т.: Адолат, 2004. – Б.35.

- turar joy mavjud infratuzilmalarining barqarorligi va pushiqligi;
- turar joylarning zarur darajada yoritilishi, isitilishi va shamollattirishi;
- suv ta’minoti, zarur sanitariya sharoiti, chiqindilarni olib chiqib ketish kabi zarur infratuzilmalarning mavjudligi;
- turar joy hududidagi atrof muhitning qulayligi;
- turar joyning ish joyi va xizmat ko’rsatish sohasi korxonalariga yaqinligi³⁷.

Yuqorida qayd etilgan talablarga javob beradigan turar joy narxlari ham aholining xarid qobiliyati uchun maqbul bo’lishi lozim. Turar joyning munosibliigi manfaatdor shaxslar bilan birgalikda aniqlanishi hamda bu turar joy muntazam yaxshilanib borilishi nazarda tutilishi kerak.

Jahondagi barcha mamlakatlari hukumatlari zimmasida aholini turar joy bilan ta’minlash majburiyati bor. Turar joylarni adolatli taqsimlash va ulardan foydalanishni tartibga solish davlat ijtimoiy siyosatining eng muhim yo’nalishlaridan biridir. Bu turar joy qurilishi ko’lamlarini kengaytirish, ularga xizmat ko’rsatish sifatini oshirish, aholini, ayniqsa, ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarni turar joy bilan ta’minlash dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, bu sektorni rivojlantirishga imtiyozlar berish, boshqa choralarni ko’rishni talab etadi.

Ijtimoiy turar joy (ing. “social housing”) – davlat yoki munistipalitet mulki hisoblangan turar joylar hisobiga fuqarolarni turar joy bilan ta’minlashdir. Ijtimoiy turar joy dasturi Gonkong gubernatori A.Grentmenning 1953-yilda shaharning shimoli-g’arbiy qismida ro’y bergan yong’in natijasida boshpanasiz qolgan 53 ming kishini turar joy bilan ta’minlash zarurati sababli ishlab chiqilgan edi. O’shanda yong’in sodir bo’lgan hududda aholini arzon kvartiralar bilan ta’minlash maqsadida ko’p qavatli binolar qurilishi boshlandi.

Buning uchun Gonkong Ijtimoiy ishlar departamenti tomonidan barpo etila boshlangan mazkur ko’p qavatli binolar, asosan, besh

³⁷ Абдурахмонов К. Ўзбекистонда инсон омили ва манфаатлари – энг олий қадрият. Иқтисодий, илмий-таҳлилий рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 202-203-б.

kishiga mo'ljallangan, 24-28 kvadrat metr foydali maydonga (kattalarga o'rtacha 2,2 kvadrat metrdan, bolalarga - 1,1 kvadrat metrdan to'g'ri keladigan) ega bo'lgan bir xonali kvartiralardan iborat bo'lgan. Bunda ushbu kvartiralar uchun fuqarolar oyiga 10-14 dollar (bozor narxi 100 dollar edi) ijara haqi to'laganlar.

Ijtimoiy turar joy dasturini amalga oshirishning ikkinchi bosqichida bir xonali kvartiralar foydali maydoni 35 kvadrat metrgacha (katta kishiga o'rtacha 3,3 kvadrat metrdan to'g'ri kelgan) kengaytirildi.

Ijtimoiy turar joylar janubiy-sharqiy Osiyoda keng ommalashgan. Jumladan, Singapurda ijaraga beriladigan kvartiralarning asosiy qismi davlat byudjeti hisobiga qurilgan va davlat mulki hisoblanadi. Ularda mamlakatdagi turar joy ijarachilarining 85,0 % ga yaqini istiqomat qiladi. Ijtimoiy turar joylar Ko'chmas mulk departamenti tomonidan barpo etiladi va boshqarib boriladi. Ushbu binolar joylashgan mavzelerde maktablar, shifoxonalar, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish shahobchalari, sport inshootlari kompleks barpo etiladi.

Ijtimoiy turar joylardagi ikki xonali kvartiralar 45,0 kvadrat metr, uch xonalilar – 60,0-74, to'rt xonalilar – taxminan 93,0 kvadrat metr foydali maydonga ega bo'ladi.

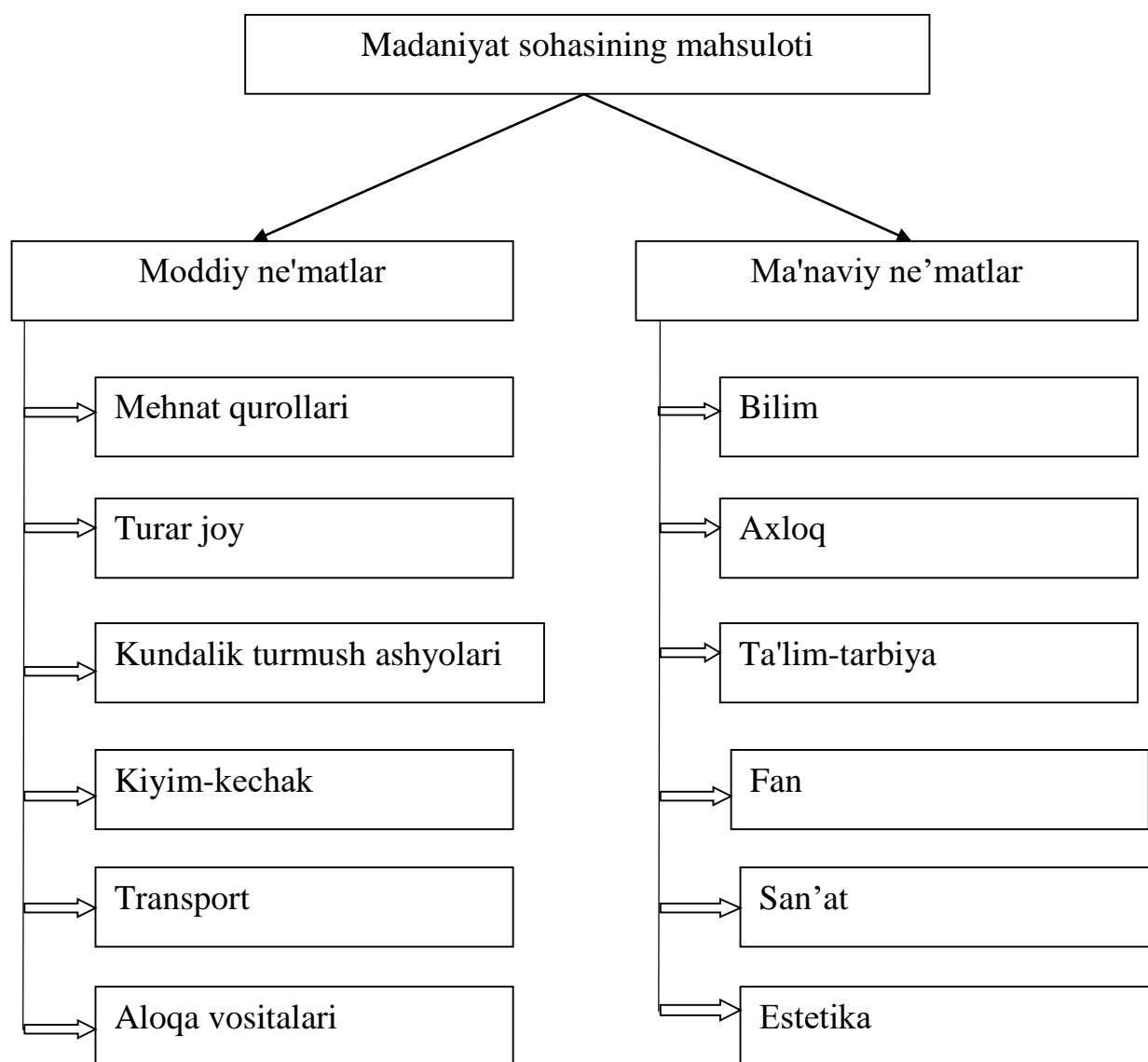
Munosib turar joy yashash uchun qulay bo'lishi bilan birga zarur infratuzilmalar bilan ta'minlanishni ham nazarda tutadi. Aholi istiqomat qiladigan turar joylardagi binolarning muhandislik infratuzilmalari ishlashini ta'minlaydigan, yashash uchun qulaylik yaratadigan hamda talab etiladigan xizmatlarni taqdim etadigan sohalar majmuasi turar joy kommunal xo'jaligidir.

Turar joy kommunal xo'jaligi murakkab, ko'p tarmoqli ishlab chiqarish texnikaviy majmua bo'lib, uning tarkibiga turar joydan foydalanishni ta'minlovchi korxonalar, turar joy xo'jaligi hamda ta'mirlash-foydalanish ishlab chiqarishi va obodonlashtirish xizmati kiradi.

Turar joy fondiga xizmat ko'rsatuvchi va undan foydalanuvchi tashkilotlar vazifasiga turar joy umumiy mulkini, turar joy ichki muhandislik tuzilmalarini saqlash va normal ishlashini ta'minlash, kommunal xizmatlar ko'rsatuvchilar va boshqa tashkilotlar bilan tegishli shartnomalar tuzish kiradi.

12.3. Inson taraqqiyotida madaniyat sohasining tutgan o‘rni

Jamiyat va inson taraqqiyotida madaniy soha milliy iqtisodiyotimizning nihoyatda serqirra qismi bo‘lib, umumiy tarzda jamiyatda yashab mehnat faoliyatini bajarayotgan insonga ma’naviy qudrat, uning ijodiy kuch va qobiliyatlarini, ajdodlardan qolgan bebaho meros tarixiy qadriyatlarni belgilovchi, ijtimoiy taraqqiyotni yanada kuchaytiradigan muayyan bir o‘lchov darajasidir.

12.1-rasm. Moddiy va ma’naviy madaniyat

Keng ma’nodagi “madaniyat” insoniyat hayoti va faoliyatining turli jihatlarini, shaxs tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy

ne'matlarni qamrab oladi. Bu muayyan tarixiy davr (masalan, Uyg'onish davri madaniyati), aniq bir jamiyat, millat (masalan, o'zbek madaniyati), inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, turmush madaniyati) madaniyati va hokazolarda o'z ifodasini topadi.

Tor ma'nodagi "madaniyat" faqat insonning ma'naviy talablarini ta'minlab turuvchi sohasiga nisbatan ishlatiladi. Ushbu talqinda "madaniyat" deyilganda badiiy ijod, madaniy merosni saqlash, madaniyat muassasalari faoliyati, madaniy ne'matlarni yaratish va tarqatish anglanadi.

Madaniyat arabcha "madina" ("shahar") so'zidan chiqib kelgan. Arablar inson hayotini ikki: badaviy yoki sahroiyl hamda madaniy turmush sifatida farqlaganlar. Badaviy turmush – ko'chmanchi holda sahro va dashtlarda yashab, asosan, chorvachilik bilan shug'ullanish, madaniy turmush esa shaharlarda o'troq hayot kechirish hisoblangan.

Jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlari – antik davrda "madaniyat" insonning tabiatga ko'rsatadigan maqsadga muvofiq ta'siri (yunoncha "kultura" – "yerga ishlov berish, parvarishlash") hamda odamga ta'lim-tarbiya berish ma'nosini anglatgan. Keyinchalik qadimiy Rimda mazkur tushuncha ijtimoiy hayotning shahar turmush tarzini ifodalovchi mazmun bilan ham boyigan. O'rta asrlarda madaniyat insoniyat tamadduni – sivilizatsiya ma'nosida ishlatila boshlangan.

Jamiyat rivojlanishi bilan madaniyat sohasida yetishtiriladigan mahsulot asosiy turlari kabi ikkiga – moddiy va ma'naviy ne'matlarga ajratila boshlandi. Bunda sohaning moddiy ne'matlari ishlab chiqarish faoliyatning barcha turlari va uning natijalarini qamrab oladigan bo'lsa, ma'naviy ne'matlari bevosita insonning va ma'naviy jihatlarini boyitishga, uni ma'naviy jihatdan o'sishga taalluqlidir (12.1-rasm).

Madaniyat iqtisodiy nuqtayi nazaridan quyidagicha tasniflanadi:

- badiiy ijod;
- madaniy ne'matlarni yaratish va tarqatish;
- madaniyat muassasalari faoliyati;
- madaniy merosni asrash.

Yuqoridagi tasniflash asosiga madaniy faoliyat sohasi boshqa sohalarda faoliyat ko'rsatayotgan jamiyat a'zolarining ma'naviy

ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan funksiyalar tarkibidagi madaniy ne‘matlarni yaratish, tarqatish, saqlash va ularni yana yuksaklikka ko‘tarishdek iqtisodiy funksiyani bajaradi. Shu bilan birga madaniyat sohasining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, mazkur tizim faoliyati uchun xizmat ko‘rsatishning turli darajalari va bosqichlari emas, balki jamiyat a‘zolarining ma‘naviy, estetik ehtiyojlarini muqobil vositalar yordamida qondirish xosdir.

O‘zbekistonda madaniyat sohasidagi islohotlarning asosiy yo‘nalishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- madaniyat sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish, milliy madaniy va ma‘naviy merosni asrab-avaylash va ko‘paytirish, san‘at va badiiy ijodni har tomonlama rivojlantirish, aholining ma‘naviy-axloqiy va madaniy darajasini yanada yuksaltirishni rag‘batlantirish, uni milliy va jahon madaniyatining eng yaxshi namunalaridan bahramand etish borasida tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- aholi keng qatlamlari, ayniqsa, yoshlar orasida milliy ongda Mustaqillik g‘oyalarini yanada teran tomir orttirishga, yuksak ma‘naviyat, insonparvarlik an‘analariga sadoqat, milliy o‘zlikni anglash g‘oyalarini yanada chuqur singdirish, radikalizm va ekstremizmning yot g‘oyalariga qarshi immunitetini mustahkamlash, jamiyatning muttasil ortib borayotgan intellektual, estetik va madaniy ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan ommaviy-madaniy tadbirlarni o‘tkazishga qaratilgan ma‘rifiy ishlarni amalga oshirish;

- badiiy ijod, shu jumladan, teatr, musiqa, xoreografiya, estrada, sirk va xalq amaliy san‘atini yanada rivojlantirishni rag‘batlantirish, xalqimiz tarixi va bugungi hayotining eng yorqin sahifalarini, mamlakatimizning erkin demokratik taraqqiyotini aks ettiruvchi asarlar yaratishda ijodiy jamoalarga, ayniqsa, ijodkor yoshlarga har tomonlama ko‘maklashish va boshqalar.

- madaniyat muassasalari, jumladan, teatrlar, madaniyat markazlari, madaniyat va istirohat bog‘lari, muzeylar hamda boshqa madaniy-ma‘rifiy muassasalarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularning faoliyati samaradorligini oshirish, ma‘naviy yetuk, intellektual barkamol va yuksak madaniyatli shaxslarni tarbiyalash ishida ushbu muassasalar imkoniyatlaridan yanada to‘liq foydalanish;

- davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, jumladan, mahalliy hokimiyat idoralari, jamoat tashkilotlari, ta'lim muassasalari, ijodiy uyushmalar va boshqa tashkilotlar bilan asosiy vazifalar hamda faoliyat yo'nalishlarini, madaniy-ma'rifiy tadbirlarni amalga oshirishda, madaniyat va ijodiy muassasalar ishining samaradorligini ta'minlashda mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish;

- madaniyat sohasida kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish jarayonini milliy va umuminsoniy qadriyatlar, insonparvarlik va yuksak ma'naviyat ruhida takomillashtirish, bunda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan, ilg'or xalqaro tajribadan foydalanish, madaniy-ma'rifiy muassasalar va ta'lim muassasalarini yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlash;

- davlatlararo va xalqaro madaniy aloqalarni kengaytirish hamda mustahkamlash, mamlakatimizning madaniy merosini, mamlakatimiz ijodiy jamoalari va mualliflari asarlarini, shu jumladan, konferensiyalar va ko'rgazmalar, madaniy tadbirlar va anjumanlar o'tkazish yo'li bilan chet ellarda keng targ'ib qilish, madaniyat sohasiga xorijiy investitsiyalar va grantlar jalb etish, shuningdek, madaniyat sohasiga oid ommaviy adabiyotlarni chop etish, video va kino materiallar tayyorlash.

So'nggi yillarda mamlakatimizda barcha sohalarda ulkan islohotlar davri kechmoqda. Jumladan, islohotlar jarayonida xalqimizning turmush darajasini yaxshilash barobarida, boy milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analarimizni o'rganish, ilmiy-amaliy tadqiq etish, moddiy va nomoddiy madaniy merosimizni asrab-avaylash, kelgusi avlodga bus-butun yetkazish va albatta, dunyo xalqlari orasida keng targ'ib qilish borasida ham qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Madaniyat va san'at sohasini rivojlantirish maqsadida Prezident tomonidan farmon va qarorlar qabul qilinib, hukumat tomonidan zarur hujjatlar ijroga yo'naltirildi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-maydagi "Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6000-son farmoni hamda "O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4730-sonli qarori qabul qilinganligi madaniyat va san'at sohasi uchun dasturulamal bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur muhim hujjatlar viloyat madaniyat boshqarmasi xodimlari hamda viloyatdagi barcha madaniyat va san'at sohasi vakillari, ijod ahli tomonidan juda katta taassurotlar bilan qarshi olindi. Ushbu hujjatlarda belgilangan vazifalar Madaniyat va san'at sohasining barcha yo'nalishlarini to'liq qamrab olgan.

O'zbekistan Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Bir haqiqatni hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz kerak, mamlakatimizda madaniyat va san'at taraqqiy etmasa, jamiyat rivojlanmaydi..." degan so'zlarining ma'nosini chuqur anglagan holda, madaniy muassasalarga aholini, ayniqsa, yoshlarimizni keng jalb qilish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Xuddi shu maqsadni ko'zda tutgan ushbu farmonda "2020 – 2021-yillar davomida har bir hududda ko'chma sirkalar (shapito, dorbozlar guruhlari) hamda hayvonot bog'lari tashkil etilishi belgilangan bo'lib, ularga tegishli shart-sharoitlar yaratilgan holda, imtiyozlar belgilangan.

Shuningdek, 2020 – 2025-yillar davomida mamlakatimizning har bir tuman va shahrida O'lkashunoslik muzeylari tashkil qilinishi belgilangan va bu bosqichma-bosqich amalga oshirilib bormoqda.

Mazkur ezgu ishlardan asosiy maqsad xalqimiz ongi va qalbiga madaniyat va ma'naviyat kiritishdir. San'atni sevgan yuksak ma'naviyatli inson esa buyuk ishlarni qilishga qodirdir. Ushbu farmon ana shu maqsadlarga xizmat qiladi.

Yoshlarni madaniyat va san'at sohasiga, jumladan, teatr va muzeylarga tashrif buyurishlariga erishish orqali Vatanga muhabbat ruhida kamol toptirish, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish maqsadida milliy mumtoz ashulalardan bahramand etish va o'rgatish borasida samarali ishlar amalga oshirilishi davr talabi.

Madaniyat va san'atning xalqimizning ijtimoiy-ma'naviy hayotida tutgan o'rnini hisobga olib, soha xodimlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida 15-aprel – "O'zbekiston Respublikasi madaniyat va san'at xodimlari kuni" etib belgilangan.

Madaniyat va san'at yo'nalishidagi turli xalqaro darajadagi festivallar, ko'rik-tanlov va boshqa madaniy-ma'rifiy tadbirlarning tashkil etilishi viloyatimiz yoshlarining iste'dodlarini yuzaga chiqarish hamda o'zbek san'atini jahon sahnalarida namoyish etishlarida hamda mamlakatdagi inson taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

12.4. Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sherikligi

Madaniyat va san'at sohasini tubdan isloh qilish va takomillashtirish, madaniyat va san'at muassasalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali tizimini yaratish maqsadida tizimli ishlar olib boriladi.

Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish, ushbu sohadagi muassasalar tarmog'ini kengaytirish va ularning moddiy-texnik ahvolini mustahkamlash, aholiga sifatli xizmatlar ko'rsatishni tashkil etish hamda davlat-xususiy sheriklik uchun qulay shart-sharoitlar yaratib³⁸ kelinmoqda.

Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikning quyidagi shakllarini joriy etish mumkin:

- madaniyat va san'at yo'nalishidagi nodavlat muassasalarining binolarini qurish uchun bepul asosda doimiy foydalanishga yer uchastkalari ajratish;

- mavjud davlat madaniyat va san'at muassasalari binolarini rekonstruksiya qilish va jihozlash, keyinchalik esa ularni otaliqqa olish sharti bilan madaniyat va san'at yo'nalishidagi nodavlat muassasalari obyektlarini qurish uchun bepul asosda yer uchastkalarini taqdim etish;

- konsessiya asosida qurilish uchun yer uchastkasi yoki rekonstruksiya qilish va jihozlash uchun bino ajratish;

- bo'sh turgan davlat mulki obyektlarini, shu jumladan, faoliyat ko'rsatmayotgan davlat madaniyat va san'at muassasalarining binolarini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda "nol" xarid qiymatida sotish;

- davlat madaniyat va san'at muassasalarining foydalanilmayotgan binolarini (yoki ularning bir qismini) ijara haqining "nol" stavkasida maqsadli foydalanish uchun xususiy sheriklarga berish;

- xususiy sherikning mol-mulki negizida tashkil qilingan madaniyat va san'at nodavlat muassasalarini moddiy-texnik, moliyaviy va metodik ta'minlash;

- otaliq shaklidagi xayriya faoliyatini olib borish.

³⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 1 avgustdagi PQ-3892-sonli Qarori. URL: <https://lex.uz/docs/-3845354>

Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklik O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan boshqa shakllarda ham amalga oshirilishi mumkin.

Davlat-xususiy sheriklik shakliga qarab xususiy sherikka quyidagi investitsiya majburiyatlari yuklanishi mumkinligi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilab qo'yilgan:

- madaniy xizmat ko'rsatishda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj toifasiga imtiyozlar berish;

- madaniyat va san'at muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash borasidagi ishlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish;

- davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutiladigan boshqa majburiyatlarni bajarish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 1-avgustdagi PQ-3892-son qarori ijrosini ta'minlash, shuningdek, madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 9-iyuldagi "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishga ko'maklashish va moliyalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 570-son qarori chiqdi. Undagi "Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi qonunchilik asosida amalga oshiriladigan loyihalarni moliyalashtirish uchun alohida ochiladigan shaxsiy g'azna hisobvarag'i mablag'larini jamlash va undan foydalanish tartibi to'g'risida" tasdiqlangan Nizom asosiy dasturul amal bo'lib xizmat qilmoqda.

12.5. Atrof-muhitning inson taraqqiyotiga ta'siri

Dastavval insonni rivojlantirish konsepsiyasiga yalpi milliy mahsulot hajmi kabi iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash vositasi sifatida qaralar edi. Biroq bugungi kunda xalqaro hamjamiyat iqtisodiy rivojlanish, atrof-muhitning holati va odamlar sog'lig'ini muhofaza qilish o'rtasida o'zaro qalin bog'liqlik mavjud ekanligini e'tirof etmoqda. So'nggi 50 yil mobaynida jahondagi aholining katta qismi moddiy ahvolini yaxshilashda ulkan taraqqiyotga erishildi. Biroq

surunkali qashshoqlik, rivojlanish darajasining pastligi muammolari ayrim mamlakatlarda iqtisodiy o'sish keskin sur'atlari oqibatidagi salbiy hodisalar bilan birga yanada chuqurlashib, jahondagi inson va tabiiy resurslariga nihoyatda kuchli bosim o'tkazmoqda. Masalan, Yer yuzidagi 1,1 milliard kishi xavfsiz ichimlik suvi iste'mol qilish imkoniyatiga ega emas. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi barcha kasalliklarning 10,0% ichimlik suvi iflosligi, umuman ichimlik suvining etishmasligi bilan izohlanadi. Mazkur muammolar qishloq joylarida yanada o'tkirdir. Qishloq joylaridagi aholining 29,0 % toza ichimlik suv iste'mol qilishdan, 62,0 % oddiy sanitariya sharoitlaridan mahrum.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, dunyodagi kasalliklarning 25,0-33,0 % ekologiya muammolari bilan bog'liqdir. Dunyodagi 2,4 milliard odam sanitariya qoidalariga javob bermaydigan sharoitlarda yashaydi. Katta shaharlardagi aholining 40,0 % turar joyi kulbalardan iborat. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tarkibidagi kimyoviy moddalarning miqdori hosildorlik ortishiga qaraganda tezroq sur'atlarda ko'paymoqda. Texnogen omillar va aholining atrof-muhitga salbiy ta'siri oqibatida tabiiy fojialar takrorlanib turibdi. Insoniyat sivilizatsiyasiga xavf solayotgan omillar o'rtasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- yer yuzida haroratning ortishi;
- o'rmonzorlarning qisqarishi;
- sahrolarning kengayishi;
- tuproqning ifloslanishi va zaharlanishi oqibatida uning unumdorligi kamayishi;
- suv resurslarining ifloslanishi;
- okean sathining ko'tarilishi;
- radiaktiv muhitning o'sishi;
- o'simlik va hayvonat dunyosi turlari yo'qolishining tezlashishi.

Ushbu tendensiyalar ekologik vaziyatni keskin yomonlashtirmoqda, chunki aholi ortishi bilan tabiatga bosim kuchayishi o'rtasidagi bevosita bog'liqlik yaqqol ko'zga tashlanadi. Yuqorida qayd etilganlar ekologik barqarorlikni ta'minlash vazifasini BMT Mingyillik rivojlanish maqsadlariga kiritishni qat'iyan talab etdi.

Qisqacha xulosa

Ayollar va erkaklarning teng huquqligi inson huquqlarining eng asosiylaridan biri hisoblanib, ijtimoiy adolatni ta'minlashning shartidir. Ayni vaqtda bu tenglik, rivojlanish va tinchlikka erishishning zarur va asosiy sharti ham hisoblanadi. Ayollar va erkaklarning teng huquqlilik asosida sheriklik munosabatlarini o'rnatish inson manfaatlariga yo'naltirilgan barqaror rivojlanishning hal qiluvchi omillaridan biri hamdir.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 25-moddasida "Har bir inson o'zining hamda oilasining salomatligi va farovonligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan turmush darajasiga ega bo'lish, jumladan... turar joyga... ega bo'lish... huquqiga egadir". Turar joyga ega bo'lish deyilganda inson uchun faqat boshpana mavjud bo'lishi nazarda tutilmaydi. Inson istiqomat qiladigan turar joy uning yashashi uchun munosib bo'lishi kerak.

Turar joy-kommunal xo'jaligi murakkab, ko'p tarmoqli ishlab chiqarish texnikaviy majmua bo'lib, uning tarkibiga turar joydan foydalanishni ta'minlovchi korxonalar, turar joy xo'jaligi hamda ta'mirlash-foydalanish ishlab chiqarishi va obodonlashtirish xizmati kiradi.

Madaniyat iqtisodiy nuqtayi nazaridan quyidagicha tasniflanadi: badiiy ijod; madaniy ne'matlarni yaratish va tarqatish; madaniyat muassasalari faoliyati; madaniy merosni asrash.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Inson taraqqiyotida gender omillarining o'rni qanday?
2. Turar joyga egalik insonning asosiy huquqimi yoki majburiyatimi?
3. O'zbekistonda turar joy kommunal xo'jaligidagi islohotlar haqida nimalarni qo'shimcha qila olasiz? Xalqaro tajribada qaysi islohotlarni tavsiya etgan bo'lardingiz?
4. Uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish sohasi xodimlarini moddiy rag'batlantirish qanday amalga oshiriladi?
5. Inson taraqqiyotida madaniyat sohasining tutgan o'rni qanday?

6. Madaniyat muassasalarini moliyalashtirish manbalarini sanab bering? Yana nimalarni kiritish muhim deb hisoblaysiz?

7. Madaniyat va san'at sohasida davlat-xususiy sherikligida qanday xorijiy tajribalarni bilasiz?

8. Atrof-muhitning inson taraqqiyotiga ta'siri qanday? Nega aynan shunday deb hisoblaysiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari, hukumat qarorlari

- 1.1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi
- 1.2. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-y.
- 1.3. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-y.
- 1.4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 26-yanvardagi “O‘zbekistondagi BMTning ming yillik taraqqiyot maqsadlarni amalga oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 21-son qarori, URL: <https://lex.uz/docs/-1739508>
- 1.5. O‘zbekiston Respublikasining “Aholi bandligi to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 28-aprelda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma’qullangan.
- 1.6. O‘zbekiston Respublikasining “Mehnatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri)// URL:[http://www.norma.uz/mehnatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning yangi tahriri](http://www.norma.uz/mehnatni_muhofaza_qilish_to_g_risidagi_qonunning_yangi_tahriri)
- 1.7. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2016-y.
- 1.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 25 январдаги “Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // Халқ сўзи, 2018 йил 26 январь
- 1.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июлдаги “Ўзбекистон Республикасининг ташқи меҳнат миграция тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори // Халқ сўзи, 2018 йил 6 июль.
- 1.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 июлдаги “Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг “Бизнес юритиш” йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // ЎЗА, 2018 йил 13 июль.

1.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил 21 ноябрдаги ПҚ-4022 Қарори. URL: <https://lex.uz/docs/4071219>

1.12. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26- maydagi “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6000-son farmoni, URL:<https://lex.uz/docs/-4829149>

1.13. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26- maydagi “О‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4730-sonli qarori, URL:<https://lex.uz/docs/-4828880>

1.14. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 15-dekabrda “О‘zbekiston Respublikasining BMT Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti, BMT Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish xalqaro jamg‘armasi hamda BMT Butunjahon oziq-ovqat dasturi bilan hamkorligini kengaytirish va chuqurlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4922 son qarori.

II. О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ma’ruzalari

2.1. О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi, 2020 yil 23-sentabr. URL:<https://president.uz/oz/lists/view/3851>

2.2. О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Import mahsulotlari uchinchi Xitoy xalqaro ko‘rgazmasining ochilish marosimidagi nutqi, 2020-yil 4-noyabr. URL: <https://president.uz/oz/lists/view/3932>

2.3. О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, 2020-yil 29-dekabr. URL: <https://president.uz/oz/lists/view/4057>

2.4. О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2021 yil 22-fevralda BMT Inson huquqlari bo‘yicha kengashining 46-sessiyasidagi nutqi. URL: <https://president.uz/uz/lists/view/4179>

2.5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Iqtisodiy hamkorlik tashkilotining videoanjuman shaklida o‘tkazilgan 14-sammitidagi nutqi, 2021-yil 4-mart. URL: <https://president.uz/oz/lists/view/4208>

III. Kitoblar va monografiyalar

3.1. Абдурахмонов Қ.Х. Инсон тараққиёти. Дарслик. – Т.: «Fan va texnologiya», 2013 йил. - 476 б.

3.2. Abdurahmonov Q.X., Zokirova N.Q. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. O‘quv qo‘llanma. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013. – 536 б.

3.3. Абдурахмонов Қ.Х.ва бошқалар. Демография. Дарслик. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2014. – 368 б.

3.4. Абдурахманова Г.Қ. Кичик бизнесда аҳолини иш билан таъминлаш. Монография. – Т.: Иқтисодиёт, 2014. – 216 б.

3.5. Абулқосимов Х.П. Иқтисодиётда инсон омили: шаклланиши, амал қилиши ва фаоллашуви. – Т.: Akademiya, 2006.

3.6. Алиев И.М. Экономика труда: Учебник для бакалавриата и магистратуры / И.М. Алиев, Н.А. Горелов, Л.О. Ильина. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 478 с.

3.7. Инновационный менеджмент. Учебник / под общ. ред. д-ра экон.наук, проф. В.М.Джузи. 2-е изд. перераб. и доп. - М.: РИОР: ИНФРА –М, 2017. –376 с.

3.8. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М.: Диалог-МГУ, 2014.

3.9. Корнейчук, Б. В. Рынок труда: учебник для академического бакалавриата / Б. В. Корнейчук. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 287 с.

3.10. Холмўминов Ш.Р., Арабов Н.У. Меҳнат бозори инфратузилмаси. Ўқув қўлланма. –Т.: “Фан ва технологиялар”, 2016.

3.11. ХМТ конвенция ва тавсиялари. 1-3-томлари. – Женева: Халқаро меҳнат бюроси, 1930-1999 йиллар.

3.12. Экономика труда и социально-трудовые отношения: учеб -метод. пособие / Н. И. Есинова. - Х.: ХГУПТ, 2013. - 397 с.

3.13. Экономический рост и достойный труд: новейшие тенденции в странах Восточной Европы и Центральной Азии / Субрегиональное бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – М.: МОТ. 2010.

3.14. Kalandar Abdurakhmanov. Uzbekistan: past, present and future. – Seoul (KOREA), SUNEST, 2016, 252p.

3.15. Abdurakhmanov K. Kh. Labour Economics and Sociology. Tutorial. – Jakarta.: «Gunadarma Publisher», 2013 year, – 430 p.

3.16. Abdurakhmanov K.Kh. Human development. Textbook. – Norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

3.17. K.Abdurakhmanov. Human resource marketing. Published by Universites-Gyor Nonprofit Ltd., (Hungary, Венгрия) 2018, – 261 p.

3.18. Theoretical Foundations of Learning Environments by David Jonassen (Editor); Susan Land (Editor) Call Number: LB 1060 .T47 2012. ISBN: 9780415894210, 2012.

IV. Internet resurlari

4.1. [http: // www.gov.uz](http://www.gov.uz) – O‘zbekiston Respublikasining davlat portali.

4.2. [http: // www.mehnat.uz](http://www.mehnat.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining rasmiy sayti.

4.3. [http: // www.mineconomu.uz](http://www.mineconomu.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligining rasmiy sayti.

4.4. [http: // www.mf.uz](http://www.mf.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy sayti.

4.5. [http: // www.edu.uz](http://www.edu.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining rasmiy sayti

4.6. [http: // www.stat.uz](http://www.stat.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Statistika bo‘yicha davlat qo‘mitasining rasmiy sayti.

4.7.[http: // www.migration.uz](http://www.migration.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi Tashqi migratsiya masalalari bo‘yicha agentlikning rasmiy sayti

4.8. [http: // www.lex.uz](http://www.lex.uz) – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining qonunchilik hujjatlari sayti.

4.9. [http: // www.ilo.org](http://www.ilo.org) – Xalqaro mehnat tashkilotining rasmiy sayti.

4.10. [http:// www.iom.int](http://www.iom.int) – Xalqaro migratsiya tashkilotining rasmiy sayti

4.11. [http:// www.undp.uz](http://www.undp.uz) – Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot dasturining (UNDP) O‘zbekiston Respublikasidagi vakolatxonasi sayti

4.12. [http:// www.worldbank.org](http://www.worldbank.org) – Jahon bankining rasmiy sayti

4.13. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>– Yevropa Ittifoqi statistika xizmatining rasmiy sayti

4.14. <https://www.iom.org> – Migratsiya bo‘yicha xalqaro tashkilotning rasmiy sayti

4.15. [http:// www.weforum.org](http://www.weforum.org) - Jahon iqtisodiy anjumanining rasmiy sayti

MUNDARIJA

Kirish	3
1-bob. “INSON TARAQQIYOTI” FANINING PREDMETI VA MAZMUNI	9
1.1. “Inson taraqqiyoti” tushunchasining mohiyati	9
1.2. Fanning predmeti va mohiyati, asosiy maqsad va vazifalari.....	11
1.3. Boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi	13
2-bob. INSON TARAQQIYOTI KONSEPSIYASI	17
2.1. Inson taraqqiyotining asosiy tamoyillari	17
2.2. Insonni ishlab chiqarish faoliyatining asosiy maqsadi sifatida rivojlanishi.....	19
2.3. Insonning barqaror rivojlanishi.....	22
2.4. Inson taraqqiyotining asosiy unsurlari.....	23
2.5. Inson taraqqiyoti konsepsiyasining yuzaga kelishi va shakllanishi.....	27
3-bob. INSON TARAQQIYOTI INDEKSI VA UNI O‘LCHASH USULLARI	32
3.1. Inson taraqqiyoti mezonlari va indikatorlari.....	32
3.2. Inson taraqqiyotining uchta o‘lchami: uzoq yashash, ziyolilik va moddiy farovonlik.....	34
3.3. Hayotning kutilgan davomiyligi indeksi yordamida uzoq va sog‘lom turmush imkoniyatlarini baholash	36
3.4. Ta’lim olishning integral indeksini hisoblab chiqish orqali bilim olish imkoniyatini baholash	38
3.5. Xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha YaIMni hisoblash usullari	39
4-bob. MINGYILLIK DEKLARATSIYASI VA MINGYILLIK RIVOJLANISH MAQSADLARI	42
4.1. Inson huquqlarining umumjahon deklaratsiyasi.....	42
4.2. Inson huquqlari bo‘yicha xalqaro hujjatlar va standartlar	44
4.3. Mingyillik rivojlanish maqsadlari va ularning inson taraqqiyotidagi ahamiyati.....	46

4.4. Mingyillik rivojlanish maqsadlari monitoringini amalga oshirish uchun tanlangan indikator va vazifalar majmuyi	48
4.5. Mingyillik rivojlanish maqsadlari monitoringini amalga oshirish uchun tanlangan vazifalar majmuyi.....	48

5-bob. INSON TARAQQIYOTIDA BMT TIZIMINING TUTGAN ROLI..... 53

5.1. Inson taraqqiyotida Birlashgan Millatlar Tashkilotining roli.....	53
5.2. Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti va uning faoliyat sohalari	55
5.3. Birlashgan Millatlarning ta‘lim, fan va madaniyat bo‘yicha tashkiloti va uning faoliyat sohalari.....	56
5.4. Birlashgan Millatlar Tashkilotning Bolalar jamg‘armasi va uning faoliyat sohalari.....	58
5.5. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Narkotiklar va jinoyatchilik bo‘yicha boshqarmasi va uning faoliyat sohalari	59
5.6. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholishunoslik jamg‘armasi va uning faoliyat sohalari.....	61
5.7. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Rivojlanish dasturi va uning faoliyat sohalari.....	63
5.8. Birlashgan Millatlar Tashkilotining OIV/OITS bo‘yicha birlashgan dasturi va uning faoliyat sohalari	64

6-bob. IQTISODIY O‘SISH VA INSON TARAQQIYOTI 67

6.1. Iqtisodiy o‘shning asosiy nazariyalari	67
6.2. Iqtisodiy o‘sh va uning o‘lchanishi.....	69
6.3. Iqtisodiy o‘sh omillari va turlari	70
6.4. Iqtisodiy o‘shning sifat mezonlari	72
6.5. Iqtisodiy o‘sh va inson taraqqiyoti o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik	73

7-bob. TURMUSH DARAJASI VA INSON TARAQQIYOTI..... 77

7.1. Aholi daromadlari shakllanishining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati.	77
7.2. Aholi umumiy daromadlarini hisoblash metodikasi	79
7.3. Aholi daromadlarini davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari.....	81
7.4. Aholi daromadlarining tabaqalashuvi va uni o‘lchash usullari....	83
7.5. Aholi daromadlarining tabaqalashuviga ta’sir etuvchi omillar....	85

7.6. Kam ta'minlanganlik indikatorlari va ko'rsatkichlari	86
7.7. Kam ta'minlanganlikka ta'sir etuvchi omillar	88
7.8. Kam ta'minlanganlikning kelib chiqish sabablari, uning tarqalishi va cheklash yo'llari	91

8-bob. DEMOGRAFIK VAZIYAT VA UNING INSON

TARAQQIYOTIDAGI O'RNI	96
8.1. Demografik jarayonlarni o'rganish manbalari.....	96
8.2. Doimiy aholi soni va unga ta'sir etuvchi omillar	97
8.3. Aholi soni dinamikasi ko'rsatkichlari.....	99
8.4. Aholining jins tarkibi	101
8.5. Aholining yosh tarkibi	103

9-bob. PENSIYA TA'MINOTI VA AHOLINING KEKSAYISHI

.....	106
9.1. Pensiya tizimining iqtisodiy funksiyasi va maqsadi.....	106
9.2. Pensiya tizimining shakllanish tarixi	107
9.3. Pensiya tizimlari modellari	108
9.4. O'zbekistonda davlat pensiya ta'minoti	111
9.5. Imtiyozli pensiya ta'minoti	114
9.6. Pensiya miqdorining shakllanish tarkibi.....	117
9.7. Pensiya tizimining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda xalqaro tajriba.....	120

10-bob. INSON TARAQQIYOTI VA SALOMATLIK

124	124
10.1. Salomatlik inson rivojlanishining bosh omili	124
10.2. Aholiga tibbiy yordam va tibbiy xizmat ko'rsatish tizimi.....	126
10.3. Sog'liqni saqlash sohasida xususiy sektorning rivojlanishi	128
10.4. Sog'liqni saqlash tizimini moliyalashtirish	131

11-bob. TA'LIM VA INSON TARAQQIYOTI

135	135
11.1. Ijtimoiy soha tarkibida ta'lim tizimining tutgan o'rni	135
11.2. Uzluksiz ta'lim tizimi va turlari	137
11.3. Maktabgacha ta'lim.....	137
11.4. Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim.....	140
11.5. Professional ta'lim	143
11.6. Oliy ta'lim	144

11.7. Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim	148
11.8. Ta’lim sohasiga investitsiyalar	151
12-bob. INSON TARAQQIYOTI OMILLARI	157
12.1. Inson taraqqiyotining gender omillari	157
12.2. Turar joyga egalik – insonning asosiy huquqlaridan biri sifatida	159
12.3. Inson taraqqiyotida madaniyat sohasining tutgan o‘rni	162
12.4. Madaniyat va san’at sohasida davlat-xususiy sherikligi	167
12.5. Atrof-muhitning inson taraqqiyotiga ta’siri.....	168
 Foydalanilgan adabiyotlar	 172

**Qalandar ABDURAHMONOV,
Samandar QURBONOV**

INSON TARAQQIYOTI

(O‘quv qo‘llanma)

**Toshkent – «Инновацион ривожланиш
нашриёт-матбаа уйи» – 2021**

Muharrir: N. Ibragimova
Tex. muharrir: A. Moydinov
Musavvir: A. Shushunov
Musahhih: Sh. Mirqosimova
Kompyuterda
sahifalovchi: M .Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
Nashr.lits. 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 08.10.2020.
Bosishga ruxsat etildi 01.06.2021.**

**Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.**

Shartli bosma tabog‘i 12,0. Nashriyot bosma tabog‘i 11,25.

Tiraji 50. Buyurtma № 53.

**«Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи»
bosmaxonasida chop etildi.**

**100174, Toshkent sh., Olmazor tumani,
Universitet ko'chasi, 7-uy.**